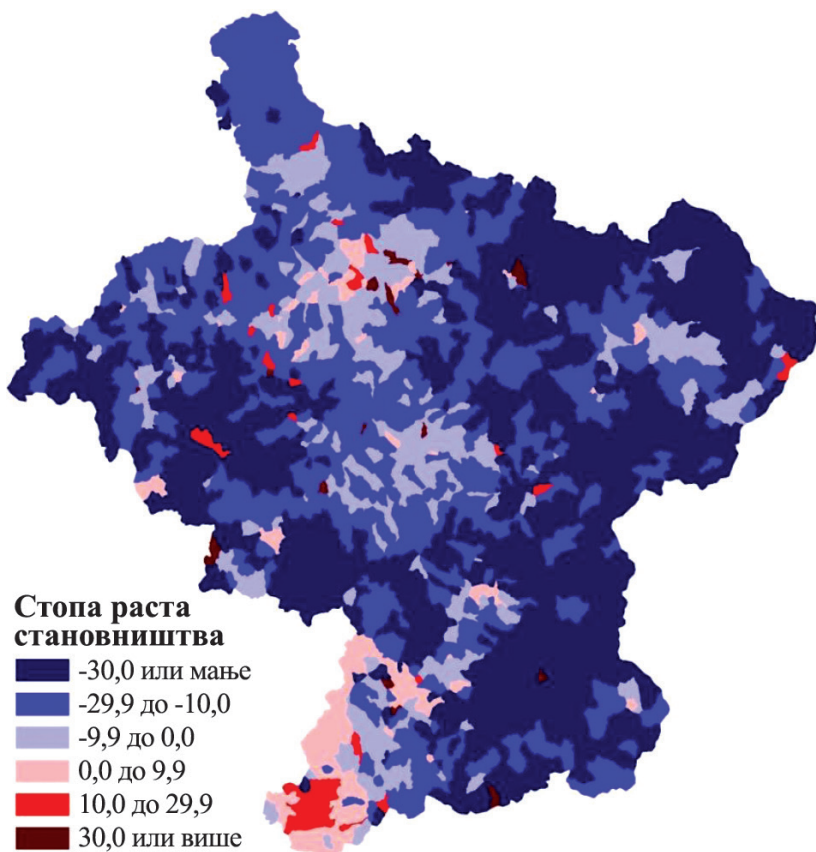

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ

СТАНОВНИШТВО ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ: ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПОЛИТИКЕ

**СТАНОВНИШТВО ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ:
ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ
ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ
НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПОЛИТИКЕ**

Ниш
2018

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BRANCH IN NIŠ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY IN NIŠ
CENTER FOR SOCIAL RESEARCH

**THE POPULATION OF SOUTH-EASTERN SERBIA:
DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF
SOUTH-EASTERN SERBIA AND THE PROSPECT
OF CREATING THE NATIONAL STRATEGY
AND POLICY TO INCREASE BIRTH RATE**

Edited and prefaced by
Ljubiša Mitrović, PhD

Niš
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

**СТАНОВНИШТВО ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ:
ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ
ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ
НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПОЛИТИКЕ**

Приредио и предговор написао
др Љубиша Митровић

Ниш
2018

Српска академија наука и уметности
Огранак САНУ у Нишу

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет у Нишу
Центар за социолошка истраживања

СТАНОВНИШТВО ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, књига 8

**ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ
И МОГУЋНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ
НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПОЛИТИКЕ**

Ниш, 2018.

Приредио:
др Љубиша Митровић, професор емеритус

Рецензенти:
проф. др Вјекослав Бутиган
проф. др Ђура Стевановић

Програмски одбор Научног симпозијума:
академик Драган Шкорић, САНУ, Београд
академик Часлав Оцић, САНУ, Београд
др Љубиша Митровић, професор емеритус, Универзитет у Нишу
проф. др Мирјана Рашевић, Институт друштвених наука, Београд
проф. др Драгана Захаријевски, Универзитет у Нишу
проф. др Наталија Јовановић, Универзитет у Нишу
проф. др Данијела Гавриловић, Универзитет у Нишу
проф. др Сузана Марковић Крстић, Универзитет у Нишу
проф. др Стево Најман, Универзитет у Нишу

Секретар Одбора:
Биљана Продовић

Издавач:
Српска академија наука и уметности
Огранак САНУ у Нишу
Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

За издавача:
академик Нинослав Стојадиновић
проф. др Наталија Јовановић

Лектор:
Оливера Марковић

УДК:
Александра Спасић

Превод резимеа на енглески:
др Владан Павловић

На корицама:
Стопа раста (у процентима) укупног становништва Југоисточне Србије
2002–2011. на насељском нивоу. *Извор*: РЗС, 2012.

Техничка припрема:
Миле Ж. Ранђеловић, дипл. инж. ел.

Штампа:
„Scero Print”, Ниш

Тираж:
100 примерака

ISBN 978-86-7025-789-4

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
Љубиша Митровић ДЕМОГРАФСКО ПИТАЊЕ СРБИЈЕ КАО КЉУЧНО ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНО, РАЗВОЈНО И НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ.....	9
Мирјана М. Рашевић ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ПОТРЕБЕ ЗА РЕВИЗИЈОМ СТРАТЕГИЈЕ ПОДСТИЦАЊА РАЂАЊА У СРБИЈИ.....	25
Милован М. Митровић АКЦИОНИ МОДЕЛ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СЕЛА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ.....	33
Јелена Ј. Станковић, Ивана Марјановић ДЕМОГРАФСКО СТАРЕЊЕ И ПРИВРЕДНИ РАСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	53
Горан Д. Пенев, Биљана Б. Станковић СТАРЕЊЕ И ПРОМЕНА БРАЧНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	75
Иван Ж. Маринковић ПОПУЛАЦИОНО ПРАЖЊЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ.....	99
Наташа Л. Голубовић, Срђан С. Голубовић ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ И ПОНУДА РАДА У СРБИЈИ	107
Срђан Вукадиновић ОПАДАЈУЋЕ ВРИЈЕДНОСТИ ДЕМОГРАФСКИХ ЧИНИЛАЦА И МОГУЋИ ПРАВЦИ ЊИХОВОГ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА	125
Миленко Џелетовић, Хатиџа Бериша ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ КАО ФАКТОР БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ.....	139
Anna Mantarova, Borislav Antonov THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY MIGRATION PROCESSES: NATIONAL FEATURES AND REGIONAL SPECIFICITIES.....	157
Александар Р. Радивојевић, Милан С. Миловановић КЛАСТЕР АНАЛИЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРИЛИКА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ОПШТИНЕ ЗАЈЕЧАР	169
Сузана В. Марковић Крстић СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРОНАТАЛИТЕТНЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ	179
Анкица С. Шобот УСКЛАЂИВАЊЕ РАДА И РОДИТЕЉСТВА КАО СЕГМЕНТ ПОЛИТИКЕ ПОДСТИЦАЊА РАЂАЊА	203

Петар Д. Васић НОВИ ПРИСТУП ПОЛИТИЦИ ПРЕМА РАЂАЊУ	215
Предраг Митровић СРПСКА ПОРОДИЦА И ГЛОБАЛНИ НЕОЛИБЕРАЛНИ ПОРЕДАК	227
Драгана Митровић, Дуња Величковић БЕЛА КУГА КАО СОЦИО-КУЛТУРНИ ФЕНОМЕН У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ	241
Славица Ђукић Дејановић ДЕМОГРАФСКИ ПАРАМЕТРИ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	247
ЗАКЉУЧЦИ СА НАУЧНОГ СКУПА	251

ПРЕДГОВОР

Демографска криза у Србији је дугог вала. Она је узрокована низом историјских, друштвених, економских и културних фактора. Њене последице су, такође, разноврсне, дугорочне и судбоносне по развој и национални опстанак. Отуда је дат аларм у свим институцијама наше земље: од државе, преко Академије наука, локалних заједница, до породице.

Више се не говори само о феномену сенилизације, већ и депопулације у Србији, чије становништво се сматра једним од најстаријих у Европи, а ради се и о озбиљној забринутости јавности за национални и демографски опстанак Срба.

Српска академија наука и уметности, као заједница најумнијих глава нације, низом научних скупова последњих година такође је активно укључена у научно расветљавање проблема демографске перспективе Србије. Центар за научна истраживања САНУ, а потом и Огранак САНУ у Нишу, већ десетак година реализују пројекат на тему *Социо-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије*. До сада је одржан већи број научних скупова и објављено седам зборника радова са овом проблематиком.

Зборник који је пред вама, драги читаоци, сачињавају ауторски радови који су саопштени на научном скупу *Демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике*, који је одржан у организацији Огранка САНУ у Нишу и Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, 20. октобра 2017. године. На њему је учествовало више од двадесет научника из земље и иностранства. Напомињемо да уредник и издавач не деле нужно теоријска и идеолошка схватања појединих аутора, чији су прилози ипак објављени као илустрација разноликости приступа теми скупа, односно зборника.

Скуп су отворили и поздравили *академик Нинослав Стојадиновић*, председник Огранка САНУ у Нишу, и *проф. др Наталија Јовановић*, декан Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Такође, скуп је поздравила и својим саопштењем на њему учествовала *проф. др Славица Ђукић Дејановић*, министар у Влади Србије задужена за демографска питања и наталитетску политику. Уводна излагања на скупу поднели су *др Љубиша Митровић*, *професор емеритус*, *проф. др Мирјана Рашевић*, управник Центра за демографска истраживања Института друштвених наука Београд, и *др Милован Митровић*, редовни професор Правног факултета у Београду. Потом су учесници научног скупа представили своја саопштења.

Скуп је завршен разматрањем и усвајањем закључака у којима се указује на комплексност проблема демографске репродукције у Србији, али и на неопходност укључивања свих друштвених актера у његово разрешавање: од државе, која треба, како доградњом националне стратегије за дугорочно деловање у овој области, тако и дефинисањем активне пронаталитетске политике и низом практичних инструмената у области запошљавања, социјалне и здравствене политике, као и образовања и културе, да подстакне проширену демографску репродук-

кцију у Србији. Такође, посебно је истакнута улога и одговорност бројних других институција и организација (од општина, преко медија, до образовних и научних институција).

Поентирајући – да је демографска обнова Србије кључно развојно и научно питање, желимо посебно потенцирати улогу и одговорност науке у истраживању овог проблема, како би се плуралним актерима у друштву пружила рационална аргументација за изградњу националне стратегије демографске политике у процесу усмеравања развоја у овој области репродукције, која је од виталног значаја за опстанак и развој нашег друштва.

У том смислу, Огранак САНУ у Нишу наставиће са истраживањем ове проблематике у оквиру пројекта *Социо-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије*, око кога је окупљен већи број истраживача са различитих факултета и других институција, у нади да ће резултатима свог рада допринети како научном сазнању тако и разрешавању овог комплексног проблема.

Др Љубиша Митровић, професор емеритус
руководилац пројекта

ДЕМОГРАФСКО ПИТАЊЕ СРБИЈЕ КАО КЉУЧНО ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНО, РАЗВОЈНО И НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

Апстракт. Ако је демографски супстрат основа сваке нације, онда је за српски народ XX век био век зла и разарања. Уместо епске приче о његовој слободарској епопеји, примеренији је израз о голготи, „закланом народу” (М. Бећковић) и расипању његовог егзистенцијалног супстрата. Показала су се залудним настојања српских интелектуалаца да српско питање представе као „геополитичко” или „демократско” питање. Оно је, пре свега, по исходу и перспективи кључно егзистенцијално, развојно и национално питање Срба – питање даљег опстанка Србије.

У прилогу се разматрају историјски, геополитички, етнокултуролошки, здравствени, развојни и безбедносни аспекти демографске репродукције и наталитетске политике у Србији, са посебним освртом на јужну Србију. У фокусу проблематизације је трагање за темељним и могућим програмским смерницама националне стратегије обнове становништва и инструмената пронаталитетске политике, како би се избегле даље фаталне последице и демографски слом српског народа.

Аутор свој прилог поентира на следећи начин: у демографском проблему изражавају се и преламају кључна питања опстанка и развоја Србије. Нема важнијег питања за истраживаче у нашој науци, нити комплекснијег акутног проблема за разрешавање од стране друштвених актера и институција.

Кључне речи: Србија, демографско питање, опстанак нације, развој друштва, наталитетска политика.

*Становништво је алфа и омега сваке друштвене заједнице.
Оно је услов и циљ свих друштвених активности.*
(В. Пети)

Чије је стадо његова је и планина!
(Старонародна пословица)

Ако је демографија судбина, популациона кретања су мотор историје!
(С. Хантингтон)

1. Уводне напомене

Већ смо у више наврата у својим радовима указивали да је за Србију демографско питање кључно егзистенцијално, развојно и национално питање. То је питање репродукције становништва, тог основног супстрата, који чини алфу и омегу сваког народа; без становништва нема ни народа, ни државе, ни друштва, нити одрживог развоја и напретка.

Сва наша досадашња истраживања овог проблема од стране демографа и социолога свакако нису за потцењивање, али нису довољна. Дошли смо до регистровања основних проблема, остварили увид у њихове друштвено-историјске узроке, указали на њихове дубоке социјалне, културне, развојне и безбедоносне последице. Време је да се позабавимо путевима, стратегијама и инструментима за разрешавање овог проблема, уз јасно именовање актера – од чијег дејствовања или нечињења зависи судбина решавања овог „гордијевог чвора”, демографске обнове Србије, њеног опстанка и даљег развоја као заједнице и друштва.

Подсећамо на акциону лозинку Светозара Марковића, из друге половине 19. века, „да није довољно само описивање наше народне невоље, већ да их је неопходно мењати”. Она као да има инструктивни смисао и данас када расправљамо на тему демографских проблема Србије и пронаталитетске политике.

Досадашња истраживања ове проблематике од стране наших демографа и социолога (посебно оних окупљених у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду, као и у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу) заслужују сваку похвалу.

Но то ипак не значи да смо апсолвирали и затворили расправу о узроцима социолошке и сваке друге детерминације ове појаве, већ само желимо поентирати главни правац деловања научних и друштвених актера у истраживању и акцијском разрешавању ових проблема. Морам на самом почетку истаћи да је у Србији стасала нова генерација демографа и социолога који, са високим професионализмом, у својим истраживањима и студијама помажу научном разумевању демографских процеса, успешно их повезујући са променама у глобалном друштву и транзиционим стратегијама социјалне трансформације постсоцијалистичког друштва.

Демографски проблеми, како по узроцима тако и по последицама, имају дубок и структурални карактер, и захтевају темељну анализу/дијагнозу, али и социјалну куративу – напор већег броја институција, организација (владиних и невладиних), али и процену здравствене и културне свести и одговорности, од породице, школе, медија, нових генерација.

Ако утврдимо тачну дијагнозу проблема можда ћемо доћи до изградње адекватне стратегије и политике његовог разрешавања. Уколико ту оманемо, онда ћемо се вртети у круг, око нових ламентација и илузија. Јер, како је Монтењ својевремено упозорио, „[б]род и путници који не знају ка којој оба-

ли плове, изгубљени су”. Или, како се у нас каже, „за воз који је кренуо у погрешном правцу, свака следећа станица је погрешна/изгубљена”.

Имајући у виду број учесника овог скупа, разноврсност и квалитет пријављених и презентованих саопштења, верујем да овде, под кровом ове знамените установе, Огранка Српске академије наука и уметности у Нишу, држећи се научних начела, нисмо изгубили компас, знамо куда броди наш брод у потрази за питањем шта нам (као припадницима научне заједнице, али и друштва) ваља чинити, како бисмо не само санирали последице лоших јавних политика и историјских усуда, већ и како бисмо као нација избегли још већа разочарења и демографску катастрофу. Похваљујемо одлуку Владе за формирање Националног савета за популациону политику и Министарства за демографију, као и иницијативу београдског универзитета за заснивање интегрисаних мултидисциплинарних мастер студија за управљање миграцијама, које ће се реализовати уз сарадњу професора са различитих факултета из земље и региона.

Но биће потребан напор не само бројних генерација истраживача, већ и других актера, а пре свега нова дугорочна национална стратегија у области регионалног развоја и обнове становништва, да Србија изађе из садашње демографске рупе/регресије и учини искорак у поље стабилног националног развоја и изградње модерног/пристојног/социјално одговорног друштва.

2. Осврт на стање и тенденције у демографској структури света данас

Савремено глобално светско село, тј. човечанство, живи у знаку антиномије и противречја: између хипертехнолошког прогреса и социјалног субразвоја, тј. дефицита социјалне солидарности; између великих прираштаја становништва на Југу и старења становништва на Северу.

У том контексту суочени смо са феноменом убрзаног раста становништва на Југу („демографска бомба”) и сенилизације и депопулације на Северу. Феномен демографског старења и депресије изразито је захватио становништво Немачке, Јапана, Русије и Србије. На аларматне процесе демографске ерозије и могућег слома/демографске катастрофе указују не само стручњаци, већ и велики писци, Солжењичин и Гинтер Грас, који упозоравају да Русија, односно Немачка, демографски изумиру!, те да је неопходна позорност свих актера/фактора – од породице до државе – да се ово стање промени, преусмери на боље.

Присутствујемо паду наталитета и расту животног века, отуда и појава старења становништва. У неким земљама наталитет је пао до те мере да је заустављен процес обнове генерација. У исто време суочавамо се са феноменом интензивних трансконтиненталних миграција. Свет је постао дијаспоричан. У 21. веку смо суочени са феноменом глобалних миграција. Процене су истра-

живача да ће „за 25 година око 50 милиона људи сваке године напустити своју земљу. Више од милијарду појединаца ће живети далеко од своје родне земље, или од родне земље својих родитеља” (Атали, 2010: 121).

Као да су процеси глобализације и транзиције у последње три деценије увелико захватили глобално светско село и његову демографску структуру. Све су изразитије масовне сеобе становништва са Југа на Север, али и између самих развијених земаља светског центра и светске полупериферије у глобалном светском систему. У свету је, са једне стране, све више присутна појава присилног искорењивања избеглица, азиланата и апатрида, а, са друге стране, све већа добровољна мобилност високообразовних у потрази за даљим усавршавањем, вишим стандардом, бољим животом, професионалном и социјалном промоцијом.

Под утицајем ових процеса мења се структура и профил миграната. У њој ће све више преовлађивати представници интелектуалне елите и меритократске класе. Наравно, садашњи правац њеног кретања од Југа ка Северу диктиран је и асиметричним униполарним моделом глобализације, који је у функцији крупног капитала и који дели свет на мањину богатих, која постаје још богатија, и већину сиромашних, који постају још сиромашнији.

Надајмо се да ће у перспективи историјског развоја човечанства садашњи мегатренд бити превладан, те да ће бити замењен политиком равномерног регионалног развоја света, у коме ће социјална правда, равноправност и глобални мир заменити садашњи глобални социјалдарвинизам. Наравно, то је могуће ако у свету победе актери мултиполарне мондијализације. У таквом свету миграције неће бити присилне већ добровољне. У њему ћемо имати на делу процесе циркуларне мобилности елита, које ће кружити светом глобалног тржишта и уједињеног човечанства, „у коме ће слобода сваког појединца, бити услов слободе за све” (К. Маркс). Од такве глобализације/мондијализације имаће користи сви народи и сви људи света. Она неће делити, већ уједињавати човечанство, као равноправну заједницу свих народа и грађана. Умножаваће производне и друштвене снаге актера света, а антагонистичка друштвена моћ биће замењена асоцијативном/солидаристичком. Но, то је за сада далека визија пожељне а неизвесне будућности.

3. Демографски проблеми Србије, са посебним освртом на Југоисточну Србију, и њихове развојне и друге импликације: Србија – између демографских губитака и демографске катастрофе

У демографском погледу Србија се скоро један век налази у стању демографске кризе и девастације. Транзитолози и кризолози би употребили оштрију и можда прецизнију реч: радикалне демографске регресије, хроничне демографске депресије и демографске катастрофе/етнодемоцид – етногеноцид (како пишу демографи у суседној Бугарској, у којој је овај проблем

такође нарастао). О овом проблему писали су историчари (Веселин Ђуретић, „О разарању српства у 20. веку”), али и књижевници (Добрица Ћосић, Данко Поповић, Матија Бећковић), демографи (Милош Мацира, Душан Брезник, Мирослав Рашевић, и млађе генерације: Мирјана Рашевић, Горан Пенев, Владимир Никитовић, Љиљана Секулић Бабовић).

Српска академија наука и уметности одржала је 1997. године посебан научни скуп посвећен овој теми („Основи популационе политике: циљеви, институције, мере”); Центар за демографска истраживања Института друштвених наука такође је реализовао пројектно истраживање и објавио зборнике и студије из ове проблематике.

Прогнозе кретања становништва у Србији су више него обесхрабрујуће. Демографске анализе показују да ће индекс старења и депопулације становништва у Србији расти у наредних 50 година (Никитовић, 2016: 123), да ће се њено становништво смањивати, те да ће Србија 2050. године имати становника скоро као 1950. године, тј. да ће тај број са данашњих 7,5 милиона опасти на 6,8 милиона већ у 2030. години, а у 2050. години на 6,3 милиона (Никитовић, 2016).

Овакве анализе и прогнозе указују да се становништво Србије у 20. веку није смањивало само услед ратних губитака, већ да се смањује услед дејства других фактора, одабране стратегије друштвеног развоја и запуштеног неприхватљивог третмана људског фактора у друштвеним променама како у време социјализма, тако и данас, у време транзиције. И стратегија радикалне индустријализације, као облик социјалистичке модернизације, и стратегија неолибералне зависне модернизације у ери транзиције, имале су и имају високу социјалну цену и погубне су по демографски биланс Србије.

Табела 1. Демографија Србије у бројкама.

42,2	године је просечна старост грађана Србије
1500	насеља у Србији годишње не добије ниједно дете
986	села у Републици нема становништво
100	насеља има мање од пет житеља
224600	Србија је мање за протеклих 10 година
250.000	стараца је више него деце
27,50	просечна старост мајке у Србију при рођењу првог детета
25%	жена старијих од 14 година није рађала
5	бракова се у Србији закључује на 1000 становника

Извор: Вечерње Новости, 7. јули 2013., стр. 10.

Оваква демографска слика савремене Србије резултанта је негативне синергије бројних фактора који су деловали у 20. веку и у савремености. Пре свега, девастирајућег утицаја ратова, потом стратегије глобалног друштвеног развоја, и транзицијских процеса. Истраживања демографских проблема од стране демографа, економиста и социолога показују да је у Србији природни

прираштај у паду још од 50-тих година 20. века, да би почетком 90-тих година постао негативан и наставио са регресијом у 21. веку. У студији „Демографски проблеми Србије” (2010), Драгољуб Стоиљковић, професор Економског факултета Универзитета у Нишу, регистровао је осам по њему кључних демографских проблема Србије: 1) Бела куга, тј. негативна стопа природног прираштаја становништва. Као последице такве појаве број становника Србије се смањује за око 35–40 хиљада годишње. 2) Незапосленост, која се у Србији креће од осамсто хиљада до милион лица која траже посао. 3) Годишњи број абортуса је око 300.000. 4) Емиграција (обухватајући све досадашње генерације) износи између 3–4 милиона људи. Дакле, толики број наших грађана се налази у разним земљама света. 5) Нежења је око 250 хиљада, а неудатих око 300 хиљада, што је један од узрока великог пада наталитета у Србији. 6) Ратни и људски губици у ратовима током 20. века процењују се на око четири милиона људи. 7) Мирнодопски људски губици су такође несхватљиво велики (страдања људи у саобраћају, на раду, у криминалу, итд). 8) Постоје и други демографски проблеми. (Стоиљковић, 2010: 16).

Табела 2. Укупан број насеља и број насеља са негативним природним прираштајем.

	Број насеља укупно			Насеља са негативним природним прираштајем					
	1991.	1999. ¹	2000. ¹	1991.		1999. ¹		2000. ¹	
				Свега	Удео у укупном броју насеља (%)	Свега	Удео у укупном броју насеља (%)	Свега	Удео у укупном броју насеља (%)
Република Србија	6150	6154	6155	3039	49	3598	58	3626	59
Централна Србија	4236	4239	4239	2657	63	3093	73	3123	74
Војводина	466	466	467	311	67	405	87	403	86
Косово и Метохија	1448	1449	1449	71	5	100	7	100	7

¹Подаци за Косово и Метохију се односе на 1997. годину.

Извор: Стоиљковић, 2010: 88.

Увид у динамику природног прираштаја у Србији за период 1991–2000. године показује раст насеља са негативним природним прираштајем у укупном броју насеља. Та се слика, нажалост, понавља и када су у питању градска насеља. О овом феномену смањења броја становника у сеоским, па и у мањим градским насељима, као и гашења немалог броја њих, посебно су у својим радовима указивале колеге Горан Пенев и И. Маринковић.

Табела 3. Укупан број градских насеља и број градских насеља са негативним природним прираштајем.

	Број градских насеља укупно			Градска насеља са негативним природним прираштајем					
	1991.	1999. ¹	2000. ¹	1991.		1999. ¹		2000. ¹	
				Свега	Удео у укупном броју насеља (%)	Свега	Удео у укупном броју насеља (%)	Свега	Удео у укупном броју насеља (%)
Република Србија	194	194	195	41	21	102	53	113	58
Централна Србија	116	116	117	16	14	54	47	66	56
Војводина	52	52	52	25	48	48	92	47	90
Косово и Метохија	26	26	26	-	-	-	-	-	-

¹Подаци за Косово и Метохију се односе на 1997. годину.

Извор: Стоиљковић, 2010: 88.

Ова тенденција говори да процеси смањења природног прираштаја становништва све више захватају и урбану популацију Србије.

Табела 4. Упоредни преглед броја становника у периоду 1948–2011.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Србија север	2.274.602	2.430.477	2.797.161	3.161.920	3.504.855	3.616.115	3.608.116	3.591.249
Војводина	1.640.599	1.698.640	1.854.971	1.952.560	2.034.782	2.013.889	2.098.779	1.931.809
Град Београд	634.003	731.837	942.190	1.209.360	1.470.073	1.602.226	1.638.643	1.659.440
Борски округ	144.049	151.973	160.096	175.848	180.463	178.718	146.551	124.992
Зајечарски округ	173.603	177.332	178.623	172.424	170.682	158.131	137.561	119.967
Нишавски округ	283.842	303.482	327.367	363.292	394.110	396.043	391.932	363.319
Топлички округ	141.502	149.421	141.141	129.542	121.933	111.813	105.208	91.754
Пиротски округ	160.285	157.360	145.789	136.008	127.427	116.926	106.815	92.479
Јабланички округ	231.280	244.128	254.855	260.982	262.531	255.011	247.834	216.304
Пчињски округ	209.232	220.910	222.520	230.373	238.753	243.529	255.500	159.081

Извор: <http://popis2011.stat.rs/?page_id=2162>.

Посматрајући ове процесе (ниски природни прираштај и миграција радно способног становништва) регионално, запазиће се да су њима посебно захваћена насеља у Југоисточној Србији.

Табела 5.

Округ/област	1961/1971.	1971/1981.	1981/1991.	1991/2002.	2002/2011.
Борски	15.752	4.615	-1.745	-32.167	-21.559
Зајечарски	-6.199	-1.742	-12.551	-20.570	-17.594
Нишавски	35.925	30.818	1.933	5.632	-21.340
Топлички	-11.599	-7.609	-10.120	-2.403	-16.408
Пиротски	-9.789	-8.581	-10.501	-9.820	-13.759
Јабланички	6.127	1.549	-7.520	-7.009	-25.411
Пчињски	7.853	8.380	4.776	-4.879	-8.679

Извор: Израчунато на основу базе података о попису становништва 2011.

Изузев Ниша и Нишавског округа, у коме је већи прилив становништва од броја одсељених, у другим окрузима Југоисточне Србије је обрнута ситуација. Најизразитији процеси миграције, сенилизације и депопулације захватили су Јабланички и Борски округ, а од општина Црну Траву, Пирот, Бабушницу, Куршумлију, Лебане, Сурдулицу, Босилеград.

Табела 6. Унутрашње миграције.

	Досељени	Одсељени	Миграциони скор
Борски округ	1.689	2.036	-347
Зајечарски округ	1.625	1.861	-236
Нишавски округ	5.455	4.898	557
Топлички округ	1.406	1.581	-175
Јабланички округ	2.104	2.762	-658
Пиротски округ	1.014	1.141	-127
Пчињски округ	2.156	2.469	-313

Извор: Републички завод за политику.

Ако се посматрају процеси спољних миграција према иностранству, запазиће се висок удео Борског и Зајечарског округа у укупном броју лица на раду у иностранству из Србије.

Табела 7. Лица на раду и боравку у иностранству из Југоисточне Србије, према попису из 2011. године.

	Укупно становништво	Лица у иностранству	Удео у %
Србија	7.470.798	313.411	4,20
Борски	145.677	21.644	14,86
Зајечарски	124.669	5.123	4,11
Јабланички	222.104	6.801	3,06
Нишавски	384.581	9.111	2,37
Пиротски	93.611	1.394	1,49
Пчињски	162.709	4.237	2,60
Топлички	93.016	1.434	1,54

Извор: Станковић, 2014: 106–107.

Демографска кретања у Србији, и посебно у Југоисточној Србији, директно су резултат синергије више врста фактора који су дуже времена негативно деловали на демографске токове и њихов биланс. Од геополитичких, историјских, до социјално-културних. Међу њима се посебно истичу, у последњих седамдесет година, они фактори који иду из одобрене стратегије друштвеног развоја и транзиције из капитализма у социјализам, и из социјализма у капитализам. Избор стратегије присилне индустријализације у ери „тешког социјализма”, и транзиционе неолибералне стратегије „без социјалне одговорности”, разорили су не само привредну и друштвену структуру земље, већ и девастирали демографску основу нације.

Обе ове стратегије показале су се као губитничке по српски народ, али и грађанско друштво Србије. Србија је доживела демографски слом и, што је најгоре, њена демографска девастација се наставља и у условима савремених процеса транзиције.

Негативан салдо демографских процеса додатно се појачава новим облицима миграције висококвалификоване и образовне радне снаге, бегом стручњака/одливом мозга у иностранство. Тиме земља остаје без кључног фактора у ери глобализације и научно-технолошке револуције. Процењено је да је од 1990. године из земље отишло преко 200 хиљада стручњака различитог профила (инжењера, лекара, научних истраживача). Ови кадрови данас чине нови слој српске интелектуалне дијаспоре. Њихов одлазак не слаби само иновационо развојне ресурсе и конкурентску способност наше привреде, већ и демографске потенцијале за даљи развој и препород друштва Србије.

4. За редефинисање циљева, приоритета и мера у националној стратегији демографске обнове и пронаталитетске политике

За излазак из овог стања демографског суноврата и кризе развоја потребно нам је најпре критичко преиспитивање владајуће концепције и редефинисање нове стратегије развоја и демографске обнове земље.

Проблем је у нас што ми већ скоро три деценије немамо аутономну стратегију развоја и обнове, како привреде, тако и становништва и друштва. Реч „стратегија” се код нас колоквијално раби и злоупотребљава у политичком речнику текуће елите. Она, међутим, означава рационално дефинисање циљева дугорочног развоја и перспективе борбе друштвених актера за одређени тип/модел друштва.

Велике речи олако расипамо, као пијанац што баца новац у крчми или их дарује ветру („части ветар”). Честа употреба таквих речи, њихова хиперинфлација, обезвређује њихову праву вредност. Таква је судбина и речи „стратегија”, „модернизација”, „реформа”, „стабилизација”, коришћених од стране професионалних реформатора и политичких демагога и „коњоводаца”, текућих елита. Код њих ове речи имају умерено значење, и служе као демагошки декор за очаравање масе. Проблем је, међутим, када и представници науке почну да папагајским језиком говоре, некритички се служећи тим терминима, обесмишљеним појмовима.

Ако питање демографске транзиције и наталитетске политике треба да представља интегрални део стратегије развоја и политике друштва, онда је неопходно најпре се позабавити питањем да ли владајућа неолиберална стратегија зависне неолибералне модернизације јесте оптимална за развој или је наметнута идеолошка мантра ММФ-а, који нас системом деловања својих технократа/реформатора, тј. „економских убица”, уводи у субразвој и све дубљу реколонизацију (привредну и сваку другу) земље, са продужетком кризе дугог вала. У том контексту сви национални ресурси су обезвређени. Од демографских, до еколошких и економских, а посебно људски фактор, који је изложен натпросечној, ничим контролисаној експлоатацији, до третмана високообразованих кадрова који одлазе у свет...

Стара пословица вели: „Ако сте ушли у погрешан воз, онда је свака следећа станица погрешна”. То значи да је неопходно критички преиспитати и променити стратегију националног развоја, и то транзиционом стратегијом са више социјалне одговорности, у којој ће људски фактор и демографско питање бити адекватно третирано, као кључни развојни ресурс, агенс развоја и опстанка друштва Србије.

Као таква, стратегија социјалдемократске транзиције у пракси би проширила субјекте развоја, и кроз различите форме/моделе акционарства и партиципативне демократије, одоздо широко мотивисала и мобилисала становништво на развој, на умножавање друштвених снага у циљу развоја свих делова Србије и њеног општег друштвеног препорода. Садашњи концепт је

неолиберални, и у исто време неоконзервативан, прожет елементима неоетатизма и ауторитарног популизма. По том концепту за развој су способни само менаџери; развој је функција политократа, менаџерско-технократске елите и страних инвестиција. Такав приступ дубоко потцењује професионалне снаге рада у земљи и има дестимулативне импликације не само на економски развој земље већ и на демографску будућност земље.

За демографску обнову и будућност Србије потребна нам је нова стратегија развоја, али и нова пронаталитетска политика, која ће бити стимулисана бројним, не само државним, већ и општим друштвеним мерама. Но, и као такве оне нису довољне. Потребно нам је у пракси афирмисање демографских принципа, политике мира и мирољубиве коегзистенције на Балкану, који ће омогућити његовим народима миран суживот, нормалан развој и просперитетну демографску будућност.

Још једном подвлачимо да демографско питање није уско – ни само здравствено питање, нити само економско питање – већ суштинско егзистенцијално питање, развојно и национално питање у Србији данас. То, пак, захтева не само развијену критичку свест о проблемима са којима смо суочени, да је скоро један век Србија у знаку демографске регресије и депресије; према демографским пројекцијама тај тренд ће се наставити и до 2050. године, када ће, према прорачунама демографа, у Србији бити смањен број становника (као 1950. године). Ово аларматно упозорење демографа и социолога, не само о прошлости, већ и о трендовима демографске репродукције до 2050. године, захтева радикалан заокрет у дефинисању основних праваца привредног друштвеног развоја и демографске обнове Србије, и утврђивању приоритетних мера и задатака различитих институција и организација као актера у пронаталитетској политици. Подвлачимо да је најважније редефинисати стратегију глобалног развоја друштва, да би се онда на основу ње направио избор адекватних метода, институција, мера, средстава и актера остваривања различитих јавних политика у различитим областима, делатностима друштвеног живота земље, почев од демографије, образовања, економије, културе, здравства.

У Србији се већ више од двадесет година не отвара питање критичког преиспитивања владајуће концепције друштвено-економског развоја и на њој засноване транзиционе стратегије, која је диктирана неолибералном англосаксонском идеолошком мантром ММФ-а. Иако она не даје продуктивне резултате у пракси, наши реформатори је, чак и у условима кризе (2008/2009), нису доводили у питање, већ су изјављивали свакојаке глупости о томе како ће Србија имати користи од кризе.

Изабрани или наметнути неолиберални модел присилне зависне модернизације разорио је привреду и друштво Србије: десетковао је њене развојне потенцијале, довео је до њене деиндустријализације, распродаје ресурса, велике незапослености, енормне експлоатације радне снаге, раста социјалних и регионалних неједнакости, противречности и сукоба, до ерозије села и демо-

графске девастације, и до одлива мозгова у иностранство. Ове тенденције упорно прате процеси демографске девастације – депопулација и сенилизација, пад наталитета и све већа смртност становништва, као израз нарасле социјалне беде. На делу су процеси не само социјалне, већ и просторне диференцијације, сегрегације и колонизације. У том контексту све је видљивија маргинализација села, али и читавих региона.

Србија је суочена са демографском дихотомијом: високим наталитетом на Југу и ниским на Северу, а посебно у Југоисточној Србији. У региону Југоисточне Србије, изузев Нишког округа, свуда је изражен пад наталитета и смањен број становника између два пописа становништва. На овим просторима суочени смо са феноменима депопулације, сенилизације и „беле куге”. Ови процеси захватили су најпре сеоска насеља, а у ери транзиције све више се шире и до урбаних насеља. На делу су видљиви диспаритети, феминизација градова и маскулизација села. Све је већи број особа које у фертилном добу не заснивају бракове или не рађају. Села се празне, а поред остарелих, у њима је све већи број нежења. Задњих година један број њих користи агенције за посредовање у склапању бракова, те се све више Албанки, Румунки и Рускиња удају за Србе. Због миграције и смањене репродукције наша села остала су без активне радне снаге. То је ограничавајући фактор за ширу економско-социјалну акцију. Транзициони стратеги рачунали су да ће се реформама подстаћи трансфер становништва из индустрије и пољопривреде из градова у села. Нажалост, те се прогнозе за сада нису оствариле, бар за ових тридесет година. Још увек су ретке појаве пензионера или гастарбајтера који се под „стар заман” одлучују на повратак на село.

Ево неких сугестија и предлога за побољшање пронаталитетске политике:

1. Привредни развој и запошљавање младих у градовима и селима први је предуслов да млади заснивају бракове, породице и подижу наталитет земље; ово је и предуслов њихове еманципације и задржавања, да остану у земљи и да спас не траже изван ње.

2. Боље је подстицати рађање већом материјалном и друштвеном подршком породици, повећањем дечјег додатка, неголи давати бонусе страним инвеститорима, у економској експлоатацији и реколонизацији земље.

3. Развој пољопривреде и села и радикално другачија политика према овој грани привреде, цени пољопривредних производа, као и сељацима као слоју/категорији, предуслов је даљег задржавања преосталог броја младих на селу, али и стимулсања трансфера вишка радно активног становништва на траг на село.

4. Подстицајне мере за обнову и развој заједнштва на нашем селу не могу имати само манифестационо-маркетиншки политички вид, већ морају бити у служби органског повезивања пољопривредних произвођача, инструмент организовања и заштите њихових интереса као произвођача и грађана.

5. Традиционално село је увек било резервоар демографске репродукције народа. Са његовим разарањем усахло је то врело. Сада су села демо-

графски и економски девастирана. Угашена су не само бројна огњишта, већ и изумрла бројна сеоска насеља у Србији. Зато је неопходна обнова села ако желимо демографску обнову Србије. Градови су захваћени процесима модернизације и потрошачке хедонистичке културе. Отуда је у њима присутан, између осталог, пад наталитета на ниво просте репродукције, или још већа демографска депресија и регресија, тј. ширење феномена „беле куге”/денаталитета.

6. Да би село постало привлачна дестинација за младе, оно мора обновити бројне функције, а не само привреду. У том смислу треба изнова размотрити мрежу бројних институција: у образовању, здравству, култури. Треба извршити не само рационализацију, рејонизацију производних функција и њихову модернизацију, већ и створити нови амбијент за пристојан живот произвођача и грађана на селу. Наравно, илузорно је да ће до ових промена доћи само етатистичким путем, тј. деловањем државе „одозго”, већ је потребно развити широк друштвени покрет, у самој бази друштва, за обнову пољопривреде и села, ради демографске ревитализације овог простора. У том циљу најважније је покренути из безнађа преостале сељаке на селу. Пробудити њихов економски и сваки други интерес за опстанак на селу и његов пород.

7. У стратегији привредног развоја и текућој економској политици земље пољопривреда и село морају наћи равноправно место са индустријом и другим делатностима. Бројним кредитним олакшицама треба подстаћи технолошку модернизацију сеоских газдинстава. Развојем задругарства и другим економским мерама треба обезбедити цену и пласман пољопривредних производа у земљи и иностранству. Развојем комуналне инфраструктуре и локалне самоуправе јачати саобраћајне просторне, социјалне и инфраструктурне везе између произвођача и потрошача. Посебну пажњу посветити развоју туризма на селу у различитим његовим варијантама: од сеоског, етнокултурног туризма до еколошког туризма.

8. Пронаталитетска политика Србије мора бити интегрални део нове стратегије развоја и политике регионалног развоја Србије, али и здравствене, образовне, социјалне и културне политике. Она мора поћи од појединца и његове одговорности за развој себе као личности, па преко здраве породице, да би стигла до изградње нормалног, пристојног глобалног друштва. Свест о одговорности за демографску репродукцију и обнову друштва има не само етичку, већ и егзистенцијалну, развојну и безбедоносну функцију. Све оне морају бити пажљиво пројектоване и синхроно оствариване у пракси.

9. Остваривање ових циљева, мера и задатака у области демографске обнове пронаталитетне политике претпоставља синхроно деловање бројних субјеката државне и друштвене политике: од врха до основних ћелија друштва, и обрнуто. У том контексту кључна је улога и масмедија, који својом јавном функцијом могу подстицати позитивну пронаталитетску свест и обликовати одговорни однос младе генерације према питању репродукције као делу њи-

хових права, али и дужности према заједници и будућности свог народа. Нажалост, има се утисак да су масмедији и неки државни органи више ангажовани у промоцији параде поноса, права транссексуалних група, него у подршци политици афирмације брака и породице и наталитета у нас.

10. Доследна политика равномерног регионалног развоја – услов је привредног развоја, демографске обнове и привредног и демократског препорода Србије.

За савремену Србију и њену будућност демографско питање је национално питање. У развојном и безбедоносном смислу демографска обнова је питање кључног фактора опстанка и њене перспективе. Стога у националној стратегији развоја оно мора бити дефинисано као интегрални део одредница везаних за стратешке циљеве и инструменте. Саобразно томе морају се одабрати приоритети у економској, социјалној и пронаталитетској политици који ће помоћи њиховој реализацији у друштвеној пракси. У вези са тим још једном поентирамо неке од њих: 1. редефинисање развојне стратегије земље и модела регионалне политике који ће бити у функцији а) ослобађања и даљег развоја економских потенцијала земље, б) јачања локалне самоуправе и изграђивање партиципативне демократије, в) демократске интеграције мултиетничког српског друштва, г) јачања његових безбедоносних потенцијала, територијалног интегритета, мира и стабилности; 2. доследним остваривањем политике равноправног регионалног развоја Србије подстакла би се најшира иницијатива друштвених актера у бази друштва за привредни препород и остварила функционална и демократска интеграција друштва.

Најзад, за развој и демографски препород српског народа и друштва Србије потребна је нова спољна политика, утемељена на вредностима културе мира и мирољубиве коегзистенције у региону и шире у свету.

После свега што су Срби преживели у 20. веку, а из њега су изашли са бројним губицима и ожиљцима, за будућност нашег народа и грађана Србије неопходна је нова политика – окренута развоју, демографској ревитализацији и култури мира. Зато учимо младу генерацију да игра за живот! Да добро схвати поруке старог Даничића „да се за отаџбину може гинути на сваком послу”. Да се, у новим условима, својим стваралаштвом, иновацијама и креацијама, самопотврђује; афирмише и промовише углед Србије у свету, дајући свој допринос препороду своје земље, али и развоју и добробити настајућег човечанства.

На науци и њеним посленицима је да својим истраживањима достојанствено служе Истини, и да трагање за Истином никада не раздвајају од трагања за Добротом, тј. социјалном правдом, дајући тиме допринос хуманизацији друштва и еманципацији човека. У Србији је израсла нова генерација истраживача, скоро у свим њеним универзитетским центрима, достојних следбеника великих наших доајена у области демографије (Милоша Мацире, Душана Брезника, Мирослава Рашевића) и социолога (Радомира Лукића, Марка Мла-

деновића, Цветка Костића, Руже Петровић). Својим стваралаштвом она је пружила објективни научни увид у ову комплексну проблематику о којој расправљамо.

Српска академија наука и уметности је у последњих двадесет година у три наврата разматрала ову тему и објавила одговарајуће зборнике, студије и препоруке.

Надам се да је време „веселе науке” и апологије иза нас, без обзира на очаравајући спектакл масмедија и индустрије свести, и текућих аналитичара, нових пропагандиста духовних свештеника компрадорске интелигенције. Време је за отржењење, аларм и суочавање са демографским стањем, теденцијама, неизвесном перспективом. Када је у питању демографска обнова Србије, у читавом друштву, у свим његовим институцијама, од породице до друштва, неопходно је буђење и преузимање одговорности за промену стања.

Но, на науци је да истражује и предлаже, а на друштву и његовим актерима да бирају и својим одлукама, јавним политикама, мењају садашње стање. Очекујем да ће данашњи научни скуп оценити домете и учинке кључних институција у земљи у области популационе политике и демографске обнове, указати на опште слабости и ограничења у друштвеној пракси, али и указати на даље правце, обавезе и задатке у истраживању ових проблема, као и друштвеног ангажмана бројних актера на њиховом разрешавању.

ЛИТЕРАТУРА

- Атали, Ж. (2010). *Кратка историја будућности*. Београд: Архипелаг.
- Никитовић, В. (2016). *Демографска будућност Србије – имиграција као извесност?*. Београд: Службени гласник.
- Стоилковић, Д. (2010). *Демографски проблеми Србије – прилози и скице*, Ниш: Свен.
- Станковић, В. (2014). *Србија у процесу спољних миграција*. Београд: Републички завод за статистику уз подршку ЕУ.

Ljubiša Mitrović

University of Niš

Faculty of Philosophy, Niš

THE DEMOGRAPHIC QUESTION AS THE KEY EXISTENTIAL, DEVELOPMENTAL AND NATIONAL QUESTION

Summary

If demographics is the basis of every nation, then the 20th century was a century of evil and destruction for the Serbian nation. Instead of the epic stories of its heroic fight for freedom, a more pertinent metaphor to be used here is that of the Golgotha, "the slaughtered nation" (M. Bećković) and wasting away its existential foundations. The attempts of Serbian intellectuals to present Serbian question as a "geopolitical" or a

"democratic" one have been proven wrong. Judging by the consequences of the processes that have already taken place and by the perspectives for future progress, the key existential, developmental and national question of Serbs is that of the demographic survival of Serbia.

The paper addresses the historical, geopolitical, ethnocultural, health, developmental and security aspects of demographic reproduction and the natalist policy in Serbia, with the focus on Southern Serbia. It represents a search for fundamental programmatic directions to be incorporated in the national strategy of population renewal and for instruments of pronatalist policy, in an attempt to avoid further fatal consequences and the demographic destruction of the Serbian nation.

The author puts forward the idea that the demographic problem is the focal point of the key issues of the survival and progress of Serbia. There is no more important question than this one for scientific research and for finding a possible answer to by various social agents and institutions.

Key words: Serbia, the demographic question, survival of the nation, social development, natalist policy.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ПОТРЕБЕ ЗА РЕВИЗИЈОМ СТРАТЕГИЈЕ ПОДСТИЦАЊА РАЂАЊА У СРБИЈИ

Апстракт. Влада Републике Србије усвојила је Стратегију подстицања рађања у јануару 2008. године. То је први стратешки документ у нас везан за најважнији популациони изазов ове цивилизације. Од усвајања Стратегије је прошло више од девет година. То је довољан разлог за њено критичко преиспитивање са аспекта налаза репрезентативних и циљаних истраживања о феномену недовољног рађања и искустава из праксе везаних за политички одговор на низак фертилитет и подршку породици у другим земљама. Ревидирање Стратегије је поготово важно у условима евидентног постојања политичке воље данас у Србији да се дела на ублажавању феномена недовољног рађања. Оно је и формално исказано постављењем Министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику и оснивањем Савета за популациону политику Републике Србије.

Кључне речи: Стратегија подстицања рађања, популациона политика, Србија.

О актуелном стратешком документу

Влада Републике Србије усвојила је Стратегију подстицања рађања¹ у јануару 2008. године (у даљем тексту: Стратегија). То је први стратешки документ у нас везан за најважнији популациони изазов ове цивилизације. На њеној изради су учествовали представници свих релевантних институција, експерти различитог професионалног профила и чланови невладиних организација.

Стратегијом провејава отворени пронатализам. Дух Стратегије обележава и уверење да економска детерминанта репродуктивног понашања није одлучујућа. Доминира размишљање да се у основи феномена недовољног рађања налази скупина варијабли различите природе, која захтева изналажење сложеног комплекса мера. Међу њима нема рестриктивних, јер су искуства других показала да, на пример, мере везане за ограничавање контроле рађања не дају жељене резултате или имају само краткотрајне демографске ефекте (Рашевић, 2001).

Један од базних постулата Стратегије је и став да се најсложенији проблем који популациона политика према фертилитету становништва треба да

rasevicm@gmail.com

¹ Влада Републике Србије (2008). *Стратегија подстицања рађања*. Београд: Министарство рада и социјалне политике.

разрешити налази у сфери свести – политичкој, друштвеној и индивидуалној. Отуда се инстистира на стицању знања, основном елементу свести, које може утицати на филозофију живљења, а самим тим на ставове, погледе, уверења, вољу. Пре свега, на усвајању знања о популационом фактору, репродуктивном здрављу, родитељству.

У концептуалном смислу, у стратешком опредељењу државе да делује на низак ниво рађања треба истаћи стављање нагласка на, у што је могуће већој мери, раздвајање социјалне и популационе компоненте у моделу финансијске подршке породици, јер је подређеност мера популационе политике мерама социјалне политике, са којима се преплићу или у чијим оквирима се спроводе, битан разлог изостајања жељених ефеката на ниво фертилитета становништва (Rašević, Petrović, 1995). Такође је битно и опредељење, базирано на препоруци Светске здравствене организације, да се стимулише рађање највише четворо деце у породици, јер трудноћа петог реда озбиљно угрожава живот и здравље мајке и детета. Затим, творци Стратегије, свесни да постоји проблем брзе адаптације на мере популационе политике, предвидели су поступно, са одређеним временским помаком, увођење мера финансијске природе у систем политичког одговора на феномен недовољног рађања.

У Стратегији је стационарно становништво, то јест становништво у коме ће следеће генерације бити исте величине као и постојеће, дефинисано као општи циљ одрживог демографског развоја Србије. Подвучено је да досезање овога општег циља неминовно захтева и претходно остваривање низа посебних циљева. То су: ублажавање економске цене подизања детета; усклађивање рада и родитељства; снижавање психолошке цене родитељства; промоција репродуктивног здравља адолесцената; борба против неплодности; мере које воде ка здравом материнству; популациона едукација и активирање локалне самоуправе.

У оквиру сваког од набројаних посебних циљева дефинисани су појединачни циљеви и низ мера, активности и механизма за њихово остваривање, укључујући носиоце и рокове за имплементацију. Укупно је набројано седамдесетак мера и активности које је требало синхронизовано и континуирано спроводити на националном и локалном нивоу. Услед карактеристика феномена недовољног рађања, за низ утврђених мера и активности је предвиђено да се дугорочно спроводе. У том смислу ова Стратегија има елементе акционог плана. Но, нису дати индикатори за праћење спровођења Стратегије и њених ефеката. Министарство рада и социјалне политике је изабрано за главног носиоца и координатора на остваривању Стратегије, као и за евалуатора постигнутих резултата, на сваке две године. Није нам познато да је рађена квантитативна или квалитативна анализа имплементације Стратегије.

Основни разлози за ревизију актуелног стратешког документа

Од усвајања Стратегије је прошло више од девет година. То је довољан разлог за њено критичко преиспитивање са аспекта теоријских претпоставки, налаза истраживања и искуства из праксе везаног за политички одговор на низак фертилитет. Поготово што се Стратегија односи на недовољно рађање, дубоко условљен и дугорочан феномен, које је у условима ниске смртности становништва основни природни динамички фактор демографских промена и њиховим посредством изазваних бројних социјалних и економских процеса у друштву.

Потребно је и поновно дискутовање теоријског оквира за стратешко политичко деловање у овој сфери јер је, мада се репродуктивно понашање разматра из перспективе различитих научних дисциплина као што су биологија, сексологија, психологија, антропологија, етнологија, географија, демографија, економија, социологија, међу демографима опште прихваћено уверење да постоји низ комплексних размишљања везаних за низак ниво фертилитета становништва, али не и јединствена теорија о недовољном рађању деце. Анализирајући велики број различитих истраживања везаних за детерминанте фертилитета, Дирк ван де Каа (Dirk J. van de Kaa, 1995) закључује да је испричано пуно добрих прича, али да проблем настаје када треба да се изабере једно размишљање, репрезент знања, научна истина.

Штавише, последњих година су стицана нова истраживачка знања о недовољном рађању деце путем спровођења репрезентативних и циљаних анкета у Србији, укључујући и увиде добијене Пописом становништва спроведеног 2011. године. Она упозоравају да ће се криза рађања у Србији не само наставити, већ и продубити у условима спонтаних токова.

Тако разматрање просечног броја живорођене деце генерација жена које су се налазиле при крају плодног периода у време спровођења Пописа 2011., као и распрострањеност одлагања рађања, омогућавају да се прогнозира прекид стабилизације ниског нивоа завршеног фертилитета у Србији, односно његов пад испод нивоа од 1,8 детета по жени (Рашевић, 2015).

Притом је у детерминистичкој основи ниског фертилитета у нас, поред фактора који су повезани са економском и социјалном кризом, регистровано у све већој мери присуство фактора повезаних са дубинском трансформацијом друштва која је у складу са раније започетим променама у развијеним европским земљама. То су, с једне стране, јачање индивидуализма, тежња ка самореализацији, измењена породица, другачији партнерски односи, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, а, са друге стране, развијене аспирације према потрошњи и слободном времену. До сличне констатације је дошао Соботка (Sobotka, 2004) и за друге бивше социјалистичке државе.

На све већи значај неекономских варијабли у основи недовољног рађања у Србији указују подаци Пописа 2011. који се тичу социодемографског профила жена које су имале између 30 и 34 година и нису рађале пре момента

анкетирања (Рашевић, 2015), као и налази низа спроведених истраживања различитог типа (квалитативна или квантитативна) и са различитим циљним групама (млади, студенткиње, јавно мњење), која су се, директно или индиректно, бавила питањем узрока недовољног рађања у Србији (Sedlecky, Rašević, Torić, 2011; Вељовић, 2015; Tomarović, Stanojević, Ljubičić, 2016; Рашевић, Седлецки, 2016).

Последњих десетак година је спроведено и више истраживања у нас са фокусом на сагледавању изазова у сфери репродуктивног система, његових функција и процеса. То је посебно значајно, јер се три циља актуелне Стратегије односе на репродуктивно здравље становништва. Тако је спроведено репрезентативно истраживање вишеструких показатеља положаја жена и деце у Србији 2014. године, укључујући индикаторе који се тичу сексуалног и репродуктивног здравља (Републички завод за статистику, УНИЦЕФ, 2015). Преглед чланака из ове области, са темама које су истраживане у последњих десет година, дат је у раду „Reproductive health in Serbia: Condition, perspectives and demographic significance”, који су ауторке Марија Јевтић, Татјана Тамаш, Снежана Пантић Аксентијевић и Драгана Стојановић објавиле у часопису „Anthropological Notebooks” 2016. године.

Истовремено смо богатији за сазнања везана за актуелна искуства о детерминистичкој основи ниског нивоа рађања и популационим политикама према фертилитету у другим земљама. Она су резултат не само појединачних напора демографа, већ и великих мултидисциплинарних пројектних тимова састављених од истраживача из већег броја земаља. У том смислу наводимо два најважнија примера. Први пројекат се тиче најновијег прегледа везаног за низак ниво рађања, институције и политике према фертилитету у индустријским земљама. Он је обухватио, поред држава које се традиционално помињу у контексту ефикасне популационе политике (Француска и земље Северне Европе), нове акције у Великој Британији и Канади у овој сфери, релевантно стање у Чешкој и Мађарској, као и у Италији и Шпанији, али и детаље везане за помоћ породици у региону Источне Азије (Rindfuss, Kim Choe, 2016). Фокус разматрања на пројекту се састојао од анализе уобичајених индикатора фертилитета и идентификовања фактора везаних за културни и институционални контекст, као и мера популационе политике у свакој од држава од утицаја на ниво рађања. Односно, разматрана је веза између рађања с једне стране и флексибилности тржишта, ставова о браку, образовног система, родне једнакости, фактора који помажу да се успостави баланс између рада и родитељства, стамбене политике и мера битних за смањење економске цене подизања детета, с друге стране.

Чини се још значајнијим преглед нивоа фертилитета и фактора који на њега утичу, и мера политика подршке породици уз угла њихове ефикасности на рађање, у 15 земаља Централне и Источне Европе после 1990-их, укључујући и Србију (Frejka, Gietel-Basten, 2016). У пројекту је утврђено постојање следећих модела политике према фертилитету: свеобухватни модел, проната-

литетни модел, модел у коме отац зарађује а мајка се стара о деци, и конвенционалан модел. Популациона политика Естоније је издвојена као пример добре праксе. С аспекта теме коју обрађујемо треба истаћи да је актуелна Стратегија подстицања рађања Србије оцењена као целовит документ.

Битне су и препоруке европске конференције „Популациони приоритети у 21. веку”, коју су организовали Популациони фонд Уједињених нација и Економска комисија Уједињених нација за Европу, на високом експертском и политичком нивоу, у Женеви 2013. године (UNFPA, UNECE, 2013a), базиране на документу о популационим трендовима и политикама у региону (UNFPA, UNECE, 2013b). На скупу је дефинисано више препорука за одрживи демографски развој региона. Најважнија препорука за владе европских држава тиче се развоја хуманог ресурса популације путем улагања у формално и неформално образовања и здравље становништва.

Ревидирање Стратегије је важно у условима евидентног постојања политичке воље данас у Србији да се дела на ублажавању феномена недовољног рађања. Оно је и формално исказано формирањем Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику Владе Републике Србије² и оснивањем Савета за популациону политику Републике Србије.³

Министарка Славица Ђукић Дејановић је у јавности неколико пута истицала да актуелни стратешки документ није отворио питање политике према миграцијама, као важног инструмента за демографски развој Србије, и политике активног старења – реалан одговор државе на последице које се постављају пред појединца који све дуже живи и земљу која има све већи број лица са 65 и више година. Ова констатација има пун смисао.

Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, у сарадњи са Привредном комором Србије, Популационим фондом Уједињених нација и Републичким заводом за статистику, организовао је истраживање са циљем да се прикупе информације о проблемима с којима се запослени родитељи свакодневно суочавају покушавајући да ускладе своје радне и породичне обавезе. Такође, током истраживања прикупљене су информације о ставовима послодаваца и њиховој спремности да пружи подршку запосленим родитељима с малом децом (Бјелобрк, 2017). С обзиром на чињеницу да се до сада нису спроводила истраживања на ову тему, ови резултати су добра основа за сагледавање начина за бољу подршку запосленим родитељима која се тиче усклађивања породичних и професионалних обавеза.

Поред стављања демографских изазова у политичку агенду, у Србији се у јавности, посредством различитих институција и медија, све више говори о кризи рађања, узроцима и последицама овог феномена, уз дискутовање мера које се очекују од државе да би се она смањила. Односно, почела је да се фор-

² Одлука Владе Републике Србије 01 број: 110-00-1/2016-01 од 30.09.2016. године, Београд.

³ Предлог Одлуке Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања број 119-01-162/2016-13 од 23.12.2016. године, Београд.

мира позитивна популациона клима према рађању. Оба фактора су изузетно битна јер су претпоставка спровођења популационе политике.

Зашто ревизија Стратегије уместо нове Стратегије?

Поред тога што се актуелна Стратегија оцењује као целовит одговор државе на низак ниво рађања, важан разлог залагања за ревизију Стратегије је ограничено спровођење стратешког документа усвојеног 2008. На то указују резултати истраживања спроведеног маја месеца 2017. године.

У претодном поглављу је подвучено да не постоје информације везане за имплементирање постојећег стратешког документа. Отуда је за мапирање мера, активности и механизма дефинисаних Стратегијом подстицања рађања изабрана истраживачка концепција са структурираним интервјуом, као методом за прикупљање круцијалних информација о спровођењу Стратегије. Овај квалитативан метод се све чешће користи у друштвеним наукама, пре свега у антропологији, социологији, психологији и економији.

Интервјуисани су представници свих министарстава који су наведени као носиоци одређених мера, активности и механизма у Стратегији, односно Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Министарства здравља, Министарства културе и информисања, Министарства омладине и спорта, Министарства привреде и Министарства финансија.

Укупно је интервјуисано 14 политичких актера. Анализа резултата разговора и стечени утисци током интервјуисања представника релевантних министарстава омогућавају да се донесу следећи општи закључци:

- Стратегија се ограничено спроводила од усвајања 2008. године и ограничено се спроводи и данас.
- Највећи број мера, активности и механизма који су се спроводили/спровode нису посебно извршавани на начин како предвиђа Стратегија, или нису континуирано имплементирани.
- Утврђено је да су готово све мере, активности и механизми који нису спровођени и из данашње перспективе релевантни.
- Недостатак координације између различитих носиоца појединачних задатака је најчешћа наведена баријера за неспровођење релевантних задатака предвиђених актуелним стратешким документом.

* * *

Демографска будућност Србије у условима неуспеха политичког одговора је сигурно најбоља илустрација величине и дубине потребе спровођења популационе политике (Nikitović, 2009; Пенев, 2013; Републички завод за статистику, 2014). Ревизија стратешког оквира за подстицање рађања је први корак ка ефикасном деловању у овој сфери. Треба подвући да је временски

чиниолац у популационој политици битан јер, с једне стране, постизање позитивних ефеката у популационој сфери изискује време, а, с друге стране, свако одлагање промена погоршава демографску основу и повећава снагу њене инерције.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелобрк, Гордана. (2017). Истраживање усклађивања рада и родитељства. *Демографски преглед*, 65: 1-4.
- Вељовић, Радмила. (2015). *Друштвени оквир одлагања рађања у Србији*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Јевтић, Марија, Татјана Тамаш, Снежана Пантић Аксентијевић, Драгана Стојановић. (2016). Reproductive health in Serbia: Condition, perspectives and demographic significance. *Anthropological Notebooks* 22 (3): 47–60.
- Пенев, Горан. (2013). *Пројекције становништва Србије од 2010. до 2060*. Београд: Фискални савет Републике Србије.
- Рашевић, Мирјана. (2001). Абортус и пронаталитетна политика. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 110–111: 75–85.
- Рашевић, Мирјана. (2015). Фертилитет женског становништва. У Владимир Никитовић (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*, 74–95. Београд: Републички завод за статистику.
- Van De Kaa, J. Dirk. (1995). Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility, *PDOD – Paper*, No. 35.
- Рашевић, Мирјана и Катарина Седлецки. (2016). О феномену одлагања рађања деце у Србији. У Небојша Радновић (ур.), *Рађање или одумирање Србије*, 146–155. Београд: САНУ.
- Републички завод за статистику и УНИЦЕФ. (2014). Истраживање вишеструких показатеља положаја жена и деце у Србији 2014. и Истраживање вишеструких показатеља положаја жена и деце у ромским насељима у Србији 2014. Београд: РЗС, УНИЦЕФ.
- Републички завод за статистику. (2014). *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*. Београд: РЗС.
- Frejka, Tomas & Stuart Gietel-Basten (2016). Fertility and family policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies* 41 (1): 3–56.
- Nikitović, Vladimir. (2009). Srbija kao imigraciona zemlja – očekivana budućnost? *Stanovništvo*, 47 (2): 31–52.
- Rašević, Mirjana i Petrović, Mina. (1996). *Iskustva populacione politike u svetu*. Београд: Institut društvenih nauka.
- Rindfuss, Ronald & Minja Kim Choe (editors). (2016). *Low Fertility, Institution and their Polices – Variations Across Industrialized Countries*. Switzerland: Springer.
- Sobotka, Tomas. (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Sedlecky, Katarina, Mirjana Rašević & Vesna Topić. (2011). Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 16 (6): 469–479.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Београд: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- UNFPA & UNECE. (2013a). *ICPD Beyond 2014 Review in the UNECE Region*. New York, Geneva: UNFPA, UNECE.
- UNFPA & UNECE. (2013b). *Population Trends and Policies in the UNECE Region*. New York, Geneva: UNFPA, UNECE.

Mirjana M. Rašević

Institute of Social Sciences, Belgrade

RATIONALE FOR REVISION OF THE BIRTH PROMOTION STRATEGY IN SERBIA

Summary

More than nine years have passed since the Government of the Republic of Serbia adopted the Birth Promotion Strategy in January 2008. It is the first policy document in Serbia that addresses this civilization's greatest population challenge. In this period, new knowledge about the phenomenon of sub-replacement fertility has been acquired through representative and targeted surveys conducted in Serbia, as well as the knowledge about the current experiences of other countries with regard to fertility and family policies. Hence the need to revise the Strategy, especially considering the apparent existence of the political will in Serbia today to take action towards mitigating the phenomenon of sub-replacement fertility, to which the Serbian Government has formally committed itself by establishing the Minister without portfolio in charge of demography and population policy and the national Population Policy Council.

Key words: birth promotion strategy, population policy, Serbia.

АКЦИОНИ МОДЕЛ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СЕЛА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Апстракт. У овом раду се разматрају глобални системски и локални организациони предуслови за операционализацију акционог модела одрживог развоја села у неразвијеним општинама, у брдско-планинским и пограничним подручјима, с посебним освртом на југоисточну Србију. У том смислу се предлаже пилот пројекат акционог интердисциплинарног истраживања чији циљ би био да се предложе оптимални и реални модели њиховог одрживог развоја, као и да се сходно томе подстакне практично организовање и оспособљавање локалних институција и актера.

Кључне речи: Југоисточна Србија, села, одрживи развој, акциони модел.

I Како стоје ствари и шта да се ради?

Српско село је данас, после свега што је преживело, економски и у сваком другом погледу постало зависније од државе, много више него некадашње село, а у међувремену је увелико социјално девастирано. Као таквом, нашем селу данас недостаје више неопходних услова за развијање пољопривреде: правно и технички уређено земљиште, образована радна снага, већи сточни фонд, јефтинији капитал, па, према томе, трајнији интерес и здравија мотивација младих људи да се баве пољопривредом и да остану да живе у селу. У том смислу су неопходне синхронизоване и темељне системске реформе, како на глобалном тако и на локалном (општинском и месном) нивоу друштвене организације српског села и пољопривреде.

Српска пољопривреда је већ дуго у стању хроничне исцрпљености, зато што је деценијама била принуђена да обезбеђује прехранивање и просто преживљавање нашег становништа. Као таква, она је структурно неприлагођена за развој, а посебно за све оштрију конкуренцију на међународном тржишту. Наша аграрна структура је толико неповољна за модеран аграрни, рурални и укупан друштвени развој да је право чудо како се уопште забележи понеки позитиван биланс у извозу и у још понечему. Такви биланси су само релативно гледано позитивни, јер су резултат још лошијих перформанси других области српске привреде с којима се пољопривреда пореди. Или су последица уцењивачки умањиваних откупних цена пољопривредних производа неорганизованим произвођачима хране који су препуштени на милост и немилост

монополиста свих врста (увозника репроматеријала, извозника пољопривредних производа и политичке менаџерије). Само мањи део позитивних биланса је економски здрав, и то су изузеци за које су заслужни код нас веома ретки успешни аграрни предузетници који су продуктивно, а не шпекулативно оријентисани. У Србији још преовладава ситно пољопривредно газдинство, с више малих парцела неправилног облика, у којима је још пре неколико деценија уочен „сукоб трактора и меће”, који је данас још већи анахронизам него што је био кад је започета механизација наше пољопривреде која је, иначе, у међувремену успорена и скоро онемогућена. На техничку погодност земљишне структуре надовезују се противречности власничких односа над пољопривредним земљиштем које, као ограничен развојни ресурс од јавног значаја, није ни минимално правно заштићено од разних злоупотреба. Разноврсним друштвеним и еколошким ризицима нарочито је изложено пољопривредно земљиште у друштвеном, државном и задружном власништву, поред аутопутева и у близини великих градова, које на сумњив начин мења титулара и намену, а често се и технички распарчава и оно мало крупних парцела (тамо где су оне раније постојале). Сасвим је разумљиво што тако запуштено земљиште није лако ни наводњавати ни штитити од поплава и ерозије, што додатно чини нерентабилним његову производну употребу, а евентуалну пољопривредну производњу доводи у сасвим подређени положај – не само у међународној размени, него и на неразумно отвореном домаћем тржишту.

Ако се свему овоме додају оскудни, нередовни и несистемски креирани подстицаји нашој пољопривреди из сиромашног државног и још сиромашнијег аграрног буџета, нерегулисано аграрно тржиште и правно несигуран привредни амбијент, необразовани пољопривредници и неразвијене стручне службе, депопулација села и сенилизација пољопривреде (који се могу посматрати и као узрок и као последица наведеног стања) – онда се лако може закључити да су основне препреке за развој српског агара системске и структурне, дубоке и трајне. Такве препреке се не могу уклонити никаквим текућим мерама аграрне политике – ове или оне српске владе и(ли) надлежног министарства.

Све су ово разлози због којих је данас у Србији неопходна **нова аграрна реформа**, као комплексна мера алтернативне аграрне политике којом се темељно и системски мења аграрна структура – земљишни односи, правно-организациони, економски, техничко-технолошки и културни (образовни и мотивациони) оквири – и на оптималнији начин креирају и комбинују неопходни чиниоци модерне и развојно перспективне пољопривреде. Парадоксална је околност да је таква реформа одавно била потребна, те да би се неопходна (и не мала) финансијска, техничка и сва друга средства за такав подухват од националног значаја лакше нашла у боље стојећим временима, али да је данашње кризно време у једном битном смислу погодније за практично покретање оваквих пројекта: дубока економска криза је немилосрдно разоткрила све структурне противречности (не само у нашем аграру) и она гони све актере да више не одлажу неопходне реформе. Онда кад „догори до нока-

та” никакво „шминкање” никоме неће помоћи да још једном забашури оно што је у неком другом контексту „успешно” прикривано.

Оваква каква је данас, српска пољопривреда није у стању ни саму себе да одржава, а поготово није у стању да буде чинилац развоја (ни само руралног, а поготово ширег интегралног, глобалног, еколошки одговорног, и у том смислу „одрживог”). А без развијеније пољопривреде Србија неће моћи да се извуче из актуелне кризе нити да се континуирано развија у посткризном периоду. Да имамо нешто друго као ресурс, што би компаративно било погодније од пољопривреде као једног од важних сектора укупног развоја, можда бисмо још неко време могли у Србији да одлажемо аграрну реформу. Чињеница је, пак, да ни краткорочно, а поготово средњорочно и дугорочно гледано, у развојном погледу немамо ништа боље и перспективније од пољопривреде. Главни доказ да је тако јесу велике наде које се полажу и у овакву пољопривреду каква је она данас, али је велика опасност да се превиди да су такве наде нереалне ако се у Србији што пре не спроведе темељна аграрна реформа. Сумње нема да нова аграрна реформа може да буде успешна само ако буде покренута и спровођена као **државни развојни пројект од националног значаја**. То подразумева озбиљну јавну расправу и неспорну сагласност, најпре међу заинтересованим и компетентним актерима, о дубини, ширини и моделу аграрне реформе, што би се испоставило као приоритетан политички задатак надлежним и одговорним државним органима. Неопходни предуслови за успешно спровођење оваквих развојних пројеката су некорумпирана и ефикасна државна управа, одговарајућа финансијска средства и добро организовани, тзв. аграрни интересенти.

Стратешки гледано, нова аграрна реформа могла би по своме значају за укупан друштвени развој да се упореди с пројектом изградње модерних трансевропских саобраћајница кроз Србију или с проширењем енергетских капацитета. Додуше, за изградњу модерних аутопутева и „брзих пруга” кроз Србију странци су заинтересованији него за реформу аграрне структуре и већу конкурентност српске пољопривреде на међународном тржишту. У сектору пољопривреде странце највише занима својина над пољопривредним земљиштем, и они ће на све начине настојати да дођу у посед што већих површина наше најплодније земље. А кад се ради о код нас недостајућим страним финансијским средствима, морамо знати да ће нам она увек бити доступнија за пројекте који су приоритетнији странцима. Пошто код њих „нема бесплатног ручка”, наивно је очекивање обиља европских донација, па и повољних кредита. Зато је у сваком развоју неопходан ослонац на своје снаге и сопствену акумулацију. Пошто кредитите с високим каматама морамо враћати, не треба их без велике нужде узимати. Стране кредитите смемо узимати само за најнужније стратешке инвестиције и само онда када смо у стању да их враћамо ефектима таквих пројекта.

Чињеница је да су веома скупи пројекти техничког уређивања (комасације, мелиорације) пољопривредног земљишта, а посебно изградња прекопотребних система за наводњавање. Они нису за Србију ништа мање важни од

улагања у саобраћајну или енергетску инфраструктуру, чак и у смислу посредних ефеката јавних радова у аграру на свеукупно оживљавање посрнуле српске привреде. То што су странци више заинтересовани да финансирају изградњу путева и железнице преко Србије је разумљиво, а средства за пројекте који су нама важни морамо почети сами да прикупљамо. Тешко је замислити оправданији разлог за покретање јавних радова у Србији од оних за техничко уређивање земљишта (комасације), заштиту од поплава и наводњавање. При том би се актуелно просецање траса за нове путеве и пруге или изградња нових хидроакумулација, уз које иду обимне правне и техничке интервенције на пољопривредном земљишту, могли координирати с неопходним комасацијама и мелиорацијама преосталог земљишта у истим подручјима. На то би чак и постојеће законске одредбе које се односе на заштиту пољопривредног земљишта обавезивале потенцијалне инвеститоре или оне који би им одобрили наведене пројекте. Ако би се све ово симултано радило, било би знатно јефтиније, а добило би се и на времену – што је можда и најважније. Проблем је данас само што се тога нико не сећа, нити то помиње као реалну могућност – иако је управо текућа операционализација других инфраструктурних пројекта од националног значаја права прилика за комплементарне пројекте у аграру, коју нипошто не би ваљало пропустити.

А шта да се ради?

1. **Узети се у памет.** П(р)озвати све научне институције које се баве селом и пољопривредом (факултете и институте), ставити им у приоритетни задатак да у свом домену проуче проблеме и што пре одговоре на напред постављено питање.
2. **Покренути јавну расправу.** Стручне одговоре на питање шта да се ради у српском селу и пољопривреди тематски систематизовати, ставити на увид најширој јавности и узети као основу за озбиљну јавну расправу, у којој би се демократски тестирала сама идеја аграрне реформе и алтернативни начини њеног спровођења.
3. **Институционализовати акциони пројекат.** Народна скупштина би требало да формира Национални савет за село и пољопривреду, као надстраничко, независно и компетентно радно тело за стручно концептуализовање пројекта аграрне реформе, а Влада да формира међуресорно Министарство за аграрну реформу, као свој политичко-управни орган за њену оперативну припрему и практично спровођење.
4. **Организационо повезати све заинтересоване.** Идентификовати све заинтересоване научно-стручне, економске, политичке и социјалне институције, интересне организације и удружења из области аграра, просторног планирања и социјалне заштите – на нивоу државе, региона, општина и насеља – и на погодан начин институционализовати њихову активност (права и обавезе) у поступцима припреме и спровођења аграрне реформе на одређеном подручју.

5. **Укључити сва средства јавног информисања.** Позвати сва средства јавног информисања да у свим фазама и на свим нивоима будно прате и одговорно обавештавају демократску јавност Србије како се припрема и спроводи аграрна реформа, који је проблеми прате и како се решавају.

II Нова национална економија

Развој села и пољопривреде у огромној мери зависи од развоја неког конкретног друштва као целине. Аграрна политика је само један сегмент економске политике на националном плану. Није могуће имати један приступ у националној економској политици уопште, а други у аграрној политици, с којом је непосредно повезана политика руралног и регионално-просторног развоја. На нивоу теорија средњег обима у свакој науци, па и у економској, постоје у разним временима и приликама разне, често међусобно супротне, па и конкурентски супротстављене теорије. У замршеном клупку конкурентских теорија збуњују се сви они који изгубе здрав разум и почну да мисле туђом главом, за које мудри сељаци кажу да с њима нешто није у реду кад „свој хлеб једу, а туђу бригу воде”. Здрава сељачка филозофија живота, па и економије, као и свега другог, позива свакога да пре свега брине своју бригу, да се сâм стара о себи и својој породици, па потом о својим рођацима и комшијама, о свом селу и својој општини, о свом крају, свом народу и својој држави – па тек потом, колико стигне и кад стигне – и о свему другом у страном и туђем свету.

Они који обрнуто мисле и поступају, који „наш (а не свој) хлеб једу, а туђу бригу воде”, имају супротну логику (и етику). За њих је битно да су стално у неком општем тренду (глобалном светском, евроатланском, евроунијатском). За њих је врховни идеал у свему „да се ухвати прикључак” са другима (сељаци би рекли „да некеме буду подрепак”). Њихов мондијализам носи жиг њихових провинцијских малограђанских комплекса, оних који су типични за недовршене личности и социјалне типове, за сељаке полутане (тек отишле из села) или грађане скоројевиће (тек придошле, који се још сналазе), који су по свом социјалном карактеру и превратничком менталитету „душу дали” да као „деца (пост)комунизма” постану политичка „авангарда” у друштвима постсоцијалистичке транзиције.

То није преврела национална елита малог, али поносног и самосвесног народа која зна своје место у свету око себе. Која на време препознаје „ветрове историје” (Фернан Бродел) и не развија своја слабашна једра једном да jakim ветровима пркоси (па са својом малом барком доживи бродолом), а други пут да заборави и на једра и на кормило и на компас и допусти да било који ветрови и било какве струје с океана нашу малу барку однесу не знамо куд, па не знамо више ни како да се вратимо са светског океана у који смо опуштено заплвили као кад загазимо у завичајну Мораву. То је себи допу-

стила, нама на велику штету, а њима на малу корист – наша политичка и пословна елита. Нешто слично себи никад не би допустили мудро опрезни сељаци који живе „крај Мораву”, али упозоравају оне који не знају добро да пливају да се око ње не играју.

Добра економија је, по својој изворној суштини, одувек била вештина доброг вођења свога домаћинства (грч. *оикос* – домаћинство). Наша национална економија би морала прво да се врати у окриље традиционалне домаћинске пословне етике, па тек потом да заплочи Моравом, Савом и Дунавом у разне европске, прекоокеанске и друге светске интеграције. Пре него што се озбиљно одговори на питање **шта да се ради**, морало би да се одговори на претходно питање, **шта више не би смело да се ради** – да Србија не би даље срљала у своју економску (и сваку другу) пропаст.

Да не бих прецењивао у много чему ограничену и недовољну сељачку економску и било коју другу логику, која је у овим економским визијама супериорнија у односу на неолиберални мондијализам наших скоројевића, пре свега у етичком смислу, навешћу теоријски утемељен одговор који је један од наших најугледнијих економиста, Небојша Катић, својевремено дао новинару *НИН*-а, на следеће питање:

Шта је кључна грешка креатора економске политике у Србији?

„Не постоји једна кључна грешка. Реч је о погрешном концепту економске политике која се води од 2002. То је концепт без концепта, у коме економија иде куда вода носи. Креатори економске политике нису разумели да се развој планира, да се он не догађа сам од себе.

- Финансијски систем је препуштен страним банкама и Србија је изгубила контролу над кредитном и монетарном, а тиме и над развојном политиком. То је омогућило банкама да високим каматама деру грађане и уништавају домаћу привреду. Грађанима и привреди је омогућено и да се задужују у страној валути иако не зарађују девизе. То су сулуде, самоубилачке одлуке.
- Укинута је и Служба друштвеног књиговодства – тим потезом се држава одрекла прихода од платног промета и разорила порески систем, стварајући амбијент страшне пореске недисциплине.
- Либерализацијом увоза и снижавањем царина постигнут је троструки негативни ефект. Стимулисан је увоз, смањени су приходи од царина, а изнурена домаћа привреда остављена на милост и немилост моћној страној конкуренцији. Уз све то, и прецењени курс динара жестоко помаже увоз и увознике.
- Трговинска мрежа је, такође, у рукама странаца, па они одлучују и шта ће и под којим условима ставити на полице. То је нови, тежак притисак на домаће произвођаче.

- Упркос озбиљним анализама које упозоравају на надолazeћу светску кризу хране, Србија је прихватила да странци могу куповати земљу и пре евентуалног уласка у ЕУ.
- Држава је прихватила диктат страних финансијера и омогућила да све важне инфраструктурне инвестиције граде странци. Тиме се маргинализује и уништава домаћа оператива.
- Потпуном депрофесионализацијом државе и целог јавног сектора добили смо најнекомпетентнију државу у последњих сто година.

Страшна је лакоћа којом су грешке чињене. Нико ни до данас није запитао креаторе и идеологе овакве политике, шта им је било у глави када су предлагали и спроводили овакве мере, или када су преговарали с ЕУ...”

А на питање шта би предложио Влади, Катић, поред осталог, одговара и нешто што се односи на аграрну политику и рурални развој, поготово у пограничним подручјима југоисточне Србије:

„Државно земљиште не треба продавати странцима, већ би га требало дати свакоме ко нема земљу, а хоће да ради. Тај процес би се морао окончати до 2017. како би се спречило да оранице пређу у стране руке. Држава може откупљивати куће и имања која се продају у бесцење и тиме покушати да макар делимично решава растуће проблеме градске сиротиње. По сваку цену треба зауставити процесе депопулације, поготово пограничних крајева”¹

Овде не би требало више ништа додавати, јер Небојша је све добро и тачно схватио и јасно и храбро рекао. Заборавио је (а можда и није?) само да нас подсети да је разумљива лакоћа с којом се праве тешке грешке увек када цех тих грешака други плаћају. Зато је право питање чије су стварне „грешке” наших преговарача с ЕУ: њихове, кад су преговарали – или наше, кад смо их изабрали?

¹ Интервју Небојше Катића за *НИН* од 15. јануара 2015., под редакцијским насловом: „Србија срља у пропаст“. Овде треба скренути пажњу на чињеницу да су овде јасно и гласно изнети ставови српског економисте који се усавршавао на постдипломским и постдокторским студијама најпрестижнијих америчких универзитета. Он на Србију гледа са пристојне политичке дистанце и с најбоље економске осматрачнице, јер већ дуго као економски стручњак живи и ради у Лондону, који је одувек био неприкосновени центар светске финансијске олигархије, и још увек то јесте. Тако их наш Небојша (лепо име!) изблиза гледа и о томе отворено пише и говори, не би ли онима који су се из даљине, из Србије, загледали у Лондон, макар мало отворио очи. Видети текст истог аутора који је припремљен за научни скуп у Београду за 20.3.2015., у којем се теоријским аргументима указује на шири светски контекст српског срљања у пропаст: <<https://nkatic.wordpress.com/2014/12/15/srpska-ekonomska-drama-i-intelektualni-eskapizam/>>.

III Нова аграрна реформа

Унапређење пољопривреде и одрживи економски, социјални и културни развој села у Србији данас више није могућ без темељне промене системског правног оквира у областима које су од животног значаја за људе који се баве пољопривредом и који станују у селима – што је истовремено и стратешки национални и државни интерес. После распада државе, дугогодишњих спољних санкција, ратова, постсоцијалистичке транзиције и унутарњих блокада аграрног, руралног и свеукупног друштвеног развоја, Србија би сама морала добро изнутра да се преуреди да би могла успешно да приступи било каквим ширим, а поготово европским интеграцијама. Кад је реч о аграрном сектору и области руралног развоја, реформа би морала да уклони структурне неусклађености и развојне блокаде у 1) у земљишним односима, 2) организацији пољопривредне производње и 3) просторној организацији мреже насеља у Србији.

1. Земљишни односи. Новим законима о поседовању, коришћењу и располагању пољопривредним земљиштем нагласити посебан значај плодне земље као ограниченог природног добра од општедруштвеног значаја, над којим нико не може да има неограничену својину. У том смислу нове земљишне законе треба прилагодити најбољој српској и европској правној традицији у којој су уравнотежене економско-тржишне и социјално-егзистенцијалне функције пољопривредног земљишта за сељаке пољопривреднике, за аграрне предузетнике и државу Србију. Тиме се аграрна реформа у целини доводи у оквиру уравнотежених тржишних и државно-планских начела привређивања и постаје стуб социјално одговорне аграрне економије и одрживог руралног развоја. Земљишни закони би требало да обезбеде економски рационално и еколошки безбедно и одрживо коришћење пољопривредног земљишта, да олакшавају и подстичу његово техничко уређивање, хидромелиорацију, очување биолошког и физичко-хемијског бонитета и одговарајуће климатско и географско зонирање.

Шпекулације с препродајом пољопривредног (као и грађевинског) земљишта озбиљна држава не дозвољава, а држава која намерава да се уозбиљи морала би да поништи све такве правно недозвољене радње и да земљишне односе врати у пређашње стање. Притом би требало користити правно искуство најразвијенијих европских држава, укључујући и преузимање законских решења оних земаља које су ефикасно заштитиле оне који се сами баве пољопривредном производњом и живе на подручју на којем је катастарски укњижено дотично земљиште. За нас би било корисно искуство Данске, Аустрије, Немачке или Француске, које би се у реформи земљишних (власничких и других) односа могло комбиновати с најбољом српском традицијом у којој својина над земљом никад није била апсолутна и неограничена.

Неопходно је да се и приликом коришћења, а нарочито при купопродајама, урачунава стварна *диференцијална рента* одговарајућих земљишних

парцела. То што је нека просечна парцела постала баснословно скупа зато што је поред ње новоизграђени систем за наводњавање, аутопут, или је постала привлачна за изградњу пословних или стамбених објеката, није заслуга њеног власника, па ни приходи од продаје или закупа не могу припасти само њему. Такве парцеле би морале да буду знатно више опорезоване, а надокнада за њих у реституцији имовине би морала да буде знатно мања. Новчани фонд који би се тако оформио користио би се за подршку онима који би са својим породицама отишли у пределе који остају без сеоског становништва и тамо се бавили пољопривредом. У тим крајевима држава би куповала или на 50 година закупљивала напуштене куће и пољопривредна газдинства и давала их на коришћење онима који би хтели и могли да их користе, а сами немају сопствена средства за пристојну егзистенцију. Организациони облик ових аранжмана биле би **сеоске задруге општег типа**, у којима би се могли наћи и организационо повезати, па и интересно умрежити, стари одсељени власници и нови досељени корисници напуштених пољопривредних газдинстава у подручјима Србије у којима је изражена депопулација. Такве **задруге-матице** могле би се формирати и у свим другим подручјима, а могле би и да имају своје **сеоске** (произвођачке и прерађивачке) и **градске** (трговачке и потрошачке) одељке. Ако би се у Србији формирало више таквих задруга и задружних савеза на свим нивоима (општинским, регионалним, националним), српско задругарство би као систем организованих и непосредно заинтересованих задруга и задругара могло да створи реалну алтернативу мултинационалним трговачким ланцима, који уцењују наше произвођаче прехранбених производа премалим, а потрошаче хране превеликим ценама.

2. Организација пољопривредне производње. На прецизно нормираним својинским овлашћењима над пољопривредним земљиштем, као и над финансијским и друштвеним капиталом који се активира у пољопривреди, успоставили би се еластично креирани различити организациони облици пољопривредне производње, прераде и промета пољопривредних производа. На плурализму правних својинских облика заснивао би се и плурализам организованих аграрних институција у овој области, као што су:

- **Породична пољопривредна газдинства:** мала, средња и велика.
- **Пољопривредне задруге:** опште (матице); специјалне; локални, регионални и национални задружни савези.
- **Пољопривредна предузећа:** мала породична, средња акционарска, велика холдинг агро-индустријска.

У области финансијских услуга у пољопривреди држава Србија би била обавезна да оснује *Аграрну развојну банку* преко које би се пласирала средства из аграрног буџета, кредитирала и субвенционисала пољопривредна производња и извоз пољопривредних производа. Ова банка би истовремено имала обавезу и право да контролише пословање штедно-кредитних одељења у пољопривредним задругама, чије постојање и деловање треба поново омогућити новим законом о задругама, изменама закона о банкама и финансијским

институцијама, као и одговарајућим одредбама закона о облигационим односима и другим за ово релевантним прописима. Тиме би било осигурано законито финансијско пословање штедно-кредитних одељења задруга и обезбеђен новац задругара који би у њих био положен.

У социјалној области, аграрном реформом би сви нивои државне управе и локалне самоуправе (од републичке управе, преко регионалне, до општинске и месне сеоске самоуправе) добили прецизно разграничена права и дужности у пословима организовања и подстицања пољопривредне производње и руралног развоја.

Репрезентативни аграрни синдикати и специјализовна (гранска) пословна интересна удружења пољопривредника требало би да буду системски укључена, на свим нивоима власти, у све фазе конципирања, креирања и спровођења свих оних мера аграрне политике које се тичу њихових непосредних интереса.

У области ширења и преношења неопходних стручних знања, за модерну пољопривреду посебан системски положај и улогу би требало да добију пољопривредни факултети и научни институти, више и средње стручне школе и локални центри за трансфер знања у пољопривреди – којима би требало правно прецизирати одговарајуће задатке и овлашћења у пословима аграрног и руралног развоја и за то им приоритетно обезбедити потребна финансијска и техничка средства.

У овоме, као и у већини других реформских иновација у аграру, добри примери праксе у европским земљама, и поред знатних разлика у степену нашег и њиховог економског и друштвеног развоја, могу се користити као прототип и за наша институционална решења. У овој области имамо највише реалних изгледа да се приближимо Европи, уместо што настојимо да их „стигнемо и претигнемо” кад безглаво срљамо у проблематичне приватизације и још проблематичнију продају државног пољопривредног земљишта – не само „мангупима у нашим редовима”, него истим таквим или још горим и још штетнијим странцима. Тако нешто се у озбиљним европским земљама није дешавало најмање у последњих сто година. И због тога они имају пољопривреду на коју се вреди угледати, чак и ако се на нешто друго, што је код њих данас помодно, не би требало, нити морало угледати.

3. Просторна реорганизација мреже сеоских насеља. Сеоска насеља су код нас настајала спонтаним, а често и хаотичним, згушњавањем случајно насељених предела. У тешким историјским околностима ти предели су били погоднији за скривање од туђинске власти, од којечијих војски које су пролазиле куд им је лакше било проћи и узгредно бахато плениле, пљачкале и убијале све на које су наилазили, него што су били места подобна за развијену пољопривреду и добар живот. Народни сељачки геније је покушавао, а понекад и успевао, да и у најтежим околностима изнађе оптимална решења, избегавајући, с једне стране, не мале друштвене опасности, а бирајући, на другој страни, природне погодности и слободне сеоске просторе где је било

добрих извора здраве пијаће воде и плоднијег пољопривредног земљишта које се могло крчењем претворити у обрадиве њиве.

Све друго је морало да се претрпи. А у трпљењу сељаци су најиздржљивији, па су и трпели све док су морали. Тако су наши сељаци средином 20. века дочекали револуционарни талас убрзане и хаотичне модернизације која се манифестовала као масовно напуштање пољопривреде (деаграризација), као бег са села (пресељавање у градове или демографска урбанизација) и као пражњење сеоских насеља од млађег виталног становништва (сенилизација и депопулација).

Кад су се друштвене околности измениле, очигледне опасности прошле, а нове могућности другачијег и бољег живота у граду отвориле и за сељаке, они су масовно нагннули у градове, остављајући у својим забаченим селима своје њиве мученице, старе куће и остареле родитеље. Депресивно лamentsирање над овим неповратним процесима ником ништа добро не доноси, а понајмање онима који су се још задржали у селима која се у Србији убрзано празне и нестају. Од тога никакве користи нема ни Србија као држава ни српско друштво у целини, те према томе мора и прилагодити своју нову аграрну политику, која би омогућила алтернативни аграрни и рурални развој и оних ширих сеоских подручја у којима се села празне и нестају. У њима још има живих људи, који имају људско право да достојанствено проживе своје старе дане, иако су сељаци. У тим подручјима су још увек извори здраве пијаће воде, бујне шуме и пространи пашњаци, а ни све њиве нису дефинитивно зарасле у коров. Чист ваздух, лепе реке и сеоски предели повремено привлаче градске туристе, од којих би преостали сељаци могли имати и некакве користи.

Оно што није ни једино али ни најмање важно, то је **стратешки национални интерес** да широки југоисточни и погранични, углавном брдско-планински, простори државе Србије не остану сасвим празни и да могу да живе својим цивилизованим животом у модерним и постмодерним временима наступајућег информатичког друштва. Алтернативна аграрна политика могла би и морала да буде главна подлога алтернативне политике руралног развоја ових подручја, под условом да се овај њен аспект узме у обзир у предстојећим аграрним и свим другим текућим секторским реформама и политикама у Србији. За социо-економску одрживост ових стратешки важних, а демографски испражњених сеоских подручја, држава би требало да формира **мале сеоске општине**, како би у њима могла да уведе посебан програм интервентних мера који није неопходан за друге крајеве Србије.

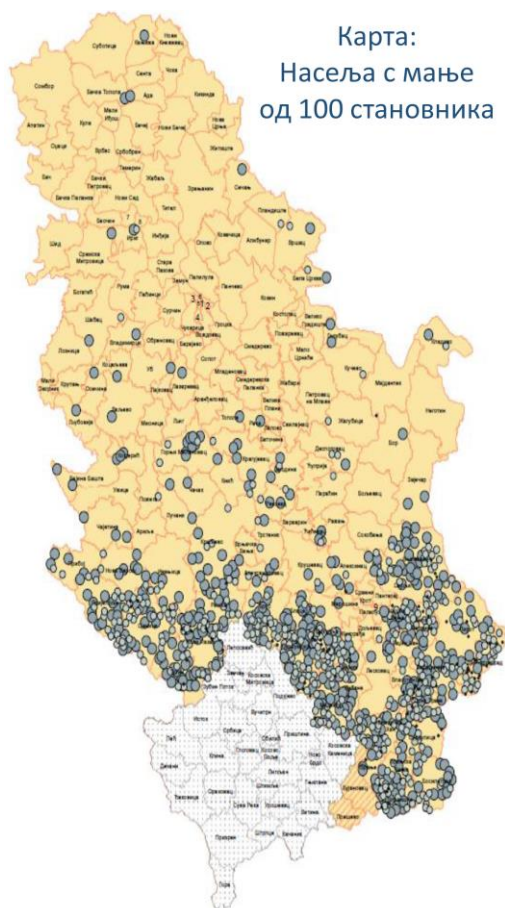
Прво што се у том смислу мора учинити било би *аналитичко идентификовање различитих типова села* у Србији, јер би за сваки тип села требало операционализовати посебан модел аграрног и руралног развоја. На основу увида до којих је аутор дошао разматрањем најновијих статистичких и других података о променама аграрне и руралне структуре у Србији, у погледу могућности за одрживи развој могу се разликовати следећи типови села којима се морају посебно прилагођавати разне мере секторских политика:

3.1. Угашена села. Поједностављено гледано, то су сва насеља у којима је пописано мање од десетак становника и које бирократска управа даље третира само као катастарске јединице. Добра је, хумана и одговорна она управа која успева да преостале становнике угашених села на погодан начин збрине, макар као социјалне случајеве. О таквим селима би што пре требало написати монографију, да се не заборави кад је село насељено, ко га је населио, одакле је дошао, како су људи у њему живели, зашто су из села отишли, куда су отишли и где се сада налазе они који су некад отишли или су њихови данашњи потомци. Ако би неко млађи међу потомцима одсељених становника дотичног села на својем фејсбук профилу или на посебно отвореном сајту с именом села окупио *завичајну групу* рођака, комшија и њихових стварних или „електронских пријатеља”, осевапио би се као кад потомак своме претку подигне камени белег – да се не заборави да је некад постојао, иако га данас више нема.

3.2. Нестајућа села. То су села у којима је пописано мање од 100 становника, којих је 2011. у Србији било 1034. Овом типу би се могла придружити и многа села која имају испод 200 становника, ако су остала без деце и младих жена које још могу и хоће да рађају, ако су инфраструктурно запустена, економски девастирана и прекомерно остарела. Кад се заједно посматрају угашена и нестајућа села види се да усуд нестајања вреба више од једне четвртине од 4.709 насеља у Србији. Да би се нашао „излаз из безизлазне ситуације” и очувала нада да се неко од ових села може одржати у животу или да бар природни ресурси могу на неки начин да буду сачувани и како-тако стављени у службу преосталог локалног становништва, сва таква села на нивоу конкретне општине треба комуникативно умрежити и створити **виртуелне сеоске општине** које би функционисале на савременим друштвеним мрежама. Као што у традиционалној предхришћанској религији постоји веровање да је реална заједница живих и мртвих, у којој живи поштују мртве, а мртви чувају и помажу живе, тако се у постмодерном „друштву комуникативног деловања” (Јирген Хабермас) посредством електронских медија може створити виртуелна заједница оних који су остали у селу и оних који су из њега отишли, али нису дефинитивно прекинули своје старе реалне везе, него данас стварају и нове, виртуелне. У временима кад се не само комуницира, него и делује посредством друштвених мрежа, реално је могуће да се на једној електронској адреси (сајту неког конкретног села или сеоске општине) створи и да практично делује виртуелна комуникативна заједница данашњих и бивших становника дотичног села, заједница оних који своју животну муку муче баш зато што нису отишли из свога села и њихових, пре или касније одсељених, рођака и комшија – који муче другу, али не много мању, животну муку, тамо где су отишли, понекад и због тога што више не могу или немају где да се врате. Ако не могу или не желе да се из Новог Зеланда, Аустралије, Америке или из Београда, па и Ниша, стварно и дефинитивно врате сељаци који су напустили село Мачју Стену (какав само, нимало случајан, назив се-

ла!) у општини Куршумлија, којих је 1948. пописано 208, а 2011. само 8 душа, њихове одсељене душе би могле, макар уз помоћ њихових унука који сатима сурфују по интернету, да „сврате” на сајт општине Куршумлија. А кад „сврате”, унуци ће видети одакле су им дедови отишли и шта су оставили у завичају, где се у катастру на њиховим именима још воде неке земљишне парцеле које нико не обрађује, нити на њих држави плаћа било какав порез. Могли би да виде бројне неискоришћене гејзире вруће воде у Куршумлијској и Луковској бањи, каквих нема тамо где су се они у дијаспори затекли. Можда се на мрежу пријатеља запуштене Куршумлијске бање „закачи” неко чији је деда некад давно отишао из Маџе Стене, сâм се заинтересује или анимира неког радозналост и предузимљивог (а што да не и богатог) свог „електронског пословног пријатеља” да у Куршумлији покрене неки посао или да бар дође као туриста у срећену Луковску Бању².

² Прилика је да аутор ових редова призна да је виртуелно оживљавање угашених села изнуђена алтернатива у околностима кад свима изгледа да нема никакве алтернативе, или да нам је једина алтернатива страна помоћ или тзв. стране инвестиције које долазе из ЕУ, која код нас за многе још „нема алтернативу“. Хтео сам јасно да кажем да увек постоји алтернатива, ако не реална, оно бар виртуелна, мада увек постоји и реална. Недавна студијска посета Одбора САНУ за село (јесен 2013) показала је да је реално могућа наша боља алтернатива, под условом да у локалној сељачкој средини постоји макар један предузимљив, способан и поштен локал-патриота, са сељачки здравом, а у основи модерном визијом локалног развоја. Он је успео стварно, а не виртуелно, да сачува Луковску Бању од тајкунске приватизације, да у њој скоро сви акционари буду мештани села, чија деца су и запослена у Бањи, у коју се враћају и кад заврше факултете. Исти човек је на исти начин покушао да спасе и Куршумлијску бању, али су га у томе омеле „нове демократске власти“ које за Куршумлијску бању „чекају страног инвеститора“ (као неког новог Бекетовог Годоа). А Бања у међувремену пропада, све док је руинирана за будућност не купи неки домаћи тајкун, спонзор или активиста владајуће странке, да би је потом он лично скупо препродао као своје приватно туристичко-угоститељско предузеће неком странцу (мештани кажу да су неки Немци заинтересовани за куповину). А уз продају предузећа отишли би, као мираз страном купцу, и извори вруће воде, који се по закону никоме не могу продавати. Не могу по закону, али могу противзаконито, како се већ по Војводини продају хиљаде хектара пољопривредног земљишта. Стварно, а не виртуелно. Продаје се оно што сељак домаћин не би ни за злато продавао, а ови продају за виртуелни електронски новац без „златне подлоге“ – који се као електронски запис пребацује са једног на други рачун, с краја на крај света – и тако влада светом. Зато ми данас локална сељачка логика све више делује као најреалнија алтернатива новом виртуелном глобалном свету – као оно реално-локално у виртуелно-глобалном, које Ралф Дарендорф именује као *глокализам*.

Табела: Насеља с мање
од 50 становника

Година пописа	Села са мање од 50 становника	
	Србија – север	Србија – југ
1948	5	12
1953	2	13
1961	2	12
1971	2	23
1981	2	69
1991	4	183
2002	5	354
2011	5	546

Шта да се ради???

„На тешку рану –
љута трава”

Извор: *Пописни атлас, РЗС, 2011*

Извор: *Пописни атлас, РЗС, 2011, стр. 15.*

А дотле, виртуелна сеоска општина била би, као *завичајна комуникативна мрежа*, попут својеврсне виртуелне невладине организације, функционална допуна више или мање бирократизоване локалне општинске самоуправе. Тако би они који су отишли, заједно с онима који су остали и који су још витални, водили рачуна о рођацима и комшијама којима је потребна социјална помоћ, као и о постојећим природним и културним добрима која су се у њиховом завичају задржала. Подразумева се да би у најсиромашнијим општинама, у којима се села брзо празне, држава разноврсним мерама своје социјалне политике морала финансијски и организационо да ојача локалне општинске самоуправе и повећа капацитет свих њихових установа, а поготово оних за социјалну помоћ старима, женама и деци у селима.

3.3. Одржива села. Тешко је, ако не и немогуће, статистички поуздано утврдити које је село одрживо, а које није. Ипак, много је већа вероватноћа да се дуже одржи у животу и да се развија село с више од 500 становника него

оно испод 200. На сву срећу у ову категорију (преко 500 становника) спада највећи број села, којих је у Србији 2011. било 2.832. У Војводини су села највећа по броју становника и она су скоро сва одржива (само је 12 села 2011. имало мање од 100 становника). Треба навести да се овде термин одрживост не схвата у изворном еколошком смислу. Одржива су у социо-економском и демографско-статистичком смислу сва већа села, иако нека од њих могу да буду еколошки угрожена и да у том погледу не задовољавају критеријуме еколошке одрживости. Најодрживија су не само највећа него и најразвијенија села. У овај тип се, пак, сврставају само средње развијена села, а она која су развијенија од просека или су најразвијенија сврстана су у перспективна или у угледна села. Одрживост постоји на разним нивоима развијености неке конкретне аграрне и руралне структуре. Овом типу села одговара средњи ниво економске и социо-културне развијености.

3.4. Перспективна села. Према степену развијености своје аграрне и руралне структуре и своје комуналне инфраструктуре ово је тип натпросечно развијених села у Србији. Ово су села која имају неке своје компаративне предности у руралном развоју у односу на друга околна села, и те предности и локалне ресурсе мерама аграрне и других политика у моделу интегралног руралног развоја треба валоризовати и подстицати онако како се то ради у сличним селима у развијенијим европским друштвима. Парадоксално је да се неко село може означити као перспективно у глобалном друштву које се као целина налази у тешкој економској ситуацији, којом је блокиран његов развој, а није у нимало бољој политичкој ситуацији, у којој је стратешки дезоријентисано. Сељачка самодовољност на ниском нивоу задовољавања елементарних потреба помаже селу и сељацима да се лакше одрже и у тешким околностима, јер на боље нису ни навикли. То је перспектива одрживости, али за перспективу развоја села и пољопривреде, без блокада и дезоријентације, потребно је много више, а тога је данас у Србији много мало. Отуда су данас у Србији перспективна само она села која сама, својим аутохтоним снагама (природним околностима и људским капиталом), без ичије спољне помоћи („о свом руху и круху”), могу да до краја изнесу неки развојни пројект, који покреће неки предузимљиви појединац с визијом, а прихвати и несебично и озбиљно подржи група његових рођака и комшија. Неопходан услов за успешно завршавање неког посла у селу је каква било подршка локалне власти, па макар она била и декларативна (само да не смета и да се криминално не „уграђује” питањем „а где сам ту ја?”). Овај модел скраћене и ограничене перспективе и оних који би се могли боље и брже развијати кад би се глобални системски контекст променио, тиче се не само сеоских него и многих других актера могућег развоја у Србији. Зато су Србији и неопходне системске реформе, макар такве да се превише не ометају они који би се сами могли развијати – кад већ изостају промене којима би се систематски подстицали и помагали у развоју они који то сами својим снагама и средствима нису у стању. А у селу и у пољопривреди Србије много је више ових других – којима је

системска подршка за аграрни и рурални развој неопходна. Проблем је што њено изостајање представља не само блокаду развоја него чинилац који многе мале и слабе води у пропаст и нестајање.

3.5. Угледна села. Ово су села која другима могу да послуже као добар пример у неком важном аспекту сеоског живота, рада, становања, комуналне сређености насеља, пословне предузимљивости, културне или спортске традиције или било чега другог што подиже квалитет живота у селу. У нечем тако важном да буду угледна могу и мала и забачена, па и неразвијена села. Битно је да су у нечему добром и људском изузетна и да се у томе истичу у односу на своју околину, којој могу да служе као добар пример. Таква села су драгоцене као прототип за концептуализовање и димензионирање конкретних мера аграрне или неке друге политике у моделу интегралног руралног развоја, које би биле примерене конкретним околностима на које треба да се утиче.

* * *

Околности су такве да нови аграрни рурални и свеукупан друштвени развој у Србији у последње време најављују они актери који су много слични онима који су га раније најнепосредније угрожавали. Ако знамо како су се они претходни понашали и шта сада њима слични раде, тешко је поверовати да ће такви нешто добро у будућности направити. Чини се да ће и због тога српско друштво још дуго остати неразвијена европска периферија. Правило је да су такви простори осуђени на зависан развој докле год се сами препуштају спољним актерима (страним „инвеститорима”, „партнерима”, „пријатељима”) и другим спољним чиниоцима. Такав развој, логично је, увек ће највише бити у спољњем интересу. Он ће за нас бити мање штетан само ако домаћа памет (знање, наука) и људи (кадрови) буду макар равноправни, ако не и изнад нивоа богатијих и организованијих страних „партнера”. У времену новог империјализма и неоколонијализма, преживеће само она мала друштва која буду имала своје знање и кадрове, аутономну организацију и аутентично здраву мотивацију да озбиљно и прилежно раде (сељаци би рекли домаћински, а Доситеј „на ползу рода свога”). А то значи да пре свега раде за своје породично домаћинство, пољопривредно газдинство, предузеће, задругу, село, општину и државу.

Опасно је то што Србија данас извози своје проверене и перспективне стручњаке, а увози туђе ислужене или непроверене „кадрове” као пројектанте нашег националног развоја, и препушта судбину народа и државе у туђе руке. Не чуди стога што се у свим областима друштвеног живота суочавамо са структурним реформама које прво (револуционарно) разарају темеље свих наших проверених националних и социјалних институција, па потом од њиховог (нашег људског) материјала граде своје реплике. Тако су нам уништене све институције, уместо да се ваљано реформишу оне која нису ваљале – у ономе што код њих није ваљало. Тако нам се десило да су нам најбоља преду-

зећа пропала, а најгора опстала. Школске реформе највише угрожавају најбоље школе, а најлошије се множе. Најбоље здравствене установе и најбољи лекари су жртве непромишљеног реформисања, а пацијенти су само колатерална штета. Поштене судије и адвокати, полицајци и официри животно су све угроженији, а корумпирани им копају јаме и спремају замке. Најбољи стручњаци нам одлазе у иностранство, а уместо њих запошљавају се политички најпогоднији (и то под геслом укидања „морално-политичке подобности”).

Одлазе нам најбољи, а само најбољи међу нама добро знају шта код нас не ваља и шта треба мењати у предузећу и у задрузи, у својинским односима, у школама (од основне до универзитета) у здравственом систему, правосуђу, културним и спортским установама, у месној заједници и општини, у странкама и скупштини, у селу и граду – и у држави целој. Међу најбољима су многи који су отишли по свету и тамо се афирмисали као стручњаци за разне области, и повремено долазе, иако их нико не зове нити очекује. Они бесплатно саветују шта и како треба мењати, јер знају шта код нас не ваља, сами су видели и искусили: шта је код Немаца боље него код нас? шта Енглези не би никад урадили код себе, а другима саветују? шта Америка силом намеће другима, а шта ради код своје куће? И нико их никад озбиљно није ни саслушао, а камоли послушао. Траже им само паре, а одбијају да кажу како их и зашто троше. Парадоксално је што њихове бесплатне савете наша (и њихова) државна власт неће да послуша, а пре слуша разне белосветске преваранте које дебело плаћа.

Када би више уважавали страна искуства наших људи, наши данашњи радикални транзиционисти и реформисти пре би се уверили да је рационално не само прихватати неке цивилизацијске тековине и са Запада и с Истока, него је исто тако разумно сачувати неке цивилизацијски вредне националне и социјалне традиције као што су *локална самоуправа, задружна солидарност, народна демократија* – и уградити их у политички и правни систем, у социјално радно и породично законодавство. Да бисмо опстали, а нарочито да би се развијали, као мало и сиромашно друштво морамо чувати и штитити своју највреднију традицију и своје највредније људе, а пречесто их се и олако одричемо.

Парадоксална је спирала неразвијености у којој мали и сиромашни своје најспособније стручњаке извозе у најразвијеније земље (где они стварају најмодернију технологију), а из развијених земаља увозе застареле и прљаве технологије и ислужене кадрове. Ни ми не можемо да за свој развој увеземо врхунске стручњаке (инжињере, лекаре, правнике), као што не можемо да купимо ни врхунске спортисте. Морамо сами за себе да их ишколујемо и селекционишемо, и зато нам требају квалитетне школе, болнице, судови, клубови и све друге институције.

То што је данас српска држава историјски недовршена, политички нестабилна и правно несигурна, с ограниченим суверенитетом и угроженим територијалним интегритетом, битно ограничава све структурне реформе које

су неопходне за цивилизовани друштвени развој, који би био пројектовани циљ српске националне и социјалне стратегије. Упркос реално отежаним околностима, стратегија развоја мора се у односу на те околности поставити проактивно, с циљем да их мења, а не само да им се пасивно прилагођава. Боља времена и повољније околности не вреди чекати, њима се промишљено и храбро мора поћи у сусрет и мењати их низом структурних реформи. Ниједан структурни проблем нити било која развојна блокада неће сами по себи престати да постоје, нити ће их било ко осим нас самих уклонити – јер то је само наш аутентични интерес, за чије остварење треба створити аутономну мотивацију. Ако будемо чекали спољне подстицаје, они ће увек више бити притисци и условљавања да се одступи од својих и да се као своји прихвате туђи интереси. То је пут у окупацију и поробљавање, а не у друштвени развој и национални просперитет.

Први предуслов сваке озбиљне стратегије је *озбиљна држава*, а озбиљну државу може да изгради само озбиљна политичка елита. Такве елите у Србији одавно нема, и паклена спирала пропадања води савремено српско друштво у опасан историјски вртлог, у својеврсну црну рупу која прождире све развојне ресурсе. Најочигледнији показатељ да смо се таквом историјском понору сувише приближили јесте развојни парадокс да имамо превелике „вишкове” незапослених у социјалној категорији најспособнијих, најстручнијих и најбољих младих људи која би морала и могла да буде *главни актер* друштвеног развоја. Будући да су у Србији незапослени и без животне перспективе, они за послом и бољим животом одлазе у бели свет као „прекобројни”, а иначе су малобројна групација у друштву које спада међу најнеразвијеније у Европи и најстарије и свету, које има релативно необразовано становништво и које већ деценијама није у стању да одржи своју просту демографску репродукцију. Стратегија развоја у таквим околностима је у ствари *стратегија опстанка*, којој је примарни циљ да прво заустави пропадање, да потом стабилизује виталне функције и подстакне оздрављење, па тек онда да осигура какав-такав раст и пожељан развој.

До тада, преостаје нам само *модуларни („гроздасти”)* тип аграрног, руралног и сваког другог друштвеног развоја у Србији који је, теоријски и емпиријски гледано, једини који је истовремено рационалан и реалан. Народски речено: *уздај се у се и у своје кљусе!* То значи да је неопходно што пре *активирати оно што се има* – да би се *прибавило оно што недостаје*. Главни развојни ресурси – као што су новац, природна добра (клима, земљиште, воде, географски положај) и људи – код нас су више-мање оскудни, али су неискоришћени и они који постоје, или се тако нерационално троше да понекад изгледа да се бахато разбацују. У том смислу би било реално и рационално *учинити оно што се може; с оним што се има; тамо где је могуће; с онима који знају, хоће и могу* – јер су заинтересовани и мотивисани.

За почетак, неопходно је у свакој нашој општини организовати институционализовану мрежу оних који *знају шта и како, с онима који хоће и могу*

– *сад и овде*, да учине нешто добро и корисно за своје село, за своју општину и државу Србију. Савремена средства електронске комуникације омогућују да се у такву мрежу укључи велики број стручних и успешних људи из *српске дијаспоре*, којима би се поверили важни (а понекад и најважнији) задаци у стратегијама, плановима и пројектима локалног, регионалног и националног развоја. Уместо празних апела „остајте овде” (без посла и перспективе) и паразитских калкулација с новчаним дознакама старих и нових „гастарбајтера”, крајње је време да се у обостраном интересу институционализују везе и односи држављана Србије који су и грађани других држава у ближе или даљем иностранству, са државом Србијом, тако да они буду укључени у све развојне процесе и пројекте српског друштва. Много би било боље за српски народ и државу да они уопште не одлазе из Србије, али је за многе од њих одлазак био боља опција. Ако већ одлазе из земље Србије, нова средства комуникације омогућују и Србији да њих сасвим не изгуби, и њима да не изгубе Србију.

Овове је потпуно аналоган однос оних који одлазе из села у градове, а данашња судбина напуштених села велика је опомена за државу Србију, коју напуштају (као и села) најмлађи, најобразованији и највиталнији. Као и српска дијаспора, и *завичајне мреже* наших села могле би да активирају онај обично скривени људски капитал, који је раније из села отишао у ближе или даље градове. Ти људи су, са својим потомцима, у датим околностима, највише мотивисани да обједине и покрену све друге реалне потенцијале за аграрни и рурални развој својих напуштених и запуштених села. Неки од њих знају како, други могу и имају с чим, а трећи хоће да учине све што треба, па ако се добро умреже и домаћински обједине, могу да ураде за своје село што нико други не би могао. Ако, пак, они који су напустили своје села, своје куће и њиве, не учине ништа за оживљавање онога што је пре свега њихово, онда ће то морати да пропадне пре него што га неко други будзашто не узме. У државу, онакву каква је она данас, не смеју се надати, а ако ништа сами не учине, неће имати морално право да иког другог окривљују за злу судбину својих остарелих родитеља, оронулих кућа, закоровљених њива, угашених села и испражњеног и заборављеног завичаја. Не би смели да питају државу и било кога другог шта је урадио за њихово село, док они сами за њега не ураде оно што могу. А то што (њихово) село пропада, треба да знају да никада оно што пропада није морало сасвим да пропадне, изузев кад „нико није мрдноуо ни малим прстом” да на време пропадање спречи. Ко се запита да ли се ово више односи на наша села или на нашу Србију – нека сâм за себе закључи и нека одабере одговор који му се више или мање (не) допада.

ЛИТЕРАТУРА

- Стевановић, Ђ. (ур.) (1997): *Балканско село у променама и регионални рурални развој: зборник радова*. Београд: Југословенско удружење за социологију села и пољопривреде: Завод за социологију развоја села.
- Лукић Радомир (1997): *Друштво и сељаштво*, Београд: Завод за социологију развоја села.
- Митровић, Милован (1989): *Наше село, између прошлости и будућности*, Београд: Научна књига.
- Митровић, Милован (1998): *Социологија села*, Београд: Социолошко друштво Србије.
- Митровић, Милован (1999): *Српско село, Прилог социологији традиционалног српског друштва*, Нови Сад: Матица српска.
- Митровић Милован (2006): „Задруга као извор и утока социјалног капитала”, у: *Социјални капитал и друштвена интеграција*, ур. М. Трипковић, Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 243–256.
- Митровић Милован (2008): „Одрживи локални и рурални развој брдско-планинског подручја Србије”, у: *Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосаљевића"*, ур. П. Влаховић, том XIII, Пријепоље: Дом културе, стр. 31–46.
- Митровић Милован (2012): „Демографска репродукција, популациона политика и одрживи рурални развој у Србији”, у: *Становништво југоисточне Србије*, Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, ур. Љ. Митровић, Ниш, с. 47–62.
- Митровић Милован (2012): *Српско клатно: прилози за феноменологију српског друштва*, Београд: Правни факултет Универзитета, Центар за издаваштво и информисање.
- Митровић, Милован (2014): „Проблеми, модели и актери одрживог руралног развоја у Србији”, у: *Перспективе развоја села: зборник радова са научног скупа одржаног 17–18. априла 2013, Београд*, ур. Д. Шкорић, Београд: САНУ, стр. 25–38.
- Митровић, Милован (2015): *Села у Србији: промене структуре и проблеми одрживог развоја*, Београд: Републички завод за статистику.
- Митровић, Милован (2016): „Села и становништво у брдско-планинским подручјима Србије”, у: *Унапређење села у брдско-планинским подручјима*, ур. Д. Шкорић, Београд: САНУ, стр. 1–16.

Milovan M. Mitrović

Board for Rural Issues, SASA
Belgrade

ACTION MODEL FOR SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT IN SOUTHEASTERN SERBIA

Summary

The paper addresses the global systemic, as well as local organizational preconditions for the operationalization of the action model for the sustainable rural development targeting undeveloped municipalities in mountainous and border regions, with a special focus on Southeastern Serbia. In that sense, the paper proposes an interdisciplinary pilot project of action research, with the aim of proposing optimal and realistic models of sustainable development, and encouraging practical organization and training of local institutions and participants in the process.

Key words: Southeast Serbia, villages, sustainable development, action model.

ДЕМОГРАФСКО СТАРЕЊЕ И ПРИВРЕДНИ РАСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ¹

Апстракт. Током последњих деценија феномен демографског старења препознат је као један од потенцијално највећих проблема у готово свим економијама у смислу утицаја на привредни раст и фискалну одрживост. Будући да различите старосне групе имају различите потребе и различиту продуктивност, економске карактеристике земаља ће се мењати како њихово становништво стари. Значајан пад стопа фертилитета, пораст очекиваног трајања живота и, последично, демографско старење, могу имати значајне последице на привредни раст. Становништво Републике Србије се, према пројекцијама, суочава са убрзаним старењем и растом индекса зависности становништва, што ће за последицу имати смањење контингента радне снаге уз појачан притисак на пензиони и здравствени систем, а у коначном ће утицати на укупни привредни раст и развој. Стога је предмет овог рада утврђивање везе која постоји између демографског старења и привредног раста у Републици Србији, како на нивоу статистичких региона, тако и на нивоу целе Републике.

Кључне речи: демографско старење, перформансе привреде, регионални БДП, значајност разлика.

1. Увод

Тренд смањења фертилитета и старења становништва погађа већи део светског становништва, при чему ће се, према бројним пројекцијама, овај тренд наставити и појачати у будућем периоду, што ће свакако имати више-струке последице на економију и друштво. Старење становништва поставља бројне изазове. Не постоје конкретне смернице како се носити са процесом демографског старења нити како га на најбољи начин решити. Са друге стране, старење становништва у већини земаља биће приметно тек за десетак година, што даје довољно простора креаторима економске политике да се припреме и да на адекватан начин одговоре на предстојеће изазове. Правовремене реакције могу обезбедити бољу позицију за одговор на долазеће друштвене, економске и политичке промене које у будућности доноси измењена друштвена структура.

jelena.stankovic@eknfak.ni.ac.rs

¹ ЈЕЛ класификација: J11, Ц10.

Адекватна анализа становништва представља базу за развијање одговарајућих програма и стратегија економског и друштвеног развоја, уз активну улогу државе и стратешки приступ у решавању бројних проблема демографског развоја. Будући да процес демографског старења има бројне импликације, неопходна је подобна анализа овог демографског феномена. Старење популације идентификовано је као водећа тема приликом разматрања будућег економског развоја. Савремено развијено друштво суочава се, са једне стране, са смањењем стопа фертилитета, што узрокује повећање просечне старости становништва, смањује пораст популације и у коначном утиче на контингент радно способног становништва, док, са друге стране, смањење mortalитета омогућава индивидуама дуже уживање у погодностима пензионисања. Очекује се да ће економске последице наведених тенденција бити значајне.

Основни мотив за ово истраживање јесте чињеница да према теоријама ендеогеног раста људски капитал представља једну од главних детерминанти економског раста. Наиме, теорија ендеогеног раста представља економску теорију која заступа становиште да је економски раст генерисан унутар система и представља директан резултат унутрашњих процеса (Mayhew, 2015). Конкретно, увећање хуманог капитала одређене нације води економском расту путем развијања нових форми технологије и ефикасних и ефективних средстава производње. Ендеогени раст је дугорочни раст вођен силама унутар економског система, првенствено силама које стварају могућности и подстицаје за креирање технолошког знања (Howitt, 2006). То је основна дистинкција у односу на неокласичне теорије економског раста, према којима је раст одређен деловањем егзогених фактора. Према теоријама ендеогеног раста, креирање и акумулација технолошког знања последица је инвестирања у физички или људски капитал. Првобитни модели ендеогеног раста (Romer, 1990; Grossman & Helpman, 1991; Aghion & Howitt, 1992) подразумевали су да је стопа економског раста растућа функција увећања технолошког знања, које је растућа функција величине економије мерене величином популације (Barcenilla-Visús et al., 2010). У дугом року, повећање улагања у истраживање и развој условиће повећано интересовање становништва за рад у овом сектору, што ће имати за последицу увећање технолошког знања. Што је већа популација, већи је број становника ангажован у оквиру сектора истраживања и развоја, чиме се креира већи развојни потенцијал одређене економије. Међутим, економска стварност није потврдила првобитне моделе ендеогеног раста, што је водило развијању нових теоретских приступа који укључују одређене измене основних претпоставки традиционалних модела ендеогеног раста. Теорије полу-ендеогеног економског раста (Jones, 1995) предлажу постојање опадајућег приноса у креирању знања. Под овом претпоставком, модели полу-ендеогеног економског раста тврде да је у дугом року економски раст превасходно одређен стопом раста популације као главном варијаблом стопе раста запослених у сектору истраживања и развоја. Дакле, трајно увећање продуктивности одређене економије повезано је са континуираним увећањем стопе раста популације.

Имајући у виду значај који се придаје демографским карактеристикама становништва и њиховом утицају на економски раст, основни циљ рада јесте преглед и анализа демографских података и података о перформансама привреде Републике Србије, са посебним освртом на Регион Јужне и Источне Србије. Компаративном анализом са осталим статистичким регионима биће утврђено постојање значајних разлика у оствареним економским перформансама. У складу са дефинисаним циљем, анализе спроведене у раду би требало да пруже адекватан, квантитативно утемељен одговор на следећа истраживачка питања: да ли су остварене привредне перформансе по статистичким регионима равномерне или постоји статистички значајна разлика?; какво је кретање броја запослених и броја становника по регионима?; какво је кретање бруто домаћег производа по регионима?

Са сврхом пружања одговарајућег одговора на постављена истраживачка питања, рад је структуриран тако да, поред увода и закључка, садржи и следеће целине: (2) Карактеристике демографског развоја и демографско старење; (3) Карактеристике демографског развоја Републике Србије; (4) Методологија истраживања и резултати.

2. Карактеристике демографског развоја и демографско старење

Постоје докази да демографске карактеристике становништва утичу на процес доношења индивидуалних економских одлука, чиме процес демографског старења још више добија на значају. Демографско старење подразумева пораст контингента старог становништва, уз истовремено смањење релативног удела младих и релативног учешћа радно способног становништва. Импликације ових процеса могу бити бројне. С обзиром да различите старосне групе имају различите економске потребе и производне капацитете, може се очекивати да се економске карактеристике земље мењају са старењем њеног становништва. Конкретно, контингент старог становништва има другачије потребе у односу на млађу популацију. Старији припадници популације теже да мање раде и мање штеде, што условљава да мање рада и капитала доступно привреди. Они такође захтевају већи степен здравствене неге, и у многим земљама социјална давања представљају велики део њихових примања, што значајно утиче на оптерећење јавних фондова. Са друге стране, постоје последице по политички амбијент, будући да је велики проценат гласачке моћи у рукама старије популације која неће бити спремна да прихвати захтевне економске реформе, попут реформи здравственог или пензионог система. Уколико се посматрају економске последице, може се уочити све већи притисак на контингент радне снаге, будући да ће се његов релативан број, у односу на старију популацију, смањувати. Са друге стране, треба размотрити импликације продуженог животног века становништва. Постоје два могућа сценарија. Према првом сценарију, уколико становништво старије од 60 година бу-

де здравије него претходне генерације, потреба за здравственом негом ће бити мања и многи из контингента старијег становништва ће бити дуже способни за рад (Kulish et al., 2006). Међутим, уколико здравствено стање старијег контингента становништва не буде боље у односу на претходне генерације, а имајући у виду продужење очекиваног трајања живота, такве индивидуе ће бити већи терет за друштво у смислу увећаних трошкова здравствене неге. Студије које се односе на истраживање последица продужења очекиваног трајања живота углавном су биле фокусиране на САД. Утврђено је да је продужење очекиваног трајања живота праћено компресијом морбидитета, тако да они изнад 60 година могу дуже да раде и да врше мање оптерећење на јавне ресурсе.

Са проблемом демографског старења суочен је већи број земаља света. Међутим, емпиријска истраживања указују да развијеније земље старе брже од неразвијених, те се као једно од решења проблема демографског старења наводи могућност пребацивања дела радне снаге из неразвијених у развијене. Дакле, миграције у развијене земље би теоретски могле да ублаже притисак пензионисања старијег контингента становништва на јавна средства. Међутим, миграције могу да доведу до социјалних притисака, и многе богате земље већ се боре са тешким балансом између потребе за радном снагом и важности узимања у обзир социјалних ефеката имиграције.

Имајући у виду динамику фертилитета, просечно трајање живота и миграције, старосна структура већине земаља света ће у наредном периоду претрпети значајне измене. Према пројекцијама, популација ЕУ ће бити нешто већа али и значајно старија. Према пројекцијама, популација ЕУ ће се до 2080. године укупно увећати за 2,6% у односу на 2014. годину, чиме ће број становника порасти за 13,2 милиона.² Број становника ће достићи врхунац 2050. године, када се очекује да ће популације ЕУ бројати 526 милиона (увећање за 3,7% у односу на 2014. годину), да би до 2075. дошло до пада броја становника на 519,8 милиона, након чега се предвиђа благи пораст до 2080. године, када се предвиђа да ће популација ЕУ бројати око 520 милиона становника. У истом периоду очекује се пораст процента становништва старијег од 65 година, са 18,5% у 2014. години на 28,7% у 2080. години, што је значајан показатељ интензитета процеса демографског старења. Очекује се апсолутни и релативни пораст броја најстаријих старих, односно становништва старијег од 80 година, са 5,1% у 2014. години на 12,3% у 2080. години. У апсолутним бројевима наведена тенденција је још драматичнија, будући да ће се број најстаријих старих више него дуплирати, са 26 милиона у 2014.

²European Union. *People in the EU: who are we and how do we live?* (2015). Luxembourg: Publications Office of the European Union. Доступно на: <<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7089681/KS-04-15-567-EN-N.pdf/8b2459fe-0e4e-4bb7-bca7-7522999c3bfd>>.

години на 63,9 милиона до 2080. године.³ Као резултат наведених пројекција, индекс зависности старог становништва Европске Уније (однос становништва старог 65 и више година према становништву старом између 15 и 64 године) увећаће се са 28,1% у 2014. години на 51% у 2080. години. Удео радно способног становништва Европске Уније ће се до краја 2080. године смањити за око 13,7%, са 65,9% у 2014. години на 56,2% у 2080. години. Индекс укупне зависности становништва Европске Уније (однос броја становника млађих од 20 година и старијих од 65 година према становништву старом између 20 и 64 године) значајно ће се увећати, са 64,9% на 94,5%. Приликом истраживања демографског старења треба испитати још један ефекат старења становништва на природу радне снаге, конкретно, утицај демографског старења на повећање разлике између техничког знања и вештина радника и савремене технологије. Један аспект ефекта старења на овај јаз је добро познат. Старији радници су ван система образовања дуже и последично, а у току формалног образовања учили су о старијој технологији. У литератури ово се назива „чистим старим” (*pure vintage*) ефектом старења на технолошко знање или раднике. Један од тежих облика ефекта „чистог старења” је чињеница да радници близу краја своје каријере имају мање подстицаја да улажу у људски капитал како би се њихова технолошка знања одржавала, будући да имају краћи временски период за остварење ефекта таквог инвестирања.

Као основни узроци демографског старења наводе се (United Nations, 2005⁴):

- Ниске стопе фертилитета – смањење стопа фертилитета је утицало на смањење броја младог становништва и на повећање удела старог становништва. У светским оквирима укупна стопа фертилитета се смањила са петоро деце по жени у 1950. години на 2,5 детета по жени у 2005., при чему се очекује пад на 2 детета по жени до 2050. године (United Nations, 2005⁵).
- Велики и значајан пораст очекиваног трајања живота – предвиђа се велики и значајан пораст очекиваног трајања живота, за мушкарце од 7,1 године током пројектованог периода, достижући 84,8 година 2060. године, док је предвиђени пораст очекиваног трајања живота

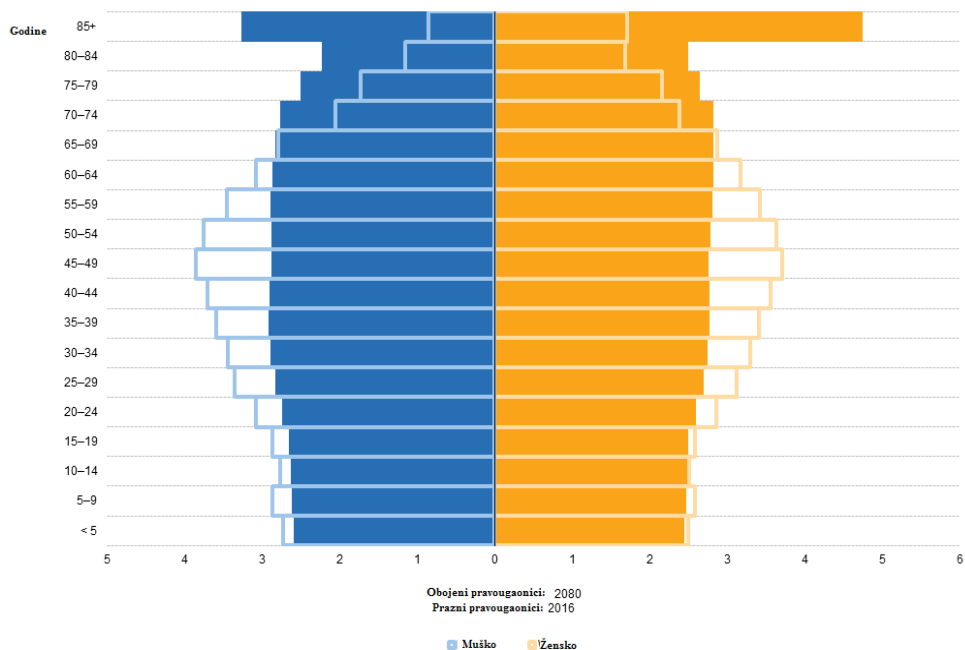
³European Union. *People in the EU: who are we and how do we live?* (2015). Luxembourg: Publications Office of the European Union.

⁴United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2015). *World Population Ageing Report 2015*. United Nations: New York. Доступно на: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf>. Приступљено: 19.10. 2017. године.

⁵United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. *World Population Prospects: the 2004 Revision (highlights)* (2005). United Nations: New York. Доступно на: <http://www.un.org/esa/population/publications/WPP2004/2004Highlights_finalrevised.pdf>. Приступљено: 20.10.2017. године.

женског становништва 6,0 година и достиже 89,1 годину 2060. године (United Nations, 2005). Овај тренд је карактеристичан и за развијене и за земље у развоју. Постоје предвиђања да ће се очекивано трајање живота у индустријским земљама увећати на преко 100 година пре 2100. године, са развојем медицине и развојем здравих начина живота, у виду смањења пушења и злоупотреба алкохола, унапређења исхране, итд. Са друге стране, поједине пројекције су мање оптимистичне и предвиђају горњу границу од 85 година. Разлог за то јесу климатске промене, нови сојеви вируса, све већа гојазност деце, итд.

- Поремећаји наталитета у прошлости – као пример се може узети беби-бум генерација која је резултат високих стопа фертилитета у земљама Европе средином 60-их година XX века, а која данас представља највећи део радног становништва.

Слика 1. Полно-старосна пирамида становништва Европске Уније.

Извор: People in the EU: who are we and how do we live?, 2015.

Наведене чињенице условљавају поремећај у полно-старосној пирамиди становништва ЕУ. Очекује се наставак тренда ниског фертилитета, што узрокује да дно пирамиде остане релативно непромењено. Број радно способног становништва ће се значајно смањити, чиме ће се додатно увећати терет одржања зависне популације. Старо становништво ће се значајно увећати, чи-

ме пирамида добија облик обрнутог трапеза, што представља показатељ знатног демографског старења. Такође се може уочити већи удео жена код старог становништва у односу на удео мушкараца.

Међутим, приликом разматрања пројекција популације треба бити обазрив, будући да се пројекције заснивају на очекиваним кретањима одређених демографских параметара. Промена предвиђених стопа фертилитета или непредвиђених здравствених шокова могла би да измени равнотежу између младих и старих на непредвиђен начин. Пројекције дуговечности су такође несигурне. Трендови у исхрани и начину живота, као и напредак у области медицине и јавног здравства, могу повећати или смањити очекивани животни век у будућности. Технологија игра кључну улогу. Компресија морбидитета, која се данас јавља, делимично је подстакнута новим здравственим технологијама, али је неизвесно да ли ће се технолошки напредак наставити, смањити или убрзати у будућности и какве ће импликације имати. Трендови попут „епидемије гојазности” могу угрозити позитивне ефекте технологије. Светска здравствена организација (СЗО) пројектује да ће до 2025. године 300 милиона људи бити гојазно; СЗО такође напомиње да би повећање гојазности могло да смањи очекивано повећање трајања живота у неким земљама (Visscher & Seidel, 2001). Такође, догађаји који нису повезани са здравственим стањем, као што су климатске промене или рат, могу такође имати непредвидив ефекат на очекивано трајање живота.

3. Карактеристике демографског развоја Републике Србије

Када је реч о пројекцијама демографског развоја Републике Србије, оне прате демографске трендове уочене у земљама Европске Уније. Поред тога, на демографски развој Србије значајан утицај имало је историјско наслеђе и суштинске промене у привреди и друштву. Основне демографске тенденције у Србији су се кретале од промена у бројности становништва, преко промена у моделу репродукције и интензивне просторне мобилности њене популације, па до промена у бројним структурама које, иако присутне на читавој територији наше земље, нису резултирале равномерним демографским развитком него су, због различитих услова у којима су се одвијале, као и различитог времена отпочињања и интензитета одвијања, допринеле наглашеним регионалним разликама (Радивојевић, 2014). Промена старосне структуре, до које је дошло последњих деценија, огледа се у процесу демографског старења, који представља мењање односа старог и младог становништва, при чему примат сада има старо становништво. Последица је дугорочног опадања фертилитета и његовог ниског нивоа, као и значајног продужења средњег трајања живота (Радивојевић, 2014). Проблем смањеног фертилитета креирао је значајне негативне последице на старосну структуру, које се не могу решити у кратком року. Негативни миграциони салдо, где превасходно превладава млађе ста-

новништво, такође представља један од фактора промене старосне структуре становништва. Као још једна од последица смањеног фертилитета јавља се и проблем депопулације, који је условљен променом друштвених вредности и као такав представља проблем који је актуелан не само у Србији, већ и у великом броју развијених и земаља у развоју. У периоду између два последња пописа дошло је до пада укупног броја становника Републике Србије за 4,1% (-311.139 лица) (Попис 2011). На промене демографске структуре становништва Србије првенствено је утицао пад фертилитета, док је утицај миграционих кретања био готово занемарљив све до последње деценије XX века, када су интензивне миграције, као и велики број избеглих лица из бивших република и интерно расељених лица са Косова и Метохије, током тог периода појачале своје деловање на старосни састав становништва, уз и даље јак утицај ниског фертилитета (Радивојевић, 2014). Просечна старост становника Србије према Попису 2011. износи 42,2 године, што Србију сврстава у ред земаља дубоке демографске старости, и то не само у европским, већ и у светским размерама. Према извештају о старењу светског становништва за 2015. годину (United Nations, 2015) популација Србије се убраја међу старе популације, са 24,4% становништва старијег од 60 година, и заузима 21. место (први на листи је Јапан, са 33,1% становништва старијег од 60 година, затим следе Италија, са 28,6%, Немачка, са 27,6%, итд).

Табела 1. Преглед демографских показатеља Републике Србије по годинама пописа.

Године пописа	Укупно становништво	Становништво старо 65 и више година	Удео становништва старијег од 65 година	Просечна старост	Природни прираштај	Коефицијент зависности старијих од 65 година
1948.	5.800.146	324.950	5,6	29,1		8,6
1953.	6.463.246	383.763	6,23	29,7		9,3
1961.	6.678.239	446.628	6,69	31	11,3	10,2
1971.	7.202.998	650.828	9,04	33,6	8,9	13,1
1981.	7.729.236	801.959	10,38	35,8	6,9	15,1
1991.	7.822.765	895.615	11,45	37,2	4,6	16,8
2002.	7.498.001	1.240.505	16,54	40,2	-3,3	24,7
2011.	7.186.862	1.250.316	17,4	42,2	-4,8	25,5

Извор: Републички завод за статистику.

Уколико се посматрају различите варијанте пројекција може се уочити да се очекује наставак негативних демографских трендова.

Табела 2. Преглед демографских показатеља Републике Србије по пројекцијама за 2041. годину.

Пројекције за 2041. годину	Укупно	Становништво старије од 65 година	Удео становништва старијег од 65 година	Просечна старост	Коефицијент зависности старијих од 65 година
Ниска варијанта	6.522.206	1.644.922	25,22	46,5	40
Средња варијанта	6.880.327	1.644.912	23,91	44,8	39,1
Варијанта без миграција	6.180.614	1.628.116	26,34	46,4	43,8
Константна варијанта	6.173.971	1.370.273	22,19	44,9	34
Висока варијанта	6.973.926	1.644.923	23,59	44,1	39

Извор: Републички завод за статистику.

Уколико се анализира стање по статистичким регионима, број становника се према последњем попису кретао од 1,6 милиона (Региони Јужне и Источне Србије и Београд) до 2 милиона (Шумадија и Западна Србија), при чему се уочавају значајне разлике када се посматра кретање становништва по регионима у односу на претходни попис. Број становника Београдског региона је увећан за 34 хиљаде, док је код преосталих статистичких региона забележено смањење броја становника (нема података за регион Косово и Метохија). Највеће смањење је забележено у Региону Јужне и Источне Србије (170 хиљада), док се у преостала два статистичка региона смањење одвијало мање интензивно. Негативне тенденције у кретању укупног становништва присутне су и на нижим територијално-административним јединицама, где је негативна стопа раста становништва остварена у 23 од 25 округа, док је повећање становништва забележено једино на територији Града Београда и у Јужнобачком округу (Пенев и Маринковић, 2012). Упоредним прегледом података о регионима може се уочити значајна разлика у површини, при чему је Београдски регион скоро седам пута мањи од Региона Војводине, око осам пута мањи од Региона Јужне и Источне Србије и Региона Шумадије и Западне Србије, и нешто више од три пута мањи од региона Косова и Метохије. Последишно, највећа густина насељености је управо у Београдском региону. Не постоје прецизни подаци о кретању броја становника за регион Косово и Метохија, будући да последња два пописа нису спроведена у том региону, те ће стога овај регион бити искључен из даље анализе.

Табела 3. Преглед података о регионима Републике Србије.

	Београдски регион	Регион Војводине	Јужна и Источна Србија	Регион Шумадије и Западне Србије	Косово и Метохија
Површина региона	3.234	21.614	26.248	26.493	10.900
Број становника	1.683.962	1.881.357	1.536.217	1.956.786	/
% становништва старог 65 и више година	17,84	17,86	19,29	19,87	/
% становништва млађег од 20 година	19,2	19,59	20,42	18,98	/
Број насеља	157	467	1973	2112	1449
Густина насељености	519	88	59	74	/
Број запослених	669.845	511.313	353.237	475.397	/
Просечна зарада	57.717	44.646	39.959	38.315	/
Стопа незапослености	15,6	15,1	15,8	14,7	
Учешће региона у БДП-у РС	39,3%	26,2%	14,3%	20,0%	/
БДП по глави становника (у хиљадама)	947	561	374	411	/

Извор: Прорачун аутора на основу података из Статистичког годишњака 2016, анализе кретања на тржишту рада у 2016. години и података о регионалном бруто домаћем производу. Региони и области Републике Србије, 2015.

У 2016. години стопа незапослености је била највиша у Јужној и Источној Србији, а најнижа у Шумадији и Западној Србији. При томе, у Београду и Јужној и Источној Србији стопа незапослености је била виша од просека Републике, док је у Војводини и Шумадији и Западној Србији била нижа од просека. У свим регионима број незапослених, као и стопа незапослености, били су нижи него у 2015. години. У Београду су број незапослених лица и стопа незапослености највише смањени, док је у Војводини смањење било најмање. Посматрано по регионима, просечна нето зарада у 2016. години је била највиша у Београду, и била је изнад просека Републике. У осталим регионима просечна зарада је била нижа од републичког просека – најнижа је била у Шумадији и Западној Србији (где је била за 1/3 нижа него у Београду).

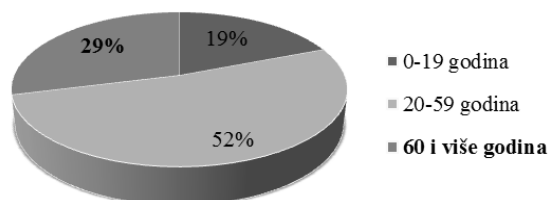
Већ је наглашено да су основне карактеристике демографске структуре становништва Републике Србије данас везане за пораст просечне старости становника, продужење очекиваног трајања живота и смањени фертилитет. Такође, може се уочити бројчана доминација мушкараца код младог становништва, односно доминантност жена код средовечног и старог становништва (Статистички годишњак Републике Србије – Становништво, 2017). Та тенденција се може уочити и у Региону Јужне и Источне Србије, где се поред тога уочава да је у укупном броју становника овог региона женски део популације бројнији.

Табела 4. Преглед броја становника Региона Јужне и Источне Србије 2011–2016.

Број становника	Укупно	Мушко	Женско
2011.	1.612.220	797.173	815.047
2012.	1.597.014	789.877	807.137
2013.	1.581.787	782.558	799.229
2014.	1.567.010	775.511	791.499
2015.	1.551.604	768.218	783.386
2016.	1.536.217	760.941	775.276

Извор: Републички завод за статистику.

Посматрано по регионима, најстарији је Регион Јужне и Источне Србије, где је чак 29% становништва старије од 60 година.

Слика 2. Дистрибуција становништва Региона Јужне и Источне Србије по старосним групама.

Извор: Приказ аутора на основу података Републичког завода за статистику.

Подаци из *Табеле 4* указују на тренд смањења броја становника Региона Јужне и Источне Србије. Овај тренд погађа остале регионе и читаву Републику, што се може видети на основу података из *табеле 5*.

Табела 5. Кретање укупног броја становника – базни и ланчани индекси.

	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс
	2012.	2012.	2013.	2013.	2014.	2014.	2015.	2015.	2016.	2016.
РС	99,516	99,516	99,033	99,515	98,553	99,515	99,033	99,490	98,050	99,478
Београдски регион	100,366	100,366	100,688	100,321	101,019	100,329	101,311	100,290	101,556	100,242
Регион Војводине	99,435	99,435	98,921	99,484	98,396	99,469	97,866	99,462	97,331	99,453
Регион Западне Србије и Шумадије	99,264	99,264	98,520	99,250	97,767	99,235	96,999	99,214	96,242	99,219
Регион Јужне и Источне Србије	99,057	99,057	98,112	99,046	97,196	99,066	96,240	99,017	95,286	99,008

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику.

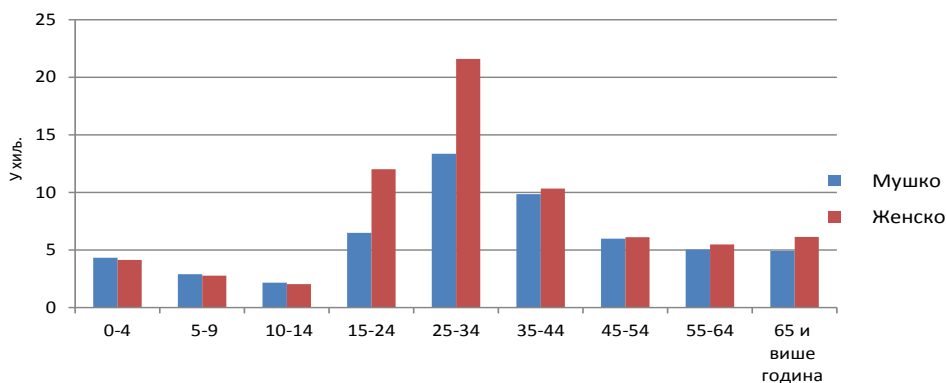
Овај тренд је последица не само смањења фертилитета, већ и миграција. Током 2016. године 125.682 лица променило је пребивалиште, односно трајно су се преселила из једног у друго место (насеље) Републике Србије.

Табела 6. Лица која су се преселила унутар Републике Србије, према подручју досељења/одсељења, 2016.

	Досељени				Одсељени				Миграциони салдо
	Укупно	Из друге области	Из другог града/општине у оквиру исте области	Из другог насеља у оквиру истог града/општине	Укупно	У другу област	У други град/општину у оквиру исте области	У друго насеље у оквиру истог града/општине	
РС	125682	47931	48395	29356	125682	47931	48395	29356	0
Србија-север	78931	29476	38812	10643	72585	23130	38812	10643	6346
Београдски регион	50971	16086	31561	3324	44467	9582	31561	3324	6504
Регион Војводине	27960	13390	7251	7319	28118	13548	7251	7319	-158
Србија-југ	46751	18455	9583	18713	53097	24801	9583	18713	-6346
Регион Шумадије и Западне Србије	27446	9946	4842	12658	30922	13422	4842	12658	-3476
Регион Јужне и Источне Србије	19305	8509	4741	6055	22175	11379	4741	6055	-2870

Извор: Републички завод за статистику.

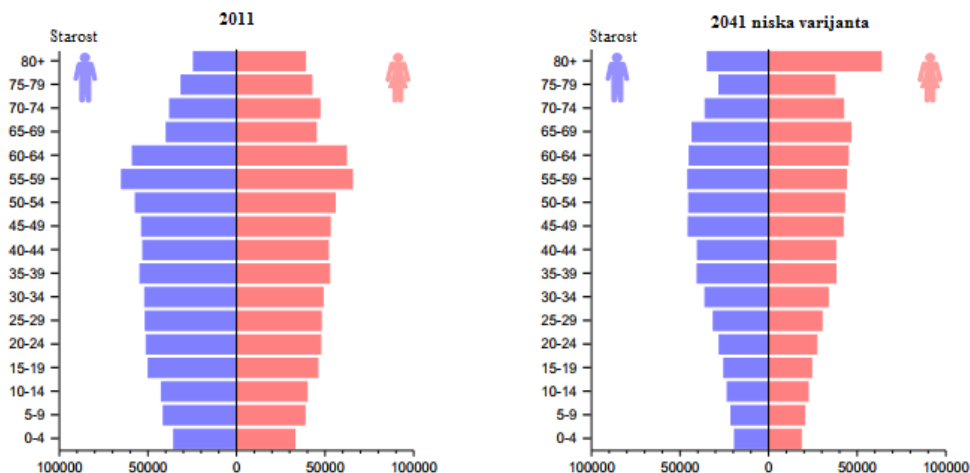
Може се уочити да је у оквиру четири региона Републике Србије само Београдски регион у 2016. години имао позитиван миграциони салдо. Посматрано према економској активности, 54% миграната су издржавана лица, 37% су активна лица, док је удео лица са личним приходом 9%. Просечна старост лица која су променила пребивалиште је 34,4 године (за мушкарце 34,8 година, а за жене 34,1 година).

Слика 3. Лица која су се преселила унутар Републике Србије, по старости и полу, 2016.

Извор: Републички завод за статистику.

Имајући у виду пораст очекиваног трајања живота, негативан нето миграциони салдо и низак фертилитет у Региону Јужне и Источне Србије, полно-старосна пирамида ће према пројекцијама за 2041. годину доживети значајне измене, што указује на то да се Регион Јужне и Источне Србије суочава са значајним демографским старењем.

Слика 4. Полно-старосна пирамида Региона Јужне и Источне Србије – 2011. година и пројекције за 2041. годину.

Извор: Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041.

4. Методологија истраживања и резултати.

Подаци за анализу обухватају податке преузете из Републичког завода за статистику Републике Србије и Агенције за привредне регистре у оквиру јавно доступног Регистра мера и подстицаја регионалног развоја. Подаци из базе Републичког завода за статистику односе се на податке о проценама становништва, по старости и полу, унутрашњим миграцијама, податке о структурним пословним статистикама у периоду 2011–2016. године (Годишње структурно истраживање о пословању привредних друштава) и податке о БДП, БДП *per capita* и БДП *pps* на нивоу НСТЈ 1, НСТЈ 2, НСТЈ 3. На основу наведених података спроведено је истраживање остварених перформанси привреда Републике Србије и њених статистичких региона, са посебним освртом на Регион Јужне и Источне Србије.

Када се посматра број привредних друштава по статистичким регионима, може се уочити тренд повећања, при чему је највеће повећање забележено у Београдском региону.

Табела 7. Кретање броја привредних друштава по секторима делатности – базни и ланчани индекси.

	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс
	2012.	2012.	2013.	2013.	2014.	2014.	2015.	2015.	2016.	2016.
РС	98,84	98,844	95,857	96,978	100,2	104,564	103,93	103,688	106,9	102,905
Београдски регион	100,4	100,398	98,747	98,356	104,7	106,055	109,54	104,598	114,2	104,237
Регион Војводине	97,26	97,258	94,979	97,657	99,53	104,790	102,93	103,418	105,3	102,310
Регион Западне Србије и Шумадије	98,73	98,733	93,558	94,758	96,43	103,071	99,518	103,202	101,6	102,112
Регион Јужне и Источне Србије	98,25	98,247	95,048	96,743	98,23	103,349	101,21	103,036	103,5	102,300
Регион Косова и Метохије*	107,0	107,0	101,41	94,778	109,6	108,114	113,79	103,780	118,3	103,994

Извор: Прорачун аутора на основу података Агенције за привредне регистре.

Уколико се посматра додата вредност по факторским трошковима, може се уочити да постоји разлика у кретању овог показатеља по регионима. Најпре, додата вредност по факторским трошковима представља бруто приход из пословне активности, након кориговања са пословним субвенцијама и индиректним порезима. У обрачун додате вредности укључује се вредност производње и субвенције, умањена за трошкове пореза на производе и производњу и вредност међуфазне потрошње, која обухвата трошкове материјала, трошкове производних и непроизводних услуга и део осталих личних расхода. Остварена додата вредност по факторским трошковима по статистичким регионима бележи повећање, осим у Региону Војводине где је уочено смањење у односу на вредност остварену 2011. године.

Табела 8. Додата вредност по факторским трошковима – базни и ланчани индекси.

	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс
	2012.	2012.	2013.	2013.	2014.	2014.	2015.	2015.	2016.	2016.
РС	107,29	107,290	103,81	96,758	114,23	110,040	116,93	102,356	119,51	102,207
Београдски регион	104,49	104,486	96,641	92,492	101,89	105,433	104,49	102,548	106,29	101,723
Регион Војводине	60,467	60,467	63,675	105,306	74,500	117,000	72,564	97,402	73,117	100,763
Регион Западне Србије и Шумадије	103,68	103,681	101,04	97,451	118,11	116,899	127,78	108,184	135,78	106,262
Регион Јужне и Источне Србије	112,75	112,753	113,32	100,503	122,11	107,758	130,18	106,610	133,01	102,172

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику.

Даље је анализиран остварени промет, како на нивоу Републике Србије, тако и по статистичким регионима. У свим посматраним целинама овај показатељ перформанси привреде бележи повећање, што је добра тенденција.

Табела 9. Базни и ланчани индекси кретања укупног промета.

	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс
	2012.	2012.	2013.	2013.	2014.	2014.	2015.	2015.	2016.	2016.
РС	115,5	115,495	128,09	110,906	140,4	109,582	144,49	102,944	148,2	102,562
Београдски регион	112,0	111,983	123,83	110,577	132,7	107,146	134,93	101,697	141,9	105,082
Регион Војводине	119,7	119,698	131,74	110,061	148,2	112,497	150,18	101,334	152,4	101,446
Регион Западне Србије и Шумадије	115,5	115,465	130,37	112,912	151,1	115,914	170,18	112,614	168,236	98,855
Регион Јужне и Источне Србије	122,4	122,441	137,31	112,140	142,8	104,031	142,96	100,086	142,2	99,465

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику.

Посматрано по секторима делатности, са фокусом на Регион Јужне и Источне Србије, уочава се да сектор прерађивачке индустрије, снабдевања електричном енергијом и гасом, сектор трговина на велико и мало и поправке моторних возила остварују највећи промет, односно, ови сектори представљају носиоце привредне активности Региона Јужне и Источне Србије.

Табела 10. Остварени промет по секторима делатности у Региону Јужне и Источне Србије.

Регион Јужне и Источне Србије	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Укупно	271.465	632.228	708.979	737.559	738.196	734.248
Рударство	3.058	31.654	20.131	26.335	24.653	23.227
Прерађивачка индустрија	122.904	303.687	327.582	318.639	335.065	342.146
Снабдевање електричном енергијом и гасом	47.671	51.317	56.458	56.492	59.749	54.367
Снабдевање водом, управљање отпадом	8.352	13.220	16.017	17.735	16.242	14.980
Грађевинарство	21.575	29.794	38.991	39.893	32.163	29.618
Трговина на велико и мало, поправка моторних возила	53.664	168.949	210.354	238.588	231.095	229.644
Саобраћај и складиштење	25.260	17.035	19.379	19.913	19.445	20.605
Услуге смештаја и исхране	1.957	2.266	2.710	3.374	3.230	3.082
Информисање и комуникације	8.233	2.754	3.188	3.592	3.995	4.683
Пословање некретнинама	588	251	369	421	683	902
Стручне, научне и техничке делатности	11.617	8.525	10.269	8.536	8.041	7.480
Административне, помоћне и услужне делатности	5.162	2.774	3.531	4.041	3.835	3.514

Извор: Структурне пословне статистике, 2017.

Уколико се анализира кретање броја запослених у Републици Србији и по регионима може се уочити тренд смањења броја запослених у свим посматраним целинама.

Табела 11. Кретање броја запослених у Републици Србији и по регионима – базни и ланчани индекси.

	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс	Базни индекс (2011. =100)	Ланчани индекс
	2012.	2012.	2013.	2013.	2014.	2014.	2015.	2015.	2016.	2016.
РС	96,124	96,124	96,145	100,02	95,64	99,484	95,07	99,404	94,50	99,394
Београдски регион	96,934	96,934	97,397	100,47	96,92	99,514	95,81	98,854	95,90	100,092
Регион Војводине	95,290	95,290	94,405	99,071	93,35	98,883	94,86	101,618	94,30	99,409
Регион Западне Србије и Шумадије	96,151	96,151	96,322	100,18	97,11	100,819	95,86	98,710	93,49	97,532
Регион Јужне и Источне Србије	94,967	94,967	94,925	99,956	93,44	98,442	92,04	98,495	91,96	99,909

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику.

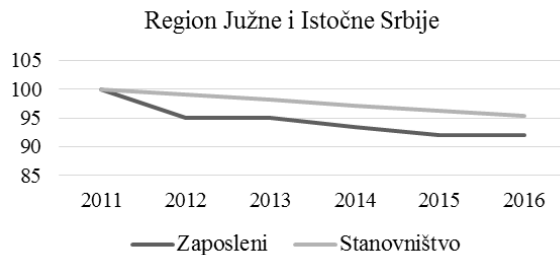
У оквиру Региона Јужне и Источне Србије највећи број запослених бе- лежи се у сектору прерађивачке индустрије и трговине на велико и мало, као и поправке моторних возила, што је потврда тврдње да су ови сектори носи- оци привредне делатности региона Јужне и Источне Србије.

Табела 12. Број запослених у Региону Јужне и Источне Србије по секторима делатности.

Регион Јужне и Источне Србије	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Укупно	147.445	140.024	139.962	137.782	135.709	135.585
Рударство	3.477	3.800	3.853	4.070	4.160	4.253
Прерађивачка индустрија	70.767	65.428	65.780	64.023	63.178	63.864
Снабдевање електричном енергијом и гасом	8.001	7.949	7.713	7.699	7.697	7.907
Снабдевање водом, управљање отпадом	8.860	8.767	8.863	9.160	9.098	8.754
Грађевинарство	11.210	10.569	10.554	10.253	8.874	8.161
Трговина на велико и мало, поправка моторних возила	24.025	22.554	22.672	21.620	22.546	22.162
Саобраћај и складиштење	7.988	7.596	7.650	7.403	7.216	7.610
Услуге смештаја и исхране	2.564	2.908	2.311	2.534	2.333	2.148
Информисање и комуникације	2.446	2.216	2.327	2.706	2.394	2.309
Пословање некретнинама	363	372	383	396	419	452
Стручне, научне и техничке делатности	5.097	4.864	5.162	4.781	4.754	4.544
Административне, помоћне и услужне делатности	2.647	3.001	2.694	3.137	3.040	3.421

Извор: Структурне пословне статистике 2017.

При упоредној анализи релативног кретања броја становника и броја запослених у Региону Јужне и Источне Србије уочава се тренд смањења, с тим што је релативно смањење броја запослених нешто веће.

Слика 5. Кретање укупног броја становника и броја запослених у Региону Јужне и Источне Србије.

Извор: Приказ аутора.

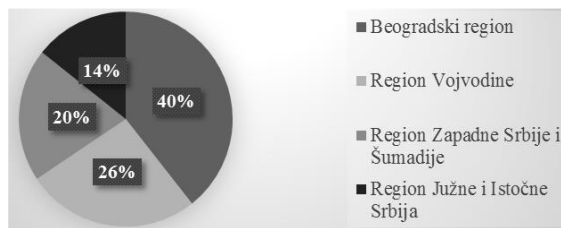
Коначно, показатељ на који посебно треба обратити пажњу јесте вредност бруто домаћег производа, остварене како на нивоу Републике тако и на нивоу статистичких региона. Може се уочити да вредност бруто домаћег производа бележи повећање, што је позитивна тенденција.

Табела 13. Бруто домаћи производ и бруто домаћи производ *per capita*.

Територија	БДП (мил. РСД)		Ланчани индекс	Учешће		БДП по становнику (у хиљадама РСД)	
	2015.	2014.		2015.	2014.	2015.	2014.
РС	4.043.468	3.908.470	103,5	100,0	100,0	570	548
Београдски регион	1.590.947	1.514.166	105,1	39,3	38,7	947	904
Регион Војводине	1.060.389	1.070.479	99,1	26,2	27,4	561	563
Регион Западне Србије и Шумадије	809.774	770.165	105,1	20,0	19,7	411	387
Регион Јужне и Источне Србија	579.655	551.050	105,2	14,3	14,1	374	352

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику.

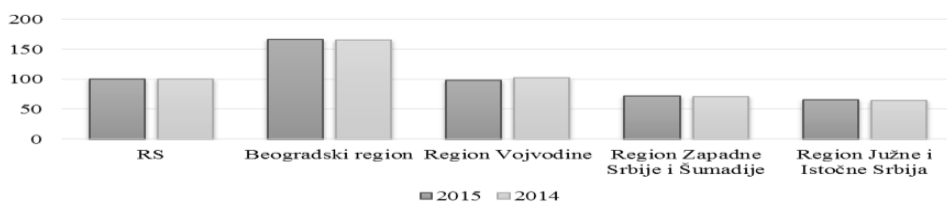
Међутим, уколико се анализира учешће сваког од статистичких региона у оствареној вредности бруто домаћег производа, може се уочити доминација београдског региона.

Слика 6. Учешће региона у оствареном бруто домаћем производу у 2015. години.

Извор: Приказ аутора.

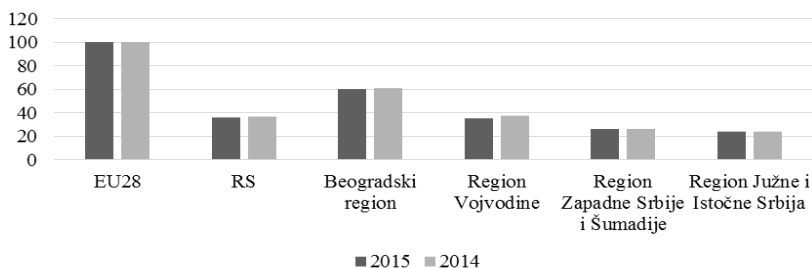
Разлика је још очигледнија уколико се посматра вредност бруто домаћег производа по регионима у односу на републички просек. Може се уочити да је вредност бруто домаћег производа остварена у функционалној целини Србија – север близу републичког просека (Регион Војводине) или знатно изнад републичког просека (Београдски регион), док су региони функционалне целине Србија – југ далеко испод републичког просека.

Слика 7. БДП *per capita* индекс нивоа РС=100.

Извор: Приказ аутора.

Поређењем са нивоом бруто домаћег производа израженог у паритету куповне снаге *per capita* оствареног на нивоу Европске Уније запажа се да су Република Србија и сви њени статистички региони испод просека Европске Уније, при чему је заостатак Региона Јужне и Источне Србије највећи, будући да остварује само 23,7% бруто домаћег производа у паритету куповне моћи *per capita* Европске Уније.

Слика 8. БДП ППС индекс нивоа ЕУ28=100.

Извор: Приказ аутора.

У циљу тестирања разлика између региона биће примењен једносмерни ANOVA, који се користи за утврђивање постојања статистички значајних разлика између средњих вредности три или више група. Резултати једносмерног ANOVA теста указали су да постоји статистички значајна разлика у средњим вредностима остварене додате вредности по факторским трошковима Региона Јужне и Источне Србије и осталих региона. Резултати једносмерног ANOVA теста указали су да постоји статистички значајна разлика у средњим вредностима оствареног промета Региона Јужне и Источне Србије и осталих региона. Резултати једносмерног ANOVA теста указали да постоји статистички значајна разлика у средњим вредностима остварене запослености становништва Региона Јужне и Источне Србије и осталих региона. Резултати једносмерног ANOVA теста указали да постоји статистички значајна разлика у средњим вредностима становништва Региона Јужне и Источне Србије и осталих региона. Дакле, евидентно је да је регионални развој неравномеран, и на основу приказаних података може се закључити да је главни носилац привредне активности Републике Србије Београдски регион, док је у највећем заостатку Регион Јужне и Источне Србије.

5. Закључак

Проблем демографског старења је феномен новијег датума и за његово решавање не можемо се ослонити на искуство претходних генерација. Оно што је свакако повољно јесте чињеница да још увек постоји могућност за проналажење адекватног начина за суочавање са демографским старењем, будући да се популација већине развијених земаља света тренутно налази у периоду када је удео радно активног становништва још увек довољно велики. Таква ситуација даје могућност за повећање штедње и креирање ресурса за инвестирање, при чему се посебно потенцира улагање у хумани капитал. У циљу остварења одрживог економског раста, као гаранције добробити популације и развоја земље, препорука је да је потребно усредсредити се на неколико кључних области: образовни систем, који треба да креира квалитетан људски капитал, односно, компетитивне раднике; тржиште рада, које треба да компензира пад у радном контингенту становништва путем повећања радног учешћа жена и старијих; повећање капацитета домаће штедње, што ће омогућити повећање инвестиција и акумулацију капитала; унапређење продуктивности економије путем константне подршке иновацијама и усвајање технолошких промена.

ЛИТЕРАТУРА

- Парламентарна буџетска канцеларија (2017). *Анализа кретања на тржишту рада у 2016. години*. Преузето са: <<http://pbk.rs/wp-content/uploads/2017/05/Analiza-kretanja-na-trzistu-rada-u-2016.pdf>>.
- Република Србија, Републички завод за статистику (2014). *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041. Подаци по општинама и градовима*. Преузето са: <<http://www.mdpp.gov.rs/doc/projekcije/Projekcije%20stanovnistva%20Republike%20Srbije%202011-2041.%20godine.pdf>>., приступљено: 25.10.2017. године.
- Република Србија, Републички завод за статистику (2011). *Попис у Србији, 2011*. Преузето са: <http://popis2011.stat.rs/?page_id=2134>., приступљено: 22.10.2017. године.
- Република Србија, Републички завод за статистику (2017). *Регионални бруто домаћи производ: Региони и области Републике Србије, 2015*. Преузето са: <<http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/45/36/RD98-RBDP2015.pdf>>.
- Република Србија, Републички завод за статистику. Статистички годишњак Републике Србије – Становништво, 2017. Преузето са: <<http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/64/44/02-Stanovni%C5%A1tvo.pdf>>.
- Република Србија, Републички завод за статистику. *Структурне пословне статистике, 2017*. Преузето са: <http://webzr.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/64/83/08-Strukturne_poslovne_statistike.pdf>.
- Aghion, P., Howitt, P. (1992). „A model of Growth through Creative Destruction”. *Econometrica*, 60 (2), 323–351.
- Barcenilla-Visús, S., López-Pueyo, C., & Sanaú, J. (2010). *Semi-endogenous growth theory versus fully-endogenous growth theory: a sectoral approach*. Mimeo: University of Zaragoza.
- Grossman, G.M., Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge: MIT Press.
- Howitt, P. (2006). „Endogenous Growth”, у: *Palgrave Dictionary of Economics*, 2nd Edition, ed. Steven Durlauf and Lawrence Blume.
- Jones C. I. (1995). „R&D Based Models of Economic Growth”. *Journal of Political Economy*, 103 (4), 759–784.
- Kulish, M., Smith, K., Kent, C., & Kulish, M. (2006). *Ageing, retirement and savings: a general equilibrium analysis* (pp. 2006–06). Sydney: Reserve Bank of Australia.
- Mayhew, S. (2015). *A dictionary of geography*. USA: Oxford University Press.
- Romer, P.M. (1990). „Endogenous Technological Change”. *Journal of Political Economy*, 98 (5), 71–102.
- Penev, G. & Marinković, I. (2012). „Prvi rezultati popisa stanovništva Srbije 2011. godine i njihova uporedivost s podacima prethodna dva popisa”. *Demografija* (9), 45–68.
- People in the EU: who are we and how do we live? <<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7089681/KS-04-15-567-EN-N.pdf/8b2459fe-0e4e-4bb7-bca7-7522999c3bfd>>.
- Radivojević, B. (2014). Karakteristike demografskog razvitka Srbije i osnovni problemi na početku 21. veka. Преузето са: <www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/PRILOG.doc>., приступљено: 22.10.2017. године.
- The 2015 Ageing Report EUROPEAN ECONOMY 3|2015 Economic and Financial Affairs ISSN 1725-3217 (online) ISSN 0379-0991 (print) Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013–2060). Преузето са: <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/pdf/ee3_en.pdf>., приступљено: 20.10.2017. године.
- UN, World Population Prospects 2005. Преузето са: <http://www.un.org/esa/population/publications/WPP2004/2004Highlights_finalrevised.pdf>., приступљено: 20.10.2017. године.
- Visser, T. L., & Seidell, J. C. (2001). „The public health impact of obesity”. *Annual review of public health*, 22(1), 355–375.
- World Population Ageing Report 2015. Преузето са: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf>., приступљено: 19.10.2017. године.

Jelena Stanković, Ivana Marjanović

University of Niš

Faculty of Economics, Niš

DEMOGRAPHIC AGEING AND ECONOMIC GROWTH IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Over the past decades, the phenomenon of demographic ageing has been recognized as one of the potentially biggest problems in almost all economies in terms of impact on economic growth and fiscal sustainability. Since different age groups have different needs and different productivity, the economic characteristics of countries will change as their population becomes old. A significant drop in fertility rates, an increase in life expectancy and consequent demographic ageing can have significant repercussions on economic growth. According to projections, the population of the Republic of Serbia faces accelerated ageing and the growth of the population dependency ratio, which will result in a decrease in the labor force contingent with increased pressure on the pension and health care system, and ultimately will affect the overall economic growth and development. Therefore, the subject of this paper is to determine the relationship between demographic ageing and economic growth in the Republic of Serbia both at the level of statistical regions and at the level of the whole country.

Key words: demographic ageing, economic performance, regional GDP, significance of differences.

СТАРЕЊЕ И ПРОМЕНА БРАЧНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Апстракт. Резултати Пописа из 2011. године потврдили су да је Србија и даље међу земљама с најстаријим становништвом у Европи и свету. Број особа старих преко 65 година је за петину већи од броја особа млађих од 15 година (17,3% наспрам 14,3%), а просечна старост је 42,2 године. Југоисточна Србија је такође подручје с интензивним демографским старењем, врло старом старосном структуром, али се издваја и наглашеним унутаррегионалним разликама.

Последице су многоструке, како на популациону динамику, тако и на структуру. У раду се указује на скорашње промене састава становништва Југоисточне Србије по брачности, посебно у вези с демографским старењем. У поређењу с резултатима Пописа из 2002. године, смањен је број и удео лица у браку и повећан удео лица која нису склапала брак, разведених и обудовелих. Веза између старосне и брачне структуре најбоље се огледа у постојећим разликама међу окрузима у уделима лица која нису склапала брак и обудовелих.

Кључне речи: депопулација, старење становништва, Југоисточна Србија, брачна структура.

Коначни резултати Пописа обављеног 2011., као и најновије процене броја становника који су бојкотовали попис, потврђују још пре више од пет година донете закључке (Пенев, Маринковић, 2012), да су и почетком 21. века не само присутни, већ и да су постали још израженији, проблеми демографског развитка подручја Југоисточне Србије (ЈИС), и да се најочигледније манифестују у виду врло убрзане депопулације. Смањење становништва је уједно праћено и врло интензивним и далеко одмаклим процесом старења становништва. А све старија старосна структура представља један од основних непосредних узрока смањења становништва, али и промена у саставу становништва тог подручја према другим демографским обележјима, као што је, на пример, брачни статус, што је и основни предмет истраживања овог рада.

Методологија и извори података

Споменути први увиди о броју становника подручја Југоисточне Србије били су засновани, пре свега, на претходним резултатима Пописа 2011., и пре-

лиминарним ауторским проценама становништва Бујановца и Прешева, општина у којима је масовно прихваћен позив на бојкот пописа становништва. Те процене су се односиле на укупан број становника, а не и на структурна obeлежја. Овај је рад првенствено базиран на дефинитивним пописним резултатима које је Републички завод за статистику објавио у више десетина књига, али и на необјављеним подацима добијеним на захтев аутора, а који се односе на дистрибуцију становништва старог 15 или више година по брачном стању. Уједно, за потребе овог саопштења, и то за део који се односи на бројност и старосну структуру становништва, аутори су урадили нове процене укупног становништва Бујановца и Прешева по појединачним годинама, старости и полу, засноване на проценама уобичајеног броја становника те две општине које је урадио тзв. међународни експертски тим (РЗС, 2016), а које се односе на критичан моменат пописа (30. септембар 2011), односно на коригованим проценама становништва по старости и полу Републичког завода за статистику Србије (РЗС) на дан 1. јануар и 31. децембар 2011. године. Међутим, што се тиче брачности становништва, у раду су коришћени само коначни резултати Пописа 2011., с обзиром да за општине Бујановац и Прешево нису рађене процене по брачном стању.

Поред слабијег обухвата становништва Пописом 2011., додатни проблем представља и непотпуна упоредивост података последња два пописа. Овог пута наводимо само то да, према методолошким решењима за Попис 2002., у укупно становништво нису укључена интерно расељена лица (ИРЛ) с Косова и Метохије, којих је на подручју Југоисточне Србије у време Пописа било око 27 хиљада. Та лица су такође пописана и 2011. године, али су према новој дефиницији укупног становништва била укључена у уобичајено становништво Србије.

Наставак убрзане и свеprisутне депопулације

Југоисточна Србија се у погледу смера и интензитета промена броја становника не разликује битније од кретања карактеристичних за Србију као целину. Подручје Југоисточне Србије је у време Пописа 2011. имало 983 хиљаде становника (*Табела 1*). У односу на број становника према коначним резултатима претходног пописа, из 2002. године, смањење износи 75,4 хиљаде (7,1%). Истовремено, број становника Србије (без Косова и Метохије) смањен је за 264,4 хиљаде, али је релативно смањење било двоструко мање (3,5%) него на подручју Југоисточне Србије. На размере депопулације указују и подаци претходних пописа, обављених након Другог светског рата (Пенев, Маринковић, 2012). Број становника на посматраном подручју Србије је након 1981. године из пописа у попис све мањи, да би у 2011. години он први пут био сведен на мање од један милион. Уједно је и његов удео у укупном становништву Србије континуирано опадао – са 17,7% у 1948. на 13,6% у 2011. години.

Табела 1. Укупно становништво Србије и Југоисточне Србије (по окрузима), 2002. и 2011.

	2002.	2011.	Промена броја становника	Индекс раста 2011. (2002.=100)
Србија	7498001	7233622	-264379	96,7
Југоисточна Србија	1058099	982697	-75402	92,9
Јабланички округ	240923	216304	-24619	89,8
Нишавски округ	381757	376319	-5438	98,6
Пиротски округ	105654	92479	-13175	87,5
Пчињски округ	227690	205841	-21849	90,4
Топлички округ	102075	91754	-10321	89,9

Извор: Коначни резултати Пописа 2002. и 2011., и процене аутора о броју становника који су бојкотовали Попис 2011.

Смањење становништва Југоисточне Србије је у међупописном раздобљу 2002–2011. било не само врло интензивно, већ и просторно веома раширено. За девет и по година број становника је смањен у свих пет округа, и у 31 од 33 општине.

Што се тиче округа, највеће смањење становништва остварено је у Пиротском округу (-12,5%), а најмање у Нишавском (-1,4%). Смањење броја становника је и у преостала три округа било врло интензивно – износило је око -10% (од -9,6 % до -10,2%). Пиротски округ већ деценијама представља типично депопулациону средину. Његово становништво је из пописа у попис било све малобројније, тако да је са 91,8 хиљада становника у 2011. године оно било готово двоструко малобројније него 1948. године (160,3 хиљаде). Смањење броја становника било је најмање интензивно у Нишавском округу. Међутим, треба истаћи да је, уколико се посматрају само упоредиви подаци, у том средишњем округу Југоисточне Србије, за разлику од остала четири, смањење становништва по први пут забележено управо у међупописном периоду 2002–2011.

Размере депопулације могу се сагледати још упечатљивије преко поређења пописних података о броју становника општина. Од укупно 33 општине са подручја Југоисточне Србије, становништво је повећано у свега две општине, док је у осталим становништво 2011. било малобројније него 2002. године. Број становника је повећан једино у нишким градским општинама Пантелеј и Палилула, али и те податке треба узимати с резервом, посебно за општину Палилула, јер 2002. године у укупно становништво нису била укључена ИРЛ с Косова и Метохије. Депопулација је била убедљиво најинтензивнија у општини Црна Трава, чије је становништво између пописа из 2002. и 2011. смањено за преко једне трећине (35%). То значи да је у тој општини настављен демографски суноврат, који је присутан преко шест деценија (Рашевић, Пенев, 2011). Наиме, са укупно 1.663 становника, Црна Трава је у 2011. имала 8 пута мањи број становника него 1948. године (13.614).

Тако интензивно смањење становништва подручја Југоисточне Србије остварено је као непосредни резултат негативних вредности како природне, тако и миграционе компоненте. Према подацима текуће демографске статистике, процењује се да је у Југоисточној Србији у међупописном периоду 2002–2011. број умрлих био за 41,1 хиљаду већи од броја живорођених. Иако се не ради о потпуно прецизним подацима, пре свега због промене у методологији евидентирања броја умрлих и живорођених, ови подаци се могу сматрати релативно поузданим. Међутим, обим стварног миграционог салда је знатно теже проценити, пре свега због проблема везаних за евидентирање броја интерно расељених лица. Наиме, 2002. године ИРЛ нису укључена у укупно становништво Србије (без Косова и Метохије), па ни подручја Југоисточне Србије. Стога, уколико би процењени број ИРЛ у време Пописа 2002. био укључен у укупно становништво (Пенев, Маринковић, 2012), тада би процењени миграциони салдо износио -61,2 хиљаде, док би према „званичној” варијанти миграциони салдо био процењен на -34,3 хиљаде.

Одмакло старење становништва као последица и узрок неповољних демографских кретања

Детерминанте негативних вредности природног прираштаја и миграционог салда су комплексне и не могу се свести искључиво на оне које непосредно условљавају ниво фертилитета и морталитета, као ни на оне које утичу на број досељених и одсељених лица. У таквим разматрањима нужно је укључити и утицај наслеђене старосне структуре која је врло значајна детерминанта како природне, тако и миграционе компоненте кретања становништва. У случају Југоисточне Србије, старосна структура је додатно појачавала утицај основних чинилаца смањења становништва, а пре свега негативног природног прираштаја. То дејство највише се одразило кроз сужавање репродуктивне базе становништва, односно кроз замену тзв. крњих генерација *беби-бум* генерацијама у старости када се нагло повећава ризик од оболевања и смрти. Такве импликације су присутне и на нивоу Србије као целине (Stojilković-Gnjatović, Sekulić, 2017), али и у ширем европском окружењу (Lanzieri, 2012).

Са своје стране, и актуелна старосна структура становништва Југоисточне Србије формирана је под непосредним дејством природне и миграционе компоненте кретања становништва. Такође, она је обликована и под снажним утицајем наслеђеног старосног састава, тј. старосне структуре становништва посматраног подручја која је била формирана у блиској или даљој прошлости. Наслеђена старосна структура не само да најнепосредније утиче на актуелни старосни састав становништва већ делује и посредно преко тзв. демографске инерције, а која се најочигледније манифестује преко све мањег броја живорођене деце.

За сагледавање основних карактеристика и смера промене старосне структуре становништва Југоисточне Србије у скоријем периоду, а првенствено у последњем међупописном раздобљу, овом приликом довољно је навести само вредности неких основних показатеља демографске старости у време пописа обављених 2002. и 2011. године. То су, пре свега, удео младих (до 15 година) у укупном становништву, који је низак и опадајући (са 16,9% у 2002., на 14,7% у 2011), удео старих (65 или више година) који је висок и растући (са 17,3% на 18,2%), затим вредности индекса старења, које су премашиле јединицу и настављају да се повећавају (са 1,02 у 2002., на 1,24 у 2011) и просечна старост, која први пут прешла границу од 42 године (са 40,1 на 42,1 годину).

Релативно најмање промене у уделу у укупном становништу забележене су код средовечног становништва. Између два пописа удео становништва старог 15–64 године повећан је са 65,8% на 67,1%, а интерна промена старосног састава се одвијала у смеру демографског старења и тог старосног контингента. Наиме, повећање удела у укупном становништву остварено је само код старијег средовечног становништва (40–64 године), док је удео млађег средовечног становништва (15–39 година) смањен. Уједно, повећана је, мада незнатно, и просечна старост те велике старосне групе, са 39,8 година у 2002. на 40,8 година у време Пописа из 2011.

Такав смер промена те најважније демографске структуре подручја Југоисточне Србије, који је остварен између прва два пописа спроведена у 21. веку, идентичан је оном који је у истом раздобљу био присутан на нивоу земље као целине (Табела 2). У том смислу, у периоду 2002–2011. не само да није дошло до повећања разлика у конкретним вредностима изабраних показатеља, већ су оне у неколико случајева и смањене (нпр. удео младих, медијална старост).

Старосна структура становништва Југоисточне Србије у време Пописа из 2011., као и промене у односу на стање према претходном Попису из 2002., најсликовитије се може сагледати преко облика старосне пирамиде у та два момента (Графикон 1). Пирамиде за обе пописне године имају контуре које указују на готово типичну регресивну старосну структуру, по томе су оне врло сличне старосним пирамидама за становништво Србије као целине (Пенев, 2015). Основа старосне пирамиде становништва је у оба случаја сужена и приметно ужа од њеног средишњег дела. Пирамида је најшира у горњем средишњем делу (старије средовечно становништво). Затим, ка врху пирамиде постоји велики усек који указује на присуство тзв. крњих генерација. Врх старосне пирамиде се најпре постепено сужава, да би код оне из 2002. он био нагло сужен на самом врху, што није карактеристично и за пирамиду која приказује старосно-полну структуру становништва у време Пописа 2011. године.

Табела 2. Становништво по великим старосним групама и основни показатељи демографске старости. Србија и Југоисточна Србија (по окрузима) у време Пописа 2002. и 2011.

Старосна група / показатељ стар.	Србија	Југоисточна Србија	Јаблан. округ	Нишавски округ	Пиротски округ	Пчињски округ	Топлички округ
2002.							
	Број становника						
Укупно	7498001	1058099	240923	381757	105654	227690	102075
0–14	1176770	176743	39930	56722	14449	49005	16637
15–39	2475102	344034	78608	121964	31293	80898	31271
40–64	2557703	345819	79156	131747	36125	65671	33120
65+	1240505	182236	41714	68529	23046	29262	19685
80+	145477	21193	4147	8225	3281	3324	2216
Непознато	47921	9267	1515	2795	741	2854	1362
	Структура (у процентима)						
0–14	15,8	16,9	16,7	15,0	13,8	21,8	16,5
15–39	33,2	32,8	32,8	32,2	29,8	36,0	31,0
40–64	34,3	33,0	33,1	34,8	34,4	29,2	32,9
65+	16,7	17,4	17,4	18,1	22,0	13,0	19,5
80+	2,0	2,0	1,7	2,2	3,1	1,5	2,2
Индекс старења	1,05	1,03	1,04	1,21	1,59	0,60	1,18
Индекс зависн.	0,48	0,52	0,52	0,49	0,56	0,53	0,56
Медијална стар.	40,7	40,3	40,3	42,1	44,7	34,4	41,9
Просечна стар.	40,2	40,1	40,2	41,4	43,5	36,0	41,3
2011.							
	Број становника						
Укупно	7233622	982697	216304	376319	92479	205841	91754
0–14	1037434	144430	31601	51090	11097	37242	13400
15–39	2332889	314547	67831	119848	26402	73042	27424
40–64	2609679	344412	76872	133818	34217	67297	32208
65+	1253620	179308	40000	71563	20763	28260	18722
80+	258664	35397	7285	14800	4719	5073	3520
	Структура (у процентима)						
0–14	14,3	14,7	14,6	13,6	12,0	18,1	14,6
15–39	32,3	32,0	31,4	31,8	28,5	35,5	29,9
40–64	36,1	35,0	35,5	35,6	37,0	32,7	35,1
65+	17,3	18,2	18,5	19,0	22,5	13,7	20,4
80+	3,6	3,6	3,4	3,9	5,1	2,5	3,8
Индекс старења	1,21	1,24	1,27	1,40	1,87	0,76	1,40
Индекс завис.	0,46	0,49	0,49	0,48	0,53	0,47	0,54
Медијална стар.	42,6	42,5	43,1	43,5	47,3	37,4	44,3
Просечна стар.	42,2	42,1	42,4	43,0	45,4	38,3	43,1

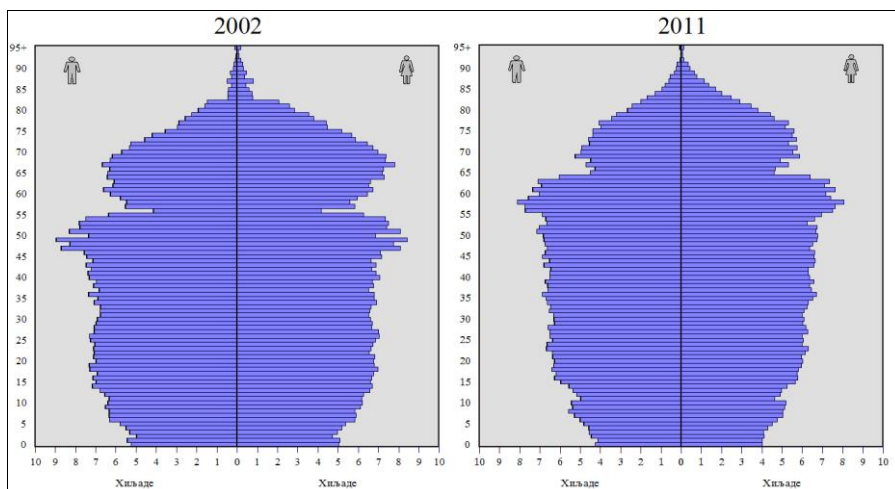
Извор: Коначни резултати Пописа 2002. и 2011. Подаци за Србију, Југоисточну Србију и Пчињски округ за 2011. годину укључују и податке процена аутора о уобичајеном становништву општина Бујановац и Прешево по старости и полу.

Напомена 1: Процентни удели великих старосних група за 2002. годину не укључују лица непознате старости.

Напомена 2: Индекс старења представља однос броја становника старих 65 или више и лица млађих од 15 година; индекс зависности представља однос збира броја становника старих 65 или више година и лица млађих од 15 година и збира броја становника старих 15–64 године.

Сужена основа је највише условљена ниским и опадајућим наталитетом из 1990-их, али и, након краткотрајног повећања с почетка 2000-их, наставком опадајућих тенденција, односно врло малим обимом рађања, посебно у периоду после 2004. године. Таква кретања су посебно оставила трага на пирамиди за 2011. годину, чија је основа врло сужена и приметно ужа од основе старосне пирамиде за 2002. годину.

Размере тако поремећене старосне структуре могу се добро сагледати преко података о најмање бројним генерацијама (с мање од 9 хиљада лица). Најбројнија из те групе малобројних кохорти, са укупно 8938 становника, јесте генерација лица која су напунила 66 година (рођени 1944/1945, тј. последњих година Другог светског рата). Следеће генерације по бројности (са од 8866 до 8159 становника) су деца млађа од пет година, тј. деца рођена од 1. октобра 2006. до 30. септембра 2011. године. Затим следе једногодишње кохорте лица која су у време Пописа имала навршених 78 година или старије кохорте. Ово поређење веома упечатљиво указује на размере врло малог и опадајућег броја живорођења, што је једна од основних карактеристика демографских кретања у Југоисточној Србији током последњих 10–15 година. Наиме, најмлађе генерације које су пописане 2011. године (деца млађа од пет година) малобројније су од свих претходних генерација све до узраста од 78 година (с изузетком тзв. крње генерације рођених 1944/1945, тј. лица која су у време Пописа 2011. била стара 66 година). Уз то, ради се о генерацијама рођених између 1933. и 2005., које су биле још бројније при рођењу, али су касније умањене због смртности у првим годинама живота, тешких услова живота током и непосредно након Другог светског рата, због масовног одласка у иностранство 1960-их и 1970-их година, али и учешћа у интензивним унутрашњим и спољним миграцијама током 1990-их и 2000-их година.

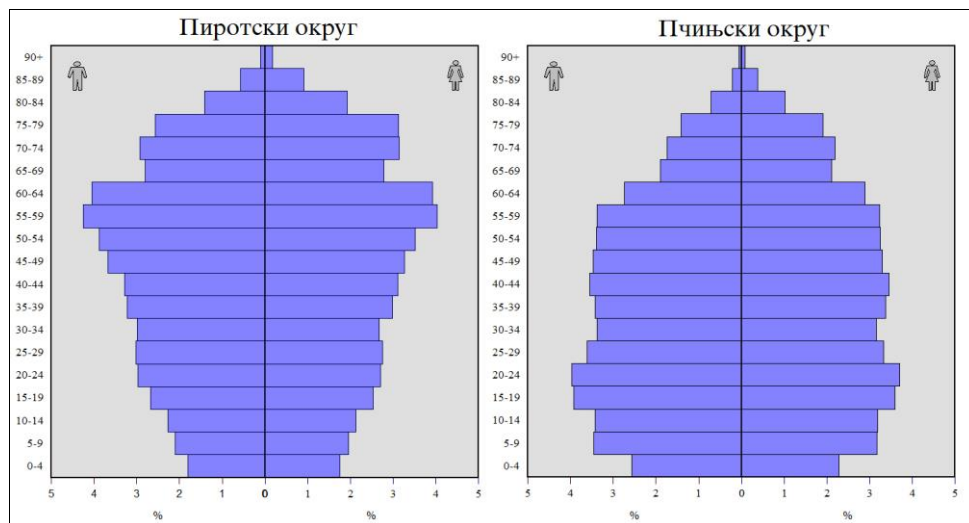

Графикон 1. Старосне пирамиде становништва Југоисточне Србије, 2002. и 2011.

Извор: Урађено на основу резултата Пописа 2002. и процена аутора за стање у време Пописа 2011.

У време оба посматрана пописа најбројније су биле генерације *бејбибумера*, тј. лица рођена у тзв. компензационом периоду од краја 1940-их до средине 1950-их. То је становништво које је у време Пописа из 2002. било старо 47–53 године, а у време Пописа из 2011. било старо 56–63 године. По појединачним годинама живота, најбројнија су била лица рођена 1952/1953. Она су 2002. године имала навршених 49 (17,4 хиљаде), а 2011. навршених 58 година (16,2 хиљаде). Поређења ради, генерација рођених 1952/1953. је, и поред демографских губитака узрокованих морталитетом и негативним миграционим салдом, у 2002. години била за 69% бројнија од тадашње генерације одојчади (10,3 хиљаде рођених 2001/2002), а у 2011. чак за 96% бројнија од деце млађе од годину дана (8,3 хиљаде рођених 2010/2011).

Оно по чему се Југоисточна Србија издваја и у погледу старосне структуре становништва свакако је интрарегионална диференцираност. То је врло видљиво уколико се посматра ниво округа, али и ниже територијалне јединице (општине и насеља). То је посебно наглашено у Пчињском и Јабланичким округу. Пописни подаци које се односе на 2002. и 2011. годину потврђују да је демографско старење у сваком од 5 пет округа Југоисточне Србије настављено и у 21. веку, да је највише одмакло у Пиротском округу, а да је демографски најмлађе становништво Пчињског округа (*Графикон 2*). Уједно, поређење с осталим окрузима потврђује да та два округа уједно имају демографски најстарије (уз Зајечарски округ) и демографски најмлађе становништво (уз Рашку) у Србији.

Графикон 2. Старосне пирамиде становништва Пиротског и Пчињског округа, 2011.

Извор: Урађено на основу коначних пописних резултата (Пиротски округ) и процена аутора о саставу становништва Пчињског округа по старости и полу на дан Пописа 2011.

Још веће разлике у достигнутој демографској старости постоје уколико се поређења посматрају на општинском нивоу. У том погледу најупечатљивије су општине Црна Трава и Прешево. Мада су међусобно удаљене мање од 100 км, њихово становништво се драстично разликује у погледу старосне структуре. Тако је општина Прешево, према проценама које су урађене за потребе овог рада, у време пописа из 2011. године имала демографски најмлађе становништво на подручју Југоисточне Србије, али и целе Србије. Истовремено, Црна Трава је према вредностима свих индикатора демографске старости била демографски најстарија општина, и то такође на државном нивоу. Као илустрација разлика у старосној структури становништва те две општине могу се навести вредности удела лица млађих од 15 година, удела старих 65 или више година, индекса старења, и просечне старости. У Прешеву су оне у 2011. години износиле 27,1%, 7,7%, 0,28 и 30,6 година, респективно, док су у Црној Трави оне биле драстично другачије (6,1%, 36,2%, 5,90 и 53,7 година).¹

На основу претходне анализе јасно се намеће закључак да је у Југоисточној Србији у великој мери одмакао процес демографског старења, како на регионалном, тако још интензивније у већини нижих територијалних јединица (окрузи и општине). Последице старења становништва су многобројне, и то почев од оних чисто демографских, преко економских, социјалних, културних, до оних које су безбедносне и политичке природе. У наставку ће пажња бити посвећена основним карактеристикама брачне структуре становништва Југоисточне Србије и променама које су остварене у 21. веку, а све на основу резултата пописа из 2002. и 2011. године. Посебан нагласак ће бити дат променама у брачности према старости и полу, и с тим у вези с променама у старосној структури становништва.

Промене у брачности становништва: очекиване и у складу са општим токовима

Процеси демографског старења су узрочно-последично повезани и са брачном структуром становништва. Широм Европе одвијају се промене у брачном и породичном понашању, а поред разлика, у многим обрасцима постоје и значајне сличности међу земљама. Педесете и шездесете године прошлог века сматрају се „златном ером брака”, јер је био широко распрострањен и склапао се у млађем узрасту. У већини европских земаља, међу генерацијама рођеним 1930-их и 1940-их, склапање брака је било масовно раширено. Удео од преко 90% жена које склопиле брак се, чак, историјски посматрано, сматра највећим достигнутим учешћем у западноевропским земљама (Coleman, 2013). Слична ситуација, али са још мањим уделом жена које нису ступиле у брак би-

¹ Разлике у вредностима медијалне старости су још веће. Медијална старост становништва општине Прешево је у време Пописа из 2011. износила 26,3 године, док је за становништво Црне Траве она била већа за преко 30 година (износила је 57,0 година).

ла је у бившој Југославији (Breznik, 1991), као и у Србији (Петровић, 1995). Касније је у свим европским земљама наступио период постепеног опадања универзалности брака, он се склапа ређе и просечна старост при његовом закључењу се повећава. Такође, нарочито од 1970-их, разводи су учесталији и расте број бракова који се прекидају разводом. С друге стране, међу младима кохабитација постаје све раширенија, а у неким земљама чак добија предност над браком. Смањује се повезаност брака и репродукције, и брак више није широко прихваћени предуслов за рађање и гајење деце (Sobotka, Toulmon, 2008; Станковић, Пенев, 2010). Ипак, иако су међу генерацијама рођеним 1980-их широм Европе знатно мањи удели лица која су склопила брак, и поред значајног опадања привлачности брака, ова институција није превазиђена, а број парова у браку превазилази број оних који живе у ванбрачним заједницама (Coleman, 2013; Станковић, 2015).

Становништво Југоисточне Србије старо 15 или више година се у погледу брачне структуре, према резултатима Пописа из 2011, одликује доминантно највећим бројем лица која су у браку. Уједно, поређењем у односу стање у време претходног пописа, лица у браку су једина категорија по брачности чији је удео био мањи него 2002. године. За мање од 10 година, удео ожењених и удатих је смањен са преко 65% на мање од 60%. Уједно, једино је за категорију лица у браку забележено смањење броја становника, чак и уколико се узме у обзир необухват због бојкота. С друге стране, за све три преостале категорије по брачности регистровано је не само повећање њиховог удела у укупном становништву, већ је дошло и до повећања њихове бројности (Табеле 3а и 3б). Највеће повећање је остварено у групи целибатера, тј. лица која нису склапала брак, и то са 21,6% у 2002. на 25,2% у 2011.

У 2011. години бројчани редослед популационих контингената по брачности био је идентичан као 2002. године. Према оба пописа највише је било лица у браку, затим целибатера, па обудовелих и најмање разведених (Табела 3а).

Редослед по уделима појединих категорија лица по брачности је идентичан и уколико се посматрају нижи територијални нивои (управни окрузи). И не само то, већ су и промене удела појединих категорија брачности у сваком округу биле идентичне као и оне које су се односиле на становништво целог подручја Југоисточне Србије. Дошло је до смањења удела лица у браку и повећање удела сваке од преостале три групе по брачности (табела 3б).

Табела 3а. Становништва старо 15 или више година по брачном стању и по полу.
Србија и Југоисточна Србија (по окрузима), 2002. и 2011.

Брачно стање	Србија	ЈИ Србија	Јаблан. округ	Нишавски округ	Пиротски округ	Пчињски округ	Топлички округ
2002.							
Свега	6321231	881356	200993	325035	91205	178685	85438
Неожењ./неудате	1540743	190165	40461	71144	18351	42719	17490
Ожењени/удате	3820251	574920	134653	208173	60085	116816	55193
Удовци/удовице	684089	91521	20948	33884	10507	15905	10277
Развед./разведене	252793	22135	4662	10760	2014	2823	1876
Непознато	23355	2615	269	1074	248	422	602
Мушко	3041667	434493	99298	158892	45708	88288	42307
Неожењен	887084	113950	24656	41712	11526	25106	10950
Ожењен	1901128	286055	66985	103793	30016	57722	27539
Удовац	146223	24864	5781	8921	3186	4206	2770
Разведен	95279	8292	1742	3914	851	1036	749
Непознато	11953	1332	134	552	129	218	299
Женско	3279564	446863	101695	166143	45497	90397	43131
Неудата	653659	76215	15805	29432	6825	17613	6540
Удата	1919123	288865	67668	104380	30069	59094	27654
Удовица	537866	66657	15167	24963	7321	11699	7507
Разведена	157514	13843	2920	6846	1163	1787	1127
Непознато	11402	1283	135	522	119	204	303
2011.							
Свега	6161584	803663	184703	325229	81382	133995	78354
Неожењ./неудате	1719959	201293	43801	83508	19271	35149	19564
Ожењени/удате	3396240	476704	112820	188889	48714	80690	45591
Удовци/удовице	716843	93804	21923	36761	10692	14196	10232
Развед./разведене	303970	28551	5691	14360	2578	3512	2410
Непознато	24572	3311	468	1711	127	448	557
Мушко	2971868	397708	91702	158747	41071	67048	39140
Неожењен	988400	120397	26673	48188	12164	21206	12166
Ожењен	1693659	237713	56178	94185	24349	40192	22809
Удовац	154459	26130	6234	9838	3277	3983	2798
Разведен	122619	11727	2382	5604	1215	1440	1086
Непознато	12731	1741	235	932	66	227	281
Женско	3189716	405955	93001	166482	40311	66947	39214
Неудата	731559	80896	17128	35320	7107	13943	7398
Удата	1702581	238991	56642	94704	24365	40498	22782
Удовица	562384	67674	15689	26923	7415	10213	7434
Разведена	181351	16824	3309	8756	1363	2072	1324
Непознато	11841	1570	233	779	61	221	276

Извор: Коначни резултата Пописа 2002. и 2011 (РЗС, 2003; 2013)

Табела 36. Становништва старо 15 или више година по брачном стању, по полу.
Србија и Југоисточна Србија (по окрузима), 2002. и 2011.

Брачно стање	Србија	ЈИ Србија	Јаблан. округ	Нишавск и округ	Пиротски округ	Пчињски округ	Топлички округ
2002.							
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењ./неудате	24,5	21,6	20,2	22,0	20,2	24,0	20,6
Ожењени/удате	60,7	65,4	67,1	64,3	66,1	65,5	65,1
Удовци/удовице	10,9	10,4	10,4	10,5	11,6	8,9	12,1
Развед./разведене	4,0	2,5	2,3	3,3	2,2	1,6	2,2
Мушко	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењен	29,3	26,3	24,9	26,3	25,3	28,5	26,1
Ожењен	62,7	66,0	67,5	65,6	65,9	65,5	65,6
Удовац	4,8	5,7	5,8	5,6	7,0	4,8	6,6
Разведен	3,1	1,9	1,8	2,5	1,9	1,2	1,8
Женско	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неудата	20,0	17,1	15,6	17,8	15,0	19,5	15,3
Удата	58,7	64,8	66,6	63,0	66,3	65,5	64,6
Удовица	16,5	15,0	14,9	15,1	16,1	13,0	17,5
Разведена	4,8	3,1	2,9	4,1	2,6	2,0	2,6
2011.							
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењ./неудате	28,0	25,2	23,8	25,8	23,7	26,3	25,1
Ожењени/удате	55,3	59,6	61,2	58,4	60,0	60,4	58,6
Удовци/удовице	11,7	11,7	11,9	11,4	13,2	10,6	13,2
Развед./разведене	5,0	3,6	3,1	4,4	3,2	2,6	3,1
Мушко	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењен	33,4	30,4	29,2	30,5	29,7	31,7	31,3
Ожењен	57,2	60,0	61,4	59,7	59,4	60,1	58,7
Удовац	5,2	6,6	6,8	6,2	8,0	6,0	7,2
Разведен	4,1	3,0	2,6	3,6	3,0	2,2	2,8
Женско	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неудата	23,0	20,0	18,5	21,3	17,7	20,9	19,0
Удата	53,6	59,1	61,1	57,2	60,5	60,7	58,5
Удовица	17,7	16,7	16,9	16,2	18,4	15,3	19,1
Разведена	5,7	4,2	3,6	5,3	3,4	3,1	3,4

Извор: Израчунато на основу коначних резултата Пописа 2002. и 2011 (РЗС, 2003; 2013).

Напомена: Нису узети у обзир подаци о броју лица непознатог брачног стања.

Конкретни подаци показују да су 2002. и 2011. године највећи удели лица у браку у становништву старијем од 15 година били у Јабланичком округу, а најмањи у Нишавском. Такође, у том међупописном раздобљу у оба округа је забележено идентично смањење удела те најбројније категорије (по 5,9 процентних поена). Удели целибатера су у време оба посматрана пописа били највећи у Пчињском, а најмањи у Пиротском округу. Што се тиче обу-

довелих, њихов удео је највећи у Пиротском, као и Топличком округу, а најмањи у Пчињском. И најзад, удео разведених је био највећи у Нишавском, а најмањи, поново, у Пчињском.

Интрарегионалне разлике у уделима популационих контингената по брачности нису пренаглашене, али су ипак довољне да укажу на постојање везе са разликама у старосном саставу укупног становништва. То је најочигледније на примеру разлика у стопама обудовелости, као и у уделима лица која нису склапала брак. У Пчињском округу, чије је становништво демографски најмлађе, најмањи је удео обудовелих, а највећи удео целибатера. С друге стране, становништво Пиротског и Топличког округа је најстарије, и очекивано има највеће уделе обудовелих и најмање уделе лица која нису склапала брак (*Табеле 2 и 3*).

У Југоисточној Србији су разлике у саставу мушког и женског становништва по брачности значајне, с тим што су промене остварене у међупописном периоду 2002–2011. имале идентичан смер као и за укупно становништво. Код оба пола је редослед по бројности појединих категорија по брачности идентичан, и то како 2002. тако и 2011. године. Такође, и промене до којих је дошло између та два пописа биле су истосмерне како за мушко, тако и за женско становништво. Логично, за сада су још увек најмање разлике по полу присутне у погледу процентног учешћа лица у браку (у 2011. години је око 60%). Што се тиче осталих контингената, код мушкараца је знатно веће учешће целибатера (30% према 20% код жена). Истовремено, удели обудовелих су вишеструко већи међу женама (16,7%) него међу мушкарцима (6,6%). Код жена је веће и учешће разведених, али су разлике, како апсолутне, тако и релативне, у односу на мушко становништво много мање изражене (4,2% према 3,0%) него што је то случај са целибатерима и обудовелим лицима.

Разлике у саставу мушког и женског становништва по брачности условљене су другачијим моделима брачности, и то, пре свега, старосног модела склапања првог брака, као и полно неједнаким стопама нупцијалитета лица која су већ била у браку (обудовели и разведени). Уједно, на полне, или правилније, родне разлике у брачним структурама становништва није занемарљив ни утицај неједнаке дужине очекиваног трајања живота мушког и женског становништва с обзиром на брачно стање (Пенев, Станковић, 2018). И најзад, од битног значаја су и разлике у старосној структури мушког и женског становништва, као и у полној структури укупног и становништва по старосним групама.

Све наведене опште карактеристике и скорашње промене брачне структуре становништва Југоисточне Србије не одударају битније од стања на нивоу Србије као целине (*Табеле 3а и 3б*). Као једна од основних разлика може се навести да је удео лица у браку у Југоисточној Србији већи него на националном нивоу (према резултатима пописа из 2002. и 2011. разлика је мања од 5 процентних поена). Уједно, удели остала три контингента (целибатери, обудовели и разведени) становништва Југоисточне Србије су углавном мањи

или једнаки онима на нивоу укупног становништва Србије. Једини изузетак представља удео удоваца, који је у Југоисточној Србији већи од српског просека (у 2011. учешћа су била 6,6% и 5,2%, респективно). Ово је од посебне важности, јер је Србија европска земља с највећом стопом обудовелости мушкараца.

Имајући у виду раније наведене незнатне разлике које постоје у старосном саставу становништва подручја Југоисточне Србије и земље као целине, није неочекивана ни велика сличност у погледу њихових брачних структура. Таква констатација важи како за почетак, тако и за крај посматраног међупописног раздобља.

Састав становништва по брачности спада у групу демографских структура које се одликују веома наглашеним разликама с обзиром на старост. Код сваке од појединачних категорија према брачном статусу врло је изражена диференцираност према старости, али су међусобно веома различити и старосни модели по категоријама. Стога је приликом сагледавања карактеристика брачне структуре становништва и утврђивања непосредних чинилаца који су их детерминисали нужно имати у виду и старосни аспект.

Лица која никада нису склопила брак, целибатери, представљају категорију с најмлађом старосном структуром (*Табела 4*). Према Попису из 2011., у Југоисточној Србији је учешће неожењених и неударених лица било највеће код најмлађе старосне групе (98,5%), и с већим уделом него у време Пописа из 2002. (95,4%). Са старашћу се смањује удео целибатера, достижући врло ниске вредности код најстаријих (око 2% у старосној групи 60 или више година, односно око 1,5% за старе 75 или више).

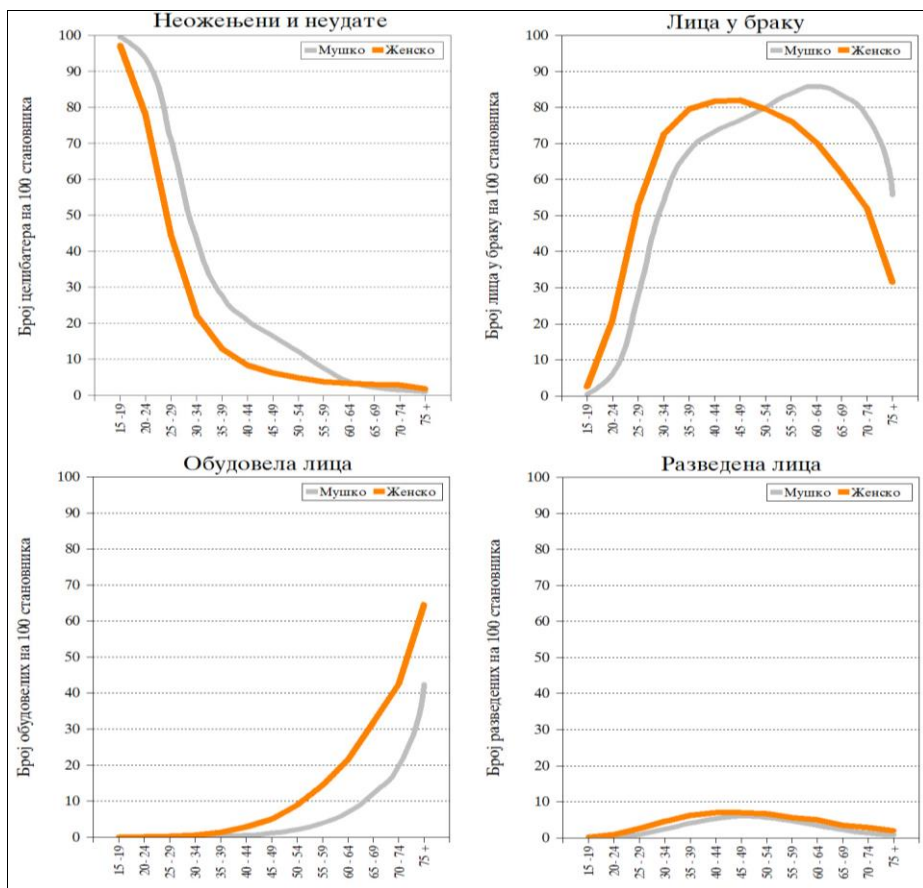
Промене у међупописном периоду 2002–2011. водиле су ка повећању удела целибатера у свакој старосној групи. Таква кретања су била потпуно у складу с променама које су биле присутне и на нивоу земље као целине. Треба истаћи да су у време оба пописа удели целибатера у становништву Југоисточне Србије били приметно мањи од просечних за исте старости.

Посматрано по полу, треба нагласити да су удели лица која никада нису склопила брак приметно већи код мушкараца него код жена, и то код свих старосних група, осим оних најстаријих (*Графикон 3*). Код младих то је условљено каснијим ступањем мушкараца у брак. Већи удео целибатера међу женама старијег узраста, али не много већи него код мушкараца, у извесној мери се може објаснити и полно диференцираном смртношћу према брачном статусу (Пенев, Станковић, 2018).

Табела 4. Лица која никада нису склапала брак (целибатери) по старости и полу.
Србија и Југоисточна Србија, 2002. и 2011.

Пол	Укупно	15 -19	20- 24	25 - 29	30 - 34	35 – 39	40 - 59	60 +	Непоз.
Број становника									
Србија									
2002									
Свега	1540743	474220	410494	245928	120538	75629	150092	48924	14918
Мушко	887084	247170	235040	151643	78628	51089	95132	19854	8528
Женско	653659	227050	175454	94285	41910	24540	54960	29070	6390
2011									
Свега	1719959	394991	386867	307032	192928	123292	252252	62597	-
Мушко	988400	204989	211877	183108	120323	76815	162003	29285	-
Женско	731559	190002	174990	123924	72605	46477	90249	33312	-
Југоисточна Србија									
2002									
Свега	190165	65577	51084	28587	13565	8382	15166	4702	3102
Мушко	113950	34685	30631	18954	9817	6287	10185	1676	1715
Женско	76215	30892	20453	9633	3748	2095	4981	3026	1387
2011									
Свега	201293	53715	49154	33823	19699	12793	26121	5988	-
Мушко	120397	28190	27604	21269	13252	8836	18716	2530	-
Женско	80896	25525	21550	12554	6447	3957	7405	3458	-
Удео у укупном становништву исте старости (у процентима)									
Србија									
2002									
Свега	24,5	96,9	80,4	48,9	25,3	15,6	7,1	2,9	
Мушко	29,3	99,0	90,3	59,9	33,2	21,3	9,2	2,7	
Женско	20,0	94,8	70,1	37,7	17,6	10,0	5,1	3,1	
2011									
Свега	28,0	98,9	88,7	64,3	39,1	25,1	12,2	3,5	
Мушко	33,4	99,7	95,0	75,3	47,9	31,1	16,0	3,8	
Женско	23,0	98,0	82,2	53,0	29,9	19,0	8,6	3,3	
Југоисточна Србија									
2002									
Свега	21,6	95,4	74,6	41,0	20,1	12,2	5,4	1,9	
Мушко	26,3	98,5	87,1	53,3	28,7	17,9	7,1	1,5	
Женско	17,1	92,2	61,3	28,2	11,3	6,3	3,6	2,2	
2011									
Свега	25,2	98,5	86,0	58,1	33,2	20,4	9,9	2,4	
Мушко	30,4	99,6	93,8	71,1	43,6	27,7	14,0	2,3	
Женско	20,0	97,3	77,8	44,4	22,3	12,9	5,7	2,6	

Извор и напомена: као уз Табелу 3б.

Графикон 3. Удели целибатера, лица у браку, обудовелих и разведених лица у укупном становништву исте старости, по полу. Југоисточна Србија, 2011.

Извор: Урађено на основу резултата Пописа 2011.

Структура **лица у браку** разликује се по старости и полу. Учешће лица у браку најмање је у млађим узрасним групама, са старошћу се повећава и достиже највеће вредности у групи 40 до 59 година, у којој четири петине укупног становништва живи у браку (Табела 5). Код становништва старијег од 60 година присутна су супротна кретања – удели лица у браку опадају, достижући минимум (око 40%) у групи старијих од 75 година (Графикон 3).

Старосна структура лица у браку разликује се по полу. Старосни модел ступања у брак мушкараца и жена је различит, и услед ранијег склапања првог брака код жена удели удатих жена у млађим старосним групама су вишеструко већи (Табела 5). С повећањем старости разлике по полу се смањују, да би вредности удела у укупном становништву исте старости биле изједначене у старосној групи 50–54 године. С повећањем старости долази до потпуне промене односа – удели ожењених у укупном броју мушкараца су знатно ве-

ћи од удела удатих у укупном броју жена исте старости. Таква потпуна промена старосног модела брачности мушког и женског становништва након 55 године је директна последица знатно веће смртности старијих средовечних и тзв. млађих старих мушкараца, што резултира интензивним повећањем броја и удела удовица у укупном женском становништву старијег узраста.

Табела 5. Лица у браку по старости и полу. Србија и Југоисточна Србија, 2002. и 2011.

Пол	Укупно	15 -19	20- 24	25 - 29	30 - 34	35 – 39	40 - 59	60 +	Непоз.
Број становника									
Србија									
2002.									
Свега	3820251	14500	96653	245932	333842	378015	1712249	1019262	19798
Мушко	1901128	2363	24555	98201	151621	178064	868467	569199	8658
Женско	1919123	12137	72098	147731	182221	199951	843782	450063	11140
2011.									
Свега	3396240	4357	46752	161480	281043	336040	1539206	1027362	-
Мушко	1693659	647	10774	57832	124031	158636	760943	580796	-
Женско	1702581	3710	35978	103648	157012	177404	778263	446566	-
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	574920	3049	16924	39768	51334	56770	240074	162843	4158
Мушко	286055	518	4439	16250	23578	27517	125285	86678	1790
Женско	288865	2531	12485	23518	27756	29253	114789	76165	2368
2011.									
Свега	476704	779	7668	23323	37394	46175	209115	152250	-
Мушко	237713	111	1774	8341	16419	21699	105388	83981	-
Женско	238991	668	5894	14982	20975	24476	103727	68269	-
Удео у укупном становништву исте старости (у процентима)									
Србија									
2002.									
Свега	60,7	3,0	18,9	48,9	70,2	77,9	81,1	60,6	
Мушко	62,7	0,9	9,4	38,8	64,0	74,2	83,6	77,8	
Женско	58,7	5,1	28,8	59,0	76,4	81,6	78,8	47,4	
2011.									
Свега	55,3	1,1	10,7	33,8	56,9	68,3	74,6	57,9	
Мушко	57,2	0,3	4,8	23,8	49,4	64,1	75,1	74,9	
Женско	53,6	1,9	16,9	44,3	64,7	72,6	74,1	44,7	
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	65,4	4,4	24,7	57,0	76,2	82,8	85,6	66,0	
Мушко	66,0	1,5	12,6	45,7	68,9	78,5	87,5	78,2	
Женско	64,8	7,6	37,4	68,8	83,7	87,3	83,7	56,0	
2011.									
Свега	59,6	1,4	13,4	40,1	63,0	73,7	79,2	62,3	
Мушко	60,0	0,4	6,0	27,9	54,0	68,0	78,7	74,9	
Женско	59,1	2,5	21,3	52,9	72,6	79,6	79,7	51,6	

Извор и напомена: као уз Табелу 3б.

У 2011. години удели лица у браку су приметно мањи него у време Пописа из 2002. године. Такве промене су карактеристичне и за Србију у целини, с тим што су процентне вредности за Југоисточну Србију биле веће, како 2002. тако и 2011. Обе констатације важе за све старосне групе и за оба пола (Табела 5). То упућује на закључак да је за становништво с подручја Југоисточне Србије још увек присутна релативно већа привлачност брака.

Обудовелост је брачно стање које се одликује највећим разликама у саставу по старости и по полу. У савременим мирнодопским приликама, и без скорих оружаних сукоба с великим људским губицима, највећи број обудовелих припада старијим узрасним групама. Такође, број удовица је много већи, углавном и по неколико пута већи, и то код свих старосних група. Према Попису из 2011, у Југоисточној Србији је 63% обудовелих било старо 70 или више година. И просечна старост тог становништва, која је износила 70,7 година, потврђује да обудовелост погађа, пре свега, старе.

По петогодишњим старосним групама удели обудовелих се, без изузетка, повећавају са старошћу (Графикон 3). Вредности стопе обудовелости се убрзано повећавају код становништва старијег од 45 година, да би за становништво старости 55–59 година оне износиле око 10%. Удели обудовелих су највећи код старих, и већ код старосне групе 65–69 они су стално изнад 20%, док је међу најстаријима (75 или више година) више него свако друго лице обудовело (55%).

Споменути, тзв. растући унимодални, тип старосног модела обудовелости становништва Југоисточне Србије је карактеристичан за оба пола (Графикон 3). Разлике се односе првенствено на висину специфичних стопа обудовелости. Оне су код свих петогодишњих старосних група вишеструко веће код женског становништва.

Већ је споменуто да је према резултатима Пописа из 2011. године општа стопа обудовелости становништва Југоисточне Србије идентична оној за целу земљу (11,7%), с тим што је она за мушко становништво већа, а за женско мања од просечне (Табела 2). Иста релација постоји и када се посматрају стопе обудовелости по старости, што је условило да су у Југоисточној Србији разлике у обудовелости између мушкараца и жена исте старости (Графикон 3) релативно мање него што је то случај на нивоу земље у целини (Пенев, 2016).

И код **разведених** се уочавају разлике по старости и полу, али су оне мање наглашене, првенствено зато што је то брачна категорија с најмањим уделом у укупном становништву. Удео разведених лица у млађим старосним групама (15–24 године) врло је низак, као што је, уосталом, низак и удео лица која су склопила брак. Повећањем старости повећава се удео лица у браку, али и удео разведених, који достиже максималне вредности (преко 6%) код средовечног становништва (40–55 година). Код старијих генерација удео разведених је мањи и опадајући с повећањем старости (Графикон 3). Такав старосни модел указује на већу стабилност брака код старијих генерација. Међутим, његовим поређењем са старосним моделом обудовелости може се закљу-

чити да се код старијих кохорти престанак брачне заједнице везује готово искључиво за феномен удовиштва.

Табела 6. Обудовела лица по старости и полу. Србија и Југоисточна Србија, 2002. и 2011.

Пол	Укупно	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–59	60 +	Непоз.
Број становника									
Србија									
2002.									
Свега	684089	102	467	1416	3069	5804	116151	551015	6065
Мушко	146223	15	44	172	374	796	20640	122878	1304
Женско	537866	87	423	1244	2695	5008	95511	428137	4761
2011.									
Свега	716843	36	153	528	1505	3463	108507	602651	-
Мушко	154459	17	22	70	198	483	18641	135028	-
Женско	562384	19	131	458	1307	2980	89866	467623	-
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	91521	15	78	215	459	743	14038	74806	1167
Мушко	24864	3	8	32	71	110	3062	21283	295
Женско	66657	12	70	183	388	633	10976	53523	872
2011.									
Свега	93804	6	19	68	205	492	13181	79833	-
Мушко	26130	2	3	10	23	82	2640	23370	-
Женско	67674	4	16	58	182	410	10541	56463	-
Удео у укупном становништву исте старости (у процентима)									
Србија									
2002.									
Свега	10,9	0,0	0,1	0,3	0,6	1,2	5,5	32,8	
Мушко	4,8	0,0	0,0	0,1	0,2	0,3	2,0	16,8	
Женско	16,5	0,0	0,2	0,5	1,1	2,0	8,9	45,1	
2011.									
Свега	11,7	0,0	0,0	0,1	0,3	0,7	5,3	34,0	
Мушко	5,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	1,8	17,4	
Женско	17,7	0,0	0,1	0,2	0,5	1,2	8,6	46,8	
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	10,4	0,0	0,1	0,3	0,7	1,1	5,0	30,3	
Мушко	5,7	0,0	0,0	0,1	0,2	0,3	2,1	19,2	
Женско	15,0	0,0	0,2	0,5	1,2	1,9	8,0	39,4	
2011.									
Свега	11,7	0,0	0,0	0,1	0,3	0,8	5,0	32,7	
Мушко	6,6	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	2,0	20,8	
Женско	16,7	0,0	0,1	0,2	0,6	1,3	8,1	42,6	

Извор и напомена: као уз Табелу 3б.

Постоје значајне разлике и по полу. Удео разведених жена је већи у свим старосним групама (Табела 7). Код млађег узраста то је условљено

ранијим ступањем жена у брак, а у старијем ређим поновним склапањем бра-ка после развода.

Табела 7. Разведена лица по старости и полу. Србија и Југоисточна Србија, 2002. и 2011.

Пол	Укупно	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–59	60 +	Непоз.
Број становника									
Србија									
2002.									
Свега	252793	447	2960	10130	18059	25684	131799	62011	1703
Мушко	95279	114	557	3002	6456	10183	54853	19292	822
Женско	157514	333	2403	7128	11603	15501	76946	42719	881
2011.									
Свега	303970	177	2151	8221	18190	28853	164201	82177	-
Мушко	122619	30	437	2289	6500	11401	71690	30272	-
Женско	181351	147	1714	5932	11690	17452	92511	51905	-
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	22135	92	434	1186	2012	2653	11043	4505	210
Мушко	8292	21	87	354	747	1133	4618	1239	93
Женско	13843	71	347	832	1265	1520	6425	3266	117
2011									
Свега	28551	30	308	991	2018	3185	15580	6439	-
Мушко	11727	2	54	280	729	1292	7158	2212	-
Женско	16824	28	254	711	1289	1893	8422	4227	-
Удео у укупном становништву исте старости (у процентима)									
Србија									
2002.									
Свега	4,0	0.1	0.6	2.0	3.8	5.3	6.2	3.7	
Мушко	3,1	0.0	0.2	1.2	2.7	4.2	5.3	2.6	
Женско	4,8	0.1	1.0	2.8	4.9	6.3	7.2	4.5	
2011.									
Свега	5,0	0.0	0.5	1.7	3.7	5.9	8.0	4.6	
Мушко	4,1	0.0	0.2	0.9	2.6	4.6	7.1	3.9	
Женско	5,7	0.1	0.8	2.5	4.8	7.1	8.8	5.2	
Југоисточна Србија									
2002.									
Свега	2,5	0.1	0.6	1.7	3.0	3.9	3.9	1.8	
Мушко	1,9	0.1	0.2	1.0	2.2	3.2	3.2	1.1	
Женско	3,1	0.2	1.0	2.4	3.8	4.5	4.7	2.4	
2011.									
Свега	3,6	0.1	0.5	1.7	3.4	5.1	5.9	2.6	
Мушко	3,0	0.0	0.2	0.9	2.4	4.0	5.3	2.0	
Женско	4,2	0.1	0.9	2.5	4.5	6.2	6.5	3.2	

Извор и напомена: као уз Табелу 3б.

Удели разведених лица у укупном становништву Југоисточне Србије су мањи од просека за Србију (Табела 2). Исто важи за оба пола и за све ста-

росне групе. Апсолутне разлике нису велике (мање од 3 процентна поена), што је и разумљиво имајући у виду да максималне вредности за Србију не прелазе 9,3% (жене старе 45–49 год.) односно 7,0% за Југоисточну Србију (жене старе 40–44 година).

Раније утврђен закључак о повећању удела разведених у укупном становништву (са 2,5% у 2002. на 3,6% у 2011), углавном се односи и на промене по старосним групама. И то важи за оба пола (Табела 7). Највеће повећање је забележено код старијег средовечног становништва (40–59 година), али и оно незнатно прелази 2 процентна поена.

Закључна оцена: потреба за даљим истраживањима брачне структуре становништва Југоисточне Србије

У раду су описане основне карактеристике кретања укупног становништва и депопулационе тенденције и процеси демографског старења Југоисточне Србије, као и главне одлике брачне структуре, пре свега према старости и полу. Иако се смер и интензитет промена броја становника Југоисточне Србије не разликује од кретања карактеристичних за Србију као целину, подаци указују да је убрзана и распрострањена депопулација овог подручја настављена. Старосна структура, сагледана преко важнијих демографских показатеља, показује да се ради о одмаклом старењу становништва. Основне одлике брачне структуре, пре свега анализиране према старости и полу, показале су да су промене у брачности регистроване као смањење броја и удела лица у браку и повећање броја и удела удоваца, разведених и, највише, лица која нису склапала брак. Интрарегионалне разлике у уделима популационих контингената по брачности јасно указују на везу с разликама у старосном саставу укупног становништва. Најзначајније разлике по полу огледају се у већем учешћу лица која нису склапала брак међу мушкарцима, и вишеструко већем учешћу обудовелих међу женама. У поређењу с променама и одликама брачне структуре на нивоу Србије, уочава се сличност, али се као карактеристика подручја Југоисточне Србије издвајају удели лица у браку и удели удоваца који су већи од просека за земљу.

Имајући у виду значај брачних структура с демографског аспекта, пре свега због утицаја на ниво фертилитета, као и на ниво морталитета, али и на интензитет миграција, може се закључити да изнети резултати о карактеристикама брачности становништва Југоисточне Србије потврђују потребу за даљим истраживањима. Она могу да буду усмерена на сагледавање брачне структуре по типу насеља, образовању, вероисповести, националности и другим обележјима. Због наглашене интрарегионалне демографске диференцираности Југоисточне Србије, посебан значај би требало да буде дат истраживањима на нижим територијалним нивоима, као што су окрузи и општине, али и насеља.

ЛИТЕРАТУРА

- Breznik, D. (1991). *Stanovništvo Jugoslavije*. Titograd: Chronos.
- Coleman, D. (2013). Partnership in Europe: its Variety, Trends and Dissolution. *Finnish Yearbook of Population Research*, XLVIII, 5–49.
- Lanzieri, G. (2011). The greying of the baby boomers. A century-long view of ageing in European populations. *Statistics in focus*, 23/2011, 1–12. Доступно на: <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistics-in-focus/-/KS-SF-11-023>>.
- Пенев, Г. (2015) Структура становништва према полу и старости. У В. Никитовић (уред.), *Популација Србије почетком 21. века. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 130–165.
- Пенев, Г. (2016). О удовцима и удовицама у Србији из демографског угла. *Демографски преглед*, XVI, 61, 1-4.
- Пенев, Г., Маринковић, И. (2012). Први резултати Пописа становништва 2011. с посебним освртом на промену броја становника Југоисточне Србије. У: Љ. Митровић (уред.), *Становништво Југоисточне Србије: Утицај демографских промена у Југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 21-42.
- Пенев, Г., Станковић, Б. (2018). Промене у броју и основним карактеристикама обудовелих у Србији (1980–2016). *Становништво*, LVI, 1 (OnLine-First 00, 1-1). Доступно на: <<https://doi.org/10.2298/STNV171111001P>>.
- Петровић, М. (1995). Брачност становништво. *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Републички завод за статистику, 178–202.
- Sobotka, T., Toulemon, L. (2008). Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19, 6, 85–138.
- Станковић, Б. (2015). Брачност становништва. У В. Никитовић (уред.), *Популација Србије почетком 21. века. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 194–218.
- Станковић, Б., Пенев, Г. (2012). Рађање ван брака: неки просторни аспекти. *Демографија*, IX, 2012., 181–199.
- Stojilković-Ѓњатović, J., Sekulić, Љ., (2017). Ageing of the baby boom generation in Serbia: past, present and future trends". In V. Janeska, A. Lozanoska (eds.), *The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*. Skopje: Institute of Economics – Skopje Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 275–291.
- Рашевић, М., Пенев, Г. (2011). Црна Трава: пример екстремног демографског урушавања. У: Љ. Митровић (уред.), *Становништво Југоисточне Србије: демографска репродукција и социокултурна динамика*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 119–132.
- РЗС (2003). *Брачно стање према старости, вероисповести и националној или етничкој припадности: подаци по насељима. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво*, 12. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013). *Брачни статус. Подаци по општинама и градовима. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Становништво*, 5. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2016). *Демографска статистика 2015*. Београд: Републички завод за статистику.

Goran D. Penev, Biljana B. Stanković

Centre for Demographic Research

Institute of Social Sciences, Belgrade

POPULATION AGEING AND TRANSFORMATION OF MARITAL STRUCTURE IN SOUTHEASTERN SERBIA

Summary

The 2011 Census results confirmed that Serbia is still among countries with the oldest population in Europe, and world, too. Persons aged 65 or more outnumbered those under the age of 15 by 20% (17.3% versus 14.3%), and the average age was 42.2 years. Southeastern Serbia stands out as the region of intensive demographic ageing, very old age structure, as well as emphasized intraregional differences.

The consequences are numerous, both on population dynamics and the various types of structure (marital structure, sex structure, etc.). The paper points out recent changes in the composition of the marital structure in Southeastern Serbia, especially in relation to population ageing. Compared to the 2002 Census results, the number and share of married persons has decreased, while the share of never married, divorced and widowed persons has increased. The correlation between age and marital structure is most visible in the existing differences among the districts in the percentages of never married and widowed persons.

Key words: depopulation, age structure, Southeastern Serbia, marital structure.

ПОПУЛАЦИОНО ПРАЖЊЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

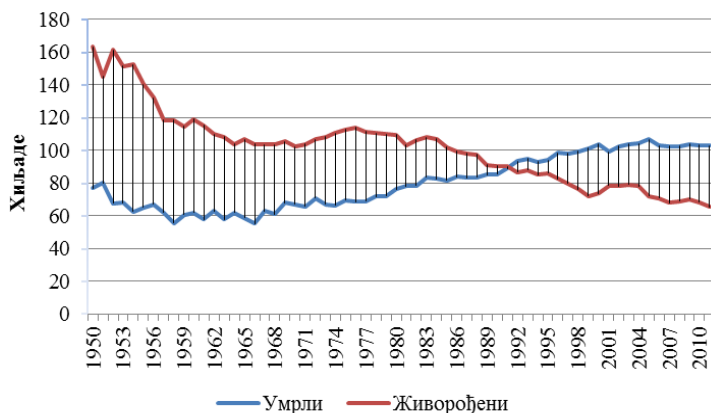
Апстракт. Република Србија (без података за Косово и Метохију) је у трећој деценији негативног природног прираштаја и, уз негативан миграциони салдо, спада у групу земаља које имају изузетно високу депопулацију. Смањење становништва није истог интензитета у свим регионима или окрузима у земљи, а као нарочито угрожен види се Југоисточни део Србије. Становништво овог дела Србије се непрекидно, од пописа из 1981. године, смањује, и на основу задњих доступних података, оно је малобројније него у време било ког пописа спроведеног након Другог светског рата. Посебно забрињава чињеница да је број становника у преко 90% насеља смањен, а да је чак код 180 насеља становништво преполовљено, и да многа немају никакву демографску будућност. У раду се прати популациона динамика Југоисточне Србије од средине 20. века уз посебан осврт на стање на нижим територијалним нивоима. Такође, разматрају се демографске специфичности општина, услед којих се додатно компликује и отежава доношење мера популационе политике. Посебан фокус је на картографском приказу насеља која нестају и области које се популационо празне.

Кључне речи: депопулација, недовољно рађање, насељски ниво, Југоисточна Србија.

Негативне тенденције у погледу кретања укупног становништва Србије присутне су већ готово две деценије. Ратови на простору бивше СФРЈ покрећули су талас избеглица и интерно расељених лица, што је само на кратко (током деведесетих) ублажило и одгодило дејство раније успостављених неповољних трендова. Негативни природни прираштај, који је присутан од 1992. године, утицао је да се број становника Србије у последњем међупописном периоду смањи за готово 300 хиљада (у последње две деценије за преко 500 хиљада). Емиграција која надмашује имиграцију постала је проблем који више не оптерећује само неке неразвијене делове Србије, већ читаву земљу. Депопулација је тако потпуна, а пад броја становника је изузетно велики (Пенев и Маринковић, 2012).

Корени демографског проблема у Србији сежу до педесетих година 20. века, па и нешто раније. Статистички подаци почев од 1956. непрекидно региструју недовољне стопе рађања (испод нивоа прости репродукције – Пенев 2001), што као резултат доводи до старења становништва и, почетком 1990-их, до негативног природног прираштаја (*Графикон 1*). За шест деценија годишњи број живорођења се интензивно смањивао, па се сада рађа чак 100 хиљада деце мање у односу на почетак 1950-их. У истом периоду број умрлих се на го-

дишњем нивоу повећава, и почетком 21. века стално износи преко 100 хиљада. Тако је природни прираштај већ трећу деценију негативан, а смртни случајеви у другој декади „новог” века надмашују број живорођења за 30–35 хиљада.

Графикон 1. Укупан број живорођења и умрлих у Србији, 1950–2011.

Извор: Припремљено на основу званичних података виталне статистике.

Миграциони салдо на нивоу земље је, укупно посматрано, у периоду 1953–2011. позитиван, али са јасном тенденцијом негативног предзнака у наредном периоду (*Табела 1*). У последње две деценије (1991–2011) земљу је напустило око 340 хиљада, али је број интерно расељеног и избеглог становништва са простора бивше Југославије био већи (нешто преко пола милиона), па је миграциони салдо позитиван. Пре сукоба из 1990-их само је у периоду 1971–1981. било више досељених него одсељених.

Табела 1. Популациона динамика у Србији према пописима од 1948. до 2011. године.

Ук. ст. према територији 1961–2011.		Укупно ст.	Становништво у земљи				Уобичајено ст.
1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
5.794.932	6.163.246	6.678.239	6.998.917	7.460.224	7.548.978	7.614.257	7.252.946
Међупописни период							
	1948–1953.	1953–1961.	1961–1971.	1971–1981.	1981–1991.	1991–2002.	2002–2011.
Промена бр. ст.	368.314	514.993	320.678	461.307	88.754	65.279	-361.311
Природни прираштај	-	538.044	443.925	397.337	169.309	-172.718	-297.377
Миграциони салдо	-	-23.051	-123.247	63.970	-80.555	237.997	-63.934

Извор: Табела је припремљена на основу званичних пописних података, уз одређене корекције аутора.

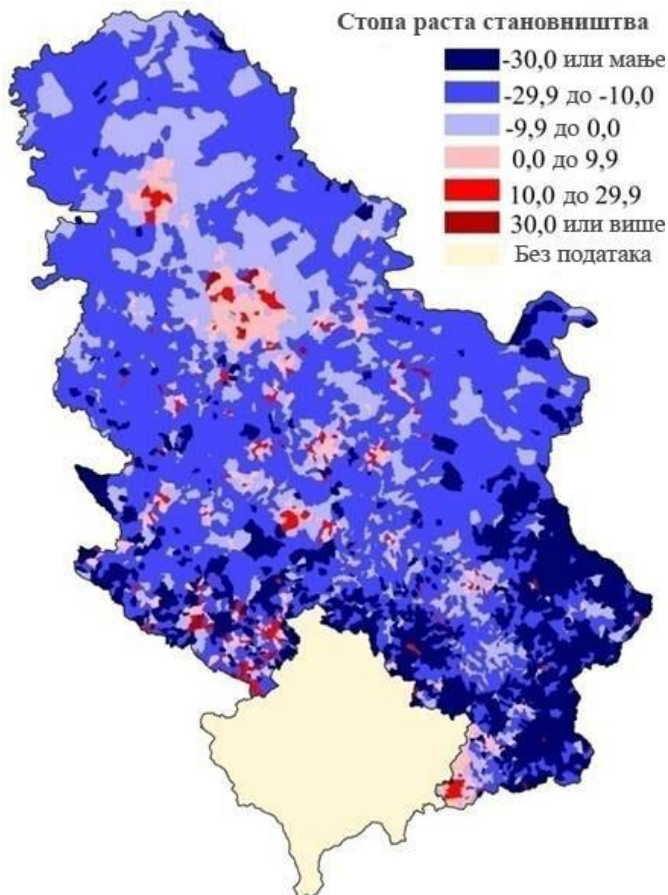
Напомена: Због непоузданости података о виталним догађајима 1948–1953. нису приказане компоненте кретања за овај период.

Кретање укупног становништва у Србији можемо поделити на три периода (*Табела 1*): интензиван пораст у интервалу 1948–1981. године, када се за нешто преко тридесет година број становника повећава за око 1,7 милиона; период умереног до ниског популационог раста (1981–2002) и почетак депопулације, од 2002. године; међупописни период, са највећим растом броја становника, 1953–1961. године, када је за нешто преко пола милиона становника повећан укупан број. Тако интензивно повећање је у потпуности резултат позитивног природног прираштаја, јер је миграциони салдо био негативан. Последњи међупописни период карактерише, по први пут, депопулација са негативним предзнаком код обе компоненте кретања становништва.

Депопулација није у истој мери захватила све регионе и округе у земљи: посматрано регионално, смањење становништва (2002–2011) је знатно веће на југу него на северу земље. На нивоу статистичких целина (НУТС-1), Србија–југ чак 16 пута интензивније губи становништво (на основу стопа раста) од Србије–север. Приметне су и значајне разлике по регионима. Једини регион (ниво НУТС-2) који у међупописном периоду није смањио број становника је београдски (повећање од око 5%). Сви остали су имали смањење, с тим да је оно било мање у Војводини и Региону Шумадије и Западне Србије (око 5%), а знатно веће у Региону Јужне и Источне Србије (око 11%). На нижем територијалном нивоу (НУТС-3), умерено смањење броја становника у оквиру региона Шумадије и Западне Србије има Шумадијска област (мање од 2%), док су Колубарска и Мачванска област за десетину умањиле популацију. Такође се у овом региону налази и једна од три области у Србији које су имале повећање броја становника – Рашка област је за око 6% бројнија. У Војводини је још израженија популациона дисхармоничност међу областима. Популациони раст је имала једино Јужнобачка област, чије се становништво у периоду 2002–2011. увећало за приближно 4%, док су све остале статистичке области имале пад броја становника (најизраженија депопулација је у Западнобачкој и Севернобанатској области, 12–11%). Највећи пад броја становника имале су области у оквиру Региона Јужне и Источне Србије (Борска, Топличка, Зајечарска и Пиротска област, смањење 10–15%). На општинском нивоу релативно посматрано највећи пад броја становника има Црна Трава (35%), Бабушница (22%) и Мајданпек (21%), док су повећање преко 10% имали Нови Пазар (17%), Нови Сад (14%), београдске општине Звездара и Сурчин (по 13%) и нишка општина Пантелеј (12%). Апсолутно највеће повећање броја становника је у општинама Нови Сад (40 хиљ.) и Звездара (19 хиљ.), док је највеће смањење у Лесковцу (12 хиљ.) и Сомбору (11 хиљ.).

На основу пописа из 2002. и 2011. године, 920 насеља у Србији је у последњем међупописном периоду смањило за трећину или више укупан број становника (*Карта 1*). Највећи број тих насеља је у јужном и југоисточном делу Србије. Релативно смањење, од 20 до 30%, најзаступљеније је, и њега има готово половина насеља. Укупно смањење је забележено у чак 4.205 насеља, док је повећање у само 516. Од тога 60 насеља има повећање 30% и ви-

ше, а скоро половина (28 насеља) се налази у општинама Тутин, Сјеница и Нови Пазар. Раст броја становника од мање од 10% је регистрован у 293 насеља.

Карта 1. Стопа раста укупног становништва Србије 2002–2011. (у процентима) на насељском нивоу.

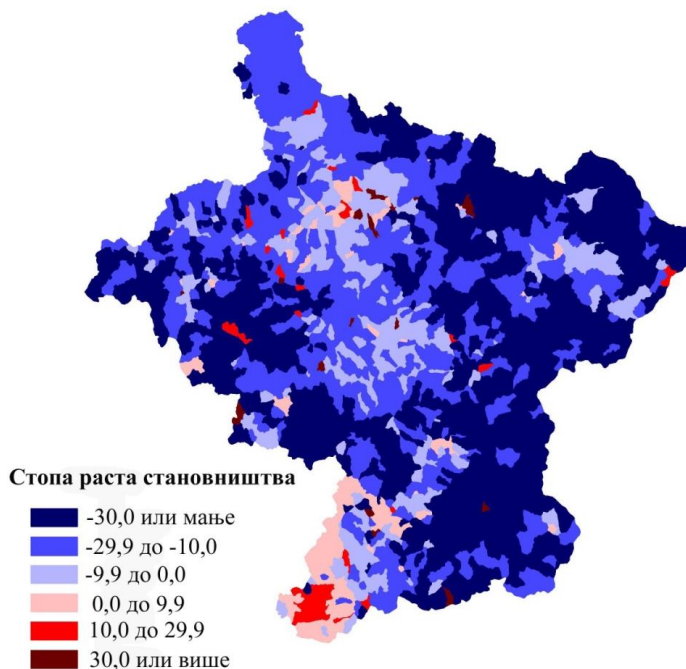
Извор: РЗС, 2012.

Напомена: Процене аутора за 103 насеља у којима је био бојкот Пописа 2011.

Депопулација у Југоисточној Србији

Подручје Југоисточне Србије, која је предмет анализе у овом раду, обухвата територију пет округа (Јабланичког, Нишког, Пиротског, Топличког и Пчињског). Између 2002. и 2011. године број становника је смањен за око 80 хиљада. Корекцијом пописних података и проценом становништва које је бојкотовало попис, укупан број становника Југоисточне Србије је 2011. године износио 1.004.188 становника. Иначе, пад броја становника у овом по-

дручју региструју последња три пописа. Посматрано у односу на 2002. годину, депопулација је присутна у свих пет округа, у 30 од 33 општине, и у 1297 од укупно 1462 самостална насеља (*Карта 2*). Пораст становништва евидентира се у свега 113 насеља, од којих је готово половина (46%) у општинама Бујановац и Прешево. Највећи апсолутни пад броја становника имају популационо већа насеља, пре свих Лесковац, Прокупље и Пирот. Релативно највише смањење бележи се у насељима општина Димитровград, Бабушница и Бела Паланка. То су општине у којима се налазе популационо најмања насеља. Малих насеља, испод 100 становника, у Југоисточној Србији има 581, што је 40% свих насеља, а чак 60% има мање од 200 становника. Таква насеља немају демографску будућност, и с обзиром да се најчешће налазе у брдско-планинским областима без адекватне инфраструктуре, тешко је очекивати њихову ревитализацију.

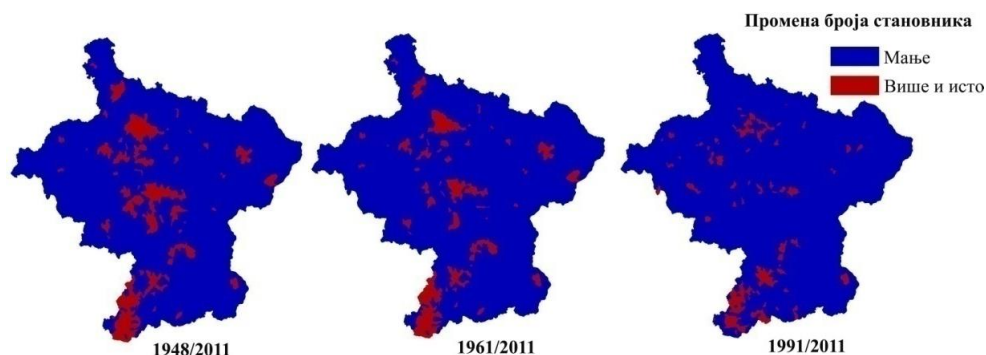
Карта 2. Стопа раста (у процентима) укупног становништва Југоисточне Србије 2002–2011. на насељском нивоу.

Извор: РЗС, 2012.

Напомена: Процене аутора за 103 насеља у којима је био бојкот Пописа 2011.

Промена броја становника 2011. у односу на 1948., 1961. и 1991. годину показује интензитет, али и динамику депопулације на насељском нивоу (*Карта 3*). Од укупног броја насеља у Југоисточној Србији 2011. године чак 86% има мање становника него непосредно после Другог светског рата (Попис 1948). Просек на нивоу Републике је око 83%. У односу на период највеће по-

пулационе експанзије са завршетком тзв. беби-бум периода (Попис 1961), тај однос је још неповољнији, односно 88% насеља има мање становника него пре пола века. Последњих 20 година (1991–2011) представљају период негативног природног прираштаја на нивоу читаве земље, па се увећао и број насеља са падом броја становника на чак 92%. Насеља која представљају општинске центре су до пописа из 1991. повећавала број становника, али последња два пописа показују да се ситуација значајно променила, и сада само централне градске општине у Нишу још бележе минималан пораст. Као посебна треба издвојити насеља која припадају општинама Бујановац и Прешево, јер једино она континуирано бележе раст броја становника.

Карта 3. Промена броја становника Југоисточне Србије 2011. у односу на 1948., 1961. и 1991. годину.

Извор: РЗС, 2014.

Напомена: Процене аутора за 103 насеља у којима је био бојкот Пописа 2011.

Основни разлози популационог пражњења ових крајева Србије леже у неповољној старосној структури, која је резултат недовољног рађања и емиграције младог и репродуктивно способног становништва (Спасовски и Илић, 1989). Историјски контекст настанка многих насеља у брдско-планинским областима (збегови од освајача) никада није омогућио инфраструктурно повећавање, па тако и привредно организовање ових насеља (Радовановић и Ранчић, 1995). Велики број насељина (готово трећина свих насеља у Србији се налази у овој области) са малим бројем становника неминовно је водио ка емиграцији у популационо веће средине, чиме се трајно нарушио демографски потенцијал. Постојеће демографске тенденције показују да је немогуће очекивати ревитализацију највећег броја насеља у овом делу Србије и да фокус популационе политике треба да буде на већим насељима. Нарочито треба обратити пажњу на насеља у општинама са већински албанским становништвом, која су још увек у популационој експанзији. Услед релативно младе старосне структуре и натпросечног нивоа фертилитета, упркос емиграцији, та насеља популационо расту. Нигде на територији Србије не постоји тако јасно изражен контраст у популационој динамици какав постоји на самом југу Републике.

На који начин успоставити равномернији демографски развој овог краја и како сложене међуетничке односе избалансирати, а све у функцији спречавања популационог пражњења? Треба имати у виду да пронаталитетна политика (мере подстицања рађања) не може да дâ резултате у кратком временском периоду, и да ће, без обзира на будући ниво рађања, нарушена старосна структура и даље ограничавати пораст броја становника. Депопулација ће се наставити и у наредном периоду, уз све интензивније гашење малих насеља. Често се, недовољно аргументовано, једино решење тражи у већим издвајањима за рађања, иако је извесно да таква мера не може помоћи у спречавању депопулације. Основни проблем са којим се друштво у Србији, када је у питању демографија, суочава, јесте да нема ко да рађа. У периоду 1991–2011. контингент жена старих између 15–49 година се смањio за 250 хиљада. У исто време и популација жена у тзв. оптималном репродуктивном добу (20–34 године) мања је за готово 90 хиљада. Жене старе 65 или више година повећале су свој удео у укупној популацији жена са 13% на скоро 20%.

На основу пројекција становништва¹ у којима тренутну дистрибуцију становништва Србије по старости и полу пројектујемо у наредних 50 година (2011–2016), показано је да се деловањем само на фертилитет не може зауставити депопулација (Marinković i Radivojević, 2016). Пошло се од екстремног приступа, преузимања репродуктивних норми шведског становништва. Швеђани имају ниво рађања близак потребном за просту репродукцију (око два детета по жени) што спада међу највише у Европи. Чак и са таквим фертилитетом, до кога је Шведска дошла после деценија улагања у популациону политику, Србија би до 2061. имала мање становника него после Другог светског рата. Управо тај податак најсликовитије показује колико тренутна старосно-полна структура ограничава популациони раст.

Популациона политика у Србији је, пре свега, пронаталитетна, а треба да буде више популационистичка (да подстиче пораст, односно сузбија депопулацију). Држава треба да усмери своје акције и на побољшање морталитетних и миграционих услова, подједнако са подстицањем рађања. Таква политика би донела брже и значајније резултате у решавању проблема депопулације, док стратегија подстицаја рађања треба да буде дугорочна, усмерена ка циљу достизања нивоа просте репродукције становништва у дужем року. За разлику од пронаталитетних мера популационе политике, које морају да буду континуиране и чије ефекте можемо да видимо тек у деценијама које следе, инсистирање на превентиви и боља здравствена заштита могу у кратком року да дају резултат у смањењу смртности становништва, па самим тим и у ублажавању депопулације. Повољна имиграциона политика, привлачење младог, репродуктивно активног становништва, побољшало би старосну структуру становништва и створило предуслов неопходан да се заустави депопулација.

¹ Коришћен је програм за израду пројекција Dem.Proj 3.34.

ЛИТЕРАТУРА

- Marinković, I., B. Radivojević (2016). „Mortality trends and depopulation in Serbia”. *Geographica Pannonica*. Vol. 20, No. 4, стр. 220–226. DOI: 10.18421/GP20.04-04
- Пенев, Г. (2001). „Замена генерација у Србији у периоду 1950–2000”. *Становништво*. Год. XXXIX, бр. 1–4, стр. 45–71.
- Пенев, Г., И. Маринковић (2012). „Први резултати пописа становништва 2011. и њихова упоредивост с подацима претходна два пописа”. *Демографија*. Књ. IX, стр. 45–67.
- Републички завод за статистику Републике Србије (2013). „Демографска статистика у Републици Србији, 2012”, Београд: Републички завод за статистику.
- Радовановић, С., М. Ранчић (1995). „Укупно становништво Југославије – размештај и урбанизација”, *Становништво и домаћинства Југославије према попису 1991*. Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.
- Спасовски, М., Ј. Илић (1989). „Проблеми демографског развоја и депопулације руралних простора у СР Србији”, *Зборник радова XXXVI*. Београд: Географски факултет.
- СЗС (1950–1955), *Витална статистика*. Београд: Савезни завод за статистику.
- СЗС (1956–2001), *Демографска статистика*. Београд: Савезни завод за статистику.

Ivan Ž. Marinković

Institute of Social Sciences, Belgrade

DEPOPULATION IN THE SOUTH-EAST SERBIA

Summary

Serbia is in the third decade of negative natural increase and with negative net migration (in the last intercensal period), it has found itself in the group of countries that have an extremely high population decline. The main objective of this paper is to point out to high depopulation in Southeast Serbia, especially at lower administrative levels. Depopulation is present in all the five districts, in 30 out of 33 municipalities, and in 1297 out of a total of 1462 settlements. Based on the analysis of the population dynamics of the population of Serbia in the period between 1948 and 2011, it can be concluded that the reasons of the depopulation trends were set as far as half a century ago. The primary cause is a low birth rate, which has been recorded from the mid-1950's onwards, and which have resulted in the aging of the overall population, i.e. reducing the share of the young and fertile population. In addition to the low fertility rate, this age structure has a decisive role in the further decline of the population numbers. Migrations have also been a significant factor of depopulation. The population policy should focus its actions on improving mortality and migration conditions, as well as encouraging birth. Such a policy would bring faster and more meaningful results in addressing the problem of depopulation.

Key words: depopulation, sub-replacement fertility, age-sex structure, settlements, Southeast Serbia.

ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ И ПОНУДА РАДА У СРБИЈИ

Апстракт. Демографска кретања представљају веома важну детерминанту друштвено-економског развоја. За разлику од двадесетог века, који је означаван као век стабилног раста популације, сматра се да ће двадесет први век бити период демографског старења. Пажња демографа и економиста помера се са питања демографске експанзије на феномен демографског старења и изазове прилагођавања овом процесу. Друштва погођена демографским старењем суочавају се са значајним економским и друштвеним изазовима. Један од тих изазова произилази из утицаја демографских промена на тржиште рада. Демографске промене утичу на тржиште рада кроз три основна канала: преко понуде рада, продуктивности и тражње за радом (услед промена у структури агрегатне тражње). Овај рад истражује везу између демографских промена и понуде рада у Србији и какве изазове ове промене намећу у погледу прилагођавања институција и политика новој демографској реалности.

Кључне речи: демографске промене, тржиште рада, понуда рада.

Увод

Знатан број земаља у свету већ деценијама је суочен са демографском транзицијом, тј. променама које утичу на величину и структуру становништва. Основни глобални демографски трендови су неспорни – успоравање стопе раста становништва и процес старења становништва. Истраживање потенцијалних економских последица ових промена веома је важно. Истиче се да поменути демографски трендови у себи носе потенцијални ризик, укључујући успоравање раста, пад иновација, нестабилност финансијског тржишта и потешкоће у финансирању државног пензионог система (Jackson, 2002; Peterson, 1999). Опсежна емпиријска анализа, која је обухватила 115 земаља у периоду 1960–2000., истраживала је везу између демографских варијабли и економских варијабли. Резултати те анализе потврдили су да демографске промене утичу на раст *per capita* друштвени производ, штедњу, инвестиције, стање биланса текућих трансакција и буџетску равнотежу (United Nations, 2003).

Поменути демографски процеси утицаће, између осталог, и на тржиште рада. У разматрању утицаја демографских промена на тржиште рада у 21. веку треба имати у виду, пре свега, старење популације и потенцијално смањење популације. Поменуте демографске промене утичу на удео популације радног узраста у укупном становништву и на стопе активности. Уколико нема промена у стопама партиципације по старосним групама, смањење броја становника резултираће смањењем величине радне снаге, посебно у оним земљама где је већ висока стопа партиципације жена у радној снази. Старење популације доводи до повећања удела старијих сегмената популације и смањења удела млађих. Другим речима, смањење броја становника коинцидира са смањењем радне снаге, док ће старење популације коинцидирати са старењем радне снаге.

Србија је такође захваћена процесом демографске транзиције. Анализа промена величине и структуре становништва Србије у последњих неколико деценија и пројекције будућег кретања јасно указују на одвијање процеса депопулације и демографског старења. Поменуте демографске промене одразиће се и на величину радне снаге и њену продуктивност. Општеприхваћен је став да ће друштва са демографским старењем бити суочена са економским и друштвеним изазовима услед промена на тржишту рада, које ће се одразити на кретање друштвеног производа, будући да све већи број радника одлази у пензију, и зато што је продуктивност старијих радника, по правилу, мања од продуктивности млађих радника. Овај рад истражује везу између демографских промена и понуде рада у Србији, и какве изазове ове промене намећу у погледу прилагођавања институција и политика новој демографској реалности.

Демографске промене и тржиште рада

Демографска кретања представљају веома важну детерминанту друштвено-економског развоја. Веза између демографских промена и различитих друштвених и економских варијабли предмет је бројних теоријских и емпиријских истраживања (Oliver, 2015; Maestas et al., 2016; Jorgensen, 2011). Кључне области у којима су истраживани економски ефекти демографских промена су економски раст, тржиште рада и промене у потрошњи и штедњи.

Успоравање стопе раста становништва и демографско старење представљају најзначајније демографске процесе са дугорочним последицама, који се већ осећају у многим земљама света, посебно у Европи. Утицај промена у демографској структури становништва на кретања на тржишту рада потврђују бројна истраживања из ове области (World Bank, 2013). Посебан сегмент ових истраживања односи се на утицај демографског старења на радну снагу, продуктивност рада и запосленост (Bloom et al., 2015; Lisenkova et al., 2012). Неколико истраживања на примеру Европе (Henkens et al., 2008; Wieteke et al., 2012) указала су на проблеме у вези са старењем становништва – пад про-

дуктивности, растуће трошкове производње и смањење величине радне снаге (удела радно способног у укупном становништву).

У економским моделима интеракција између тражње за радом (потенцијални послодавци) и понуде рада (потенцијални радници) одређује ниво запослености и зарада на тржишту рада. У једноставном моделу понуде и тражње смањење понуде радне снаге водиће већој конкуренцији за радну снагу на тржишту рада, што ће утицати на раст зарада. Уколико су произвођачи принуђени да плаћају веће зараде услед смањења понуде рада, смањиће се њихова конкурентност на домаћем и међународном тржишту, што ће резултирати смањењем стопа економског раста, осим ако не порасте продуктивност (увођењем савременије технологије, развојем људског капитала). Смањење стопа привредног раста смањује пореске приходе, тако да се држава може суочити са потешкоћама у финансирању растућих јавних издатака услед старења популације. Држава ће морати или да прилагоди обим и квалитет услуга које пружа или да смањи порезе. На тај начин, она може да утиче на миграције, даље промене у становништву и будући привредни раст.

Старење популације представља важну детерминанту ригидности, која нарушава функционисање тржишта рада. У условима растуће конкуренције и глобализације ригидност представља препреку прилагођавању брзим економским променама. Различити су механизми путем којих промене у старосној структури становништва могу да утичу на успех појединца на тржишту рада. Последица старења популације је раст понуде рада у оквиру старије популације, уз смањење понуде рада у оквиру млађе популације. Ова промена имаће неколико ефеката. Према закону о опадајућим приносима, раст удела једне од група утицаће на смањење продуктивности те групе, под осталим непромењеним условима. Уколико би тржиште рада било савршено конкурентно, просечна зарада млађих радника би се повећала, а старијих смањила. Број запослених млађих радника ће опасти, док ће број упослених старијих радника порастати. У таквим идеалним условима не би било раста незапослености, будући да се на оба „сегмента” тржишта рада понуда изједначава са тражњом. Другим речима, егзогене промене у понуди рада узроковане старењем популације апсорбују се кроз промене зарада на поменута два сегмента тржишта рада. Прилагођавање преко зарада одвијаће се само уколико се зараде слободно формирају. То, наравно, није случај у савременим условима. Раднички синдикати и регулатива тржишта рада отежавају запошљавање и отпуштање радника, што повећава ригидност тржишта рада. У том случају, прилагођавање у случају промена односа старијих и млађих категорија унутар радне снаге неће се одвијати само преко релативних зарада, већ ће утицати на стопе запослености и незапослености на оба сегмента тржишта рада. У том контексту утицај промена у старосној структури радне снаге може се посматрати као *trade-off* између зарада и запослености. Уколико се тржиште рада не прилагоди, старење популације може да утиче на повећање не-

запослености и млађих и старијих категорија унутар радне снаге (Klevmarken, 1992; Korenman & Neumark 2002; Shimer, 2001, Wright, 1991; Zimmerman, 1991).

Основни трендови глобалних демографских промена

Већина привреда у свету одавно је захваћена демографском транзицијом, тј. променама које се одражавају на величину и структуру становништва. Раст светске популације је до 19. века био спор, а старосна структура становништва релативно константна. Ова слика променила се током прве половине 20. века, а карактерише је раст светске популације као резултат раста очекиваног животног века, уз релативно непромењену старосну структуру становништва. Током друге половине 20. века стопе фертилитета знатно су опале, што је условило успоравање раста светске популације, смањење удела млађе и раст удела старије популације у укупном броју становника. Иза поменутих глобалних промена крију се значајне разлике између земаља и региона, што је последица различите стопе фертилитета, морталитета и миграционих трендова. Иако је, нпр., стопа фертилитета смањена у последњих неколико деценија, она је на знатно вишем нивоу у земљама у развоју него у развијеним земљама, где је, у просеку, испод стопе замене генерација. Разлике су присутне и међу самим земљама у развоју: стопе фертилитета веће су у Африци и на Средњем Истоку, али су испод стопе замене у Источној Азији и Централној и Источној Европи. Слично, иако је просечан животни век порастао у протеклих неколико деценија, очекивани животни век знатно је већи у развијеним у односу на земље у развоју. Као последица ових трендова, стопе раста становништва веће су у земљама у развоју, посебно у Африци и на Средњем Истоку, него у развијеним земљама (у Јапану и Европи стопа раста становништва креће се око нуле). Удео млађе популације већа је у земљама у развоју, док је удео старије популације већи у развијеним земљама.

Према подацима Одељења за становништво Уједињених нација (United Nations, 2017), од 7,6 милијарди становника у свету 65% живи у Азији, док у Кини и Индији заједно живи негде око 37% светске популације. На глобалном нивоу број мушкараца је нешто већи од броја жена, при чему на 100 жена долази 102 мушкарца. Деца млађа од 15 година чине око 1/4, а старији од 60 година 1/8 светске популације. Више од половине светског становништва (61%) чини становништво између 15 и 59 година старости.

Полазећи од тога да ће стопе фертилитета наставити даље да падају, а да ће се очекивани животни век повећати како у развијеним тако и у земљама у развоју, пројекције Одељења за становништво Уједињених нација (UN, 2017) у вези са будућим променама светске популације, у периоду до 2100. године, јесу следеће:

Светска популација наставља да расте, али спорије него претходних неколико деценија. До пре десетак година светска популација увећавала се по

стопа од 1,2%, док данас расте по стопи 1,1%. Уз ову стопу раста број становника у свету повећаће се за нешто више од милијарду у наредних 13 година, што значи да ће светска популација до 2030. године достићи 8,6 милијарди, односно 9,8 милијарди до 2050., и 11,2 милијарде до 2100. године. У преко 50 земаља и области очекује се смањење броја становника између 2017. и 2050. године. У овом периоду, очекивани пад броја становника у Бугарској, Хрватској, Летонији, Литванији, Пољској, Молдавији, Румунији, Србији и Украјини је око 15%.

Светско становништво наставиће да стари. Удео старијег становништва у укупном становништву повећаваће се, иако то повећање неће бити универзално по земљама и регионима. Очекује се да се у периоду 2000–2050. просечна старост становништва повећа за 10 година, што значи да ће 2050. године износити око 37 година. Процес старења становништва већ је присутан у Централној и Источној Европи и очекује се његово убрзање у наредном периоду, као и у Азији и Латинској Америци, док ће процес старења у Африци и на Средњем Истоку бити релативно спорији. Тренутно Европа има највећи удео популације старије од 60 година (25%). Очекује се да до 2050. године сви региони у свету, осим Африке, имају 25% и више посто становништва старијег од 60 година. Сматра се да ће популационо старење имати знатан ефекат на стопу зависности, коју добијамо као однос укупног броја становника старијег од 65 година и броја становника између 20 и 64 година старости.

Удео популације радног узраста опастиће у развијеним, а пораста у многим земљама у развоју. У Јапану и европским земљама овај процес је већ започео и очекује се његово убрзање. У земљама у развоју очекује се раст удела популације радног узраста до 2020–2030. године, а затим његова стабилизација. Земље са високом стопом радног у односу на зависно становништво имају могућност да профитирају до „демографске дивиденде”, под условом да постоје могућности њиховог продуктивног ангажовања, односно запошљавања. Према пројекцији, удео становништва радног узраста у Европи, који тренутно износи 55,6%, опастиће на 47,1% до 2050. (United Nations, 2017).

Карактеристике демографских промена у Србији

Кључне демографске промене, које су већ деценијама присутне у већем делу света, одвијају се и у Србији. На поменуте демографске промене додатно су утицале политичке и економске промене током деведесетих година 20. века. Тај период карактерише низак наталитет, висок морталитет и емиграција образованог становништва млађе и средње доби.

У периоду од 2002. до 2016. године број становника смањено се за скоро 441.709 (Табела 1). *Негативна стопа раста становништва* у периоду 2002–2016. године резултат је пада стопе наталитета у посматраном периоду (са 10,4 на 9,2 на хиљаду становника), пада стопе фертилитета и раста стопе

смртности (са 13,7 на 14,3 умрлих на 1.000 становника). Када је реч о стопи укупног фертилитета, она је испод прага просте репродукције, и у периоду 2002–2016. године смањена је са 1,6 на 1,5 живорођена детета по жени. Смањење стопе укупног фертилитета утицало је на промене у старосној структури становништва, тако да би се и под претпоставком раста репродукције до нивоа пуког обнављања депопулација и старење неко време наставили. То даље значи да губици у броју становника, који су настали у периоду депопулације, не би могли да се надокнаде достизањем нивоа репродукције који обезбеђује просто обнављање, већ само уколико ниво репродукције становништва одређено време буде изнад потреба простог обнављања (Rašević, 1995: 293).

Табела 1. Природно кретање становништва Србије у периоду 2002–2016.

Година	Становништво средином године ¹	Живорођени	Умрли	Природни прираштај
		на 1000 становника		
2002.	7.500.031	10,4	13,7	-3,3
2005.	7.440.769	9,7	14,3	-4,6
2008.	7.350.222	9,4	14,0	-4,6
2010.	7.291.436	9,4	14,2	-4,8
2016.	7.058.322	9,2	14,3	-5,1

¹Број становника у периоду 2002–2016. године израчунат је на основу података пописа становништва, природног прираштаја и унутрашњих миграција.

Извор: Републички завод за статистику, 2016.

Подручја која заостају у економском развоју суочена су са константним одливом становништва у развијеније крајеве. Елементарни увид у размере депопулације добијамо праћењем кретања становништва путем индекса (Табела 2).

Табела 2. Промене у броју становника, у Србији и по регионима 1948–2016.

	Србија	Регион Београда	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
<i>Бр. становника</i>					
1948.	5.794.932	634.003	1.640.599	1.776.544	1.743.691
1991.	7.576.837	1.552.151	1.970.195	2.196.689	1.857.802
2002.	7.498.001	1.576.124	2.031.992	2.136.881	1.753.004
2016.	7.095.383	1.679.895	1.891.701	1.972.183	1.551.604
<i>Индекси</i>					
2002/1948.	129,4	248,6	123,9	120,3	100,5
2016/1948.	122,4	265,0	115,3	111,0	89,0

Извор: Републички завод за статистику, 1998, 2016, и прорачун аутора.

Уколико промене броја становника посматрамо у периоду 1948–2002., у свим регионима, као и у Србији у целини, присутан је раст броја становника. Регион Јужне и Источне Србије је 2002. године имао незнатно више становника у односу на број из 1948. године, што значи да је укупан број становника овог региона остао готово непромењен у периоду од 50 година. Након 2002. године евидентан је тренд депопулације у свим, осим у Београдском региону. Поређењем броја становника 2016. и 1948. године уочава се да је у свим региона број становника још увек изнад нивоа из 1948. године, осим у Региону Јужне и Источне Србије, који је на нивоу 89% броја становника из 1948. године.

Анализа промена у просторном размештају становништва показује да се простор Србије дели на зоне високе концентрације становништва (Регион Београда и већих градова), и зоне демографске стагнације и депопулације (највећи део простора Јужне и Југоисточне Србије). Зоне концентрације становништва густо су насељене, бележе пораст становништва и одликују се повољнијим демографским структурама. Зоне депопулације карактерише стално смањење броја становника, како због емиграције, тако и због престанка биолошког обнављања. Ове промене утицале су на формирање веома неповољних структура становништва, што ће утицати на даљу демографску ерозију ових простора (Radovanović & Rančić, 1995: 43).

Према свим критеријумима становништво наше земље може се сврстати у групу демографски старих популација. Према попису становништва из 1975. године (РЗС, 1998), 24,6% становништва било је млађе од 15 година, а 9,24% старије од 65. Овај однос битно се променио у међувремену, тако да је већ 2002. године удео становништва млађег од 15 година износио 16,1%, 2010. године 15,1%, а 2015. године 14,4%, док је удео старијих од 65 година повећан на 16,6% 2002. године, на 16,9% 2010. године и 18,7% 2015. године.

Табела 3. Становништво према старости у Србији, и по регионима 2016. (у %)

	Србија	Регион Београда	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
0–14	14,4	14,8	14,5	14,5	13,7
15–64	66,4	66,9	67,2	66,0	66,2
65 +	19,2	18,3	18,3	19,5	20,1

Извор: Републички завод за статистику, 2016., и прорачун аутора.

Анализом структуре становништва Србије у целини и по регионима (Табела 3) уочавамо следеће: Регион Јужне и Источне Србије има најмањи удео млађих од 15 година у укупном становништву у односу на остале регионе (13,7%) и највеће учешће старијег становништва (старији од 65 година), 20,1%. Мање учешће становништва радног узраста (15–64 године) у укупном становништву у односу на просек Србије имају регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије.

Табела 4. Просечна старост становништва Србије, индекс старења и очекивана дужина живота.

Година	Просечна старост становништва	Индекс старења ¹ становништва	Очекивана дужина живота ²	
			мушкараца	жена
2002.	40,2	99,1	69,7	75,0
2005.	40,6	100,6	70,0	75,4
2008.	41,1	105,9	71,1	76,3
2010.	41,4	111,4	71,4	76,6
2015.	42,7	136,6	72,6	77,7

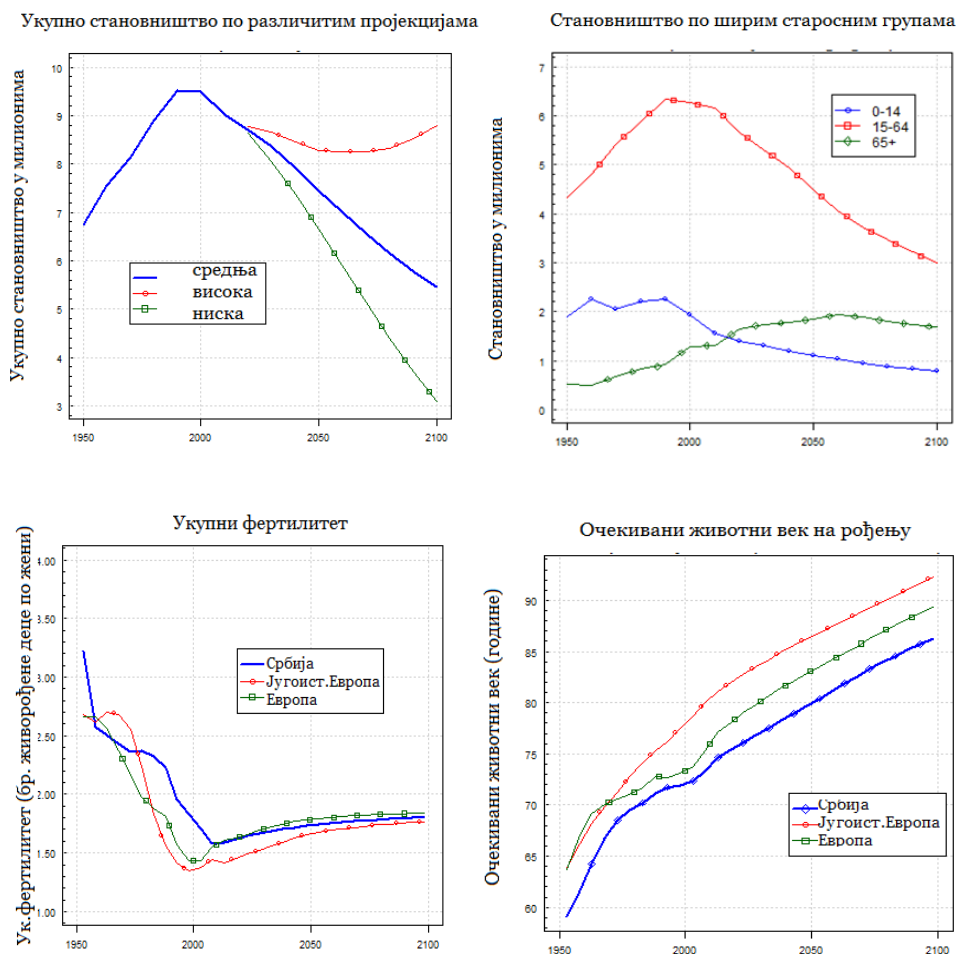
¹ Однос старог (60 и више година) и младог (0–19 година) становништва.

² Вероватна старост коју ће доживети живорођено дете рођено у наведеној години.

Извор: Републички завод за статистику, 2016.

Опадање стопе наталитета и раст очекиване животне године утичу на промену старосне структуре становништва. Просечна старост становништва Србије порасла је са 40,2 година, колико је износила 2002. године, на 41,4 у 2010. години (Табела 4) и 42,7 у 2015. Иако је стопа смртности порасла са 13,7 на 14,2 умрлих на 1000 становника, повећана је очекивана дужина живота, и то са 69,7 у 2002., на 71,4 2010. и 72,6 2015. године за мушкарце, и са 75,0 година у 2002., на 76,6 2010. и 77,7 у 2015. за жене, што је резултирало растом просечне старости становништва (РЗС, 2016). Просечна старост у Београдском региону и Региону Војводине је испод просека, док је у Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије изнад просека. Регион Јужне и Источне Србије издваја се као регион са највећом просечном старосну (РЗС, 2016).

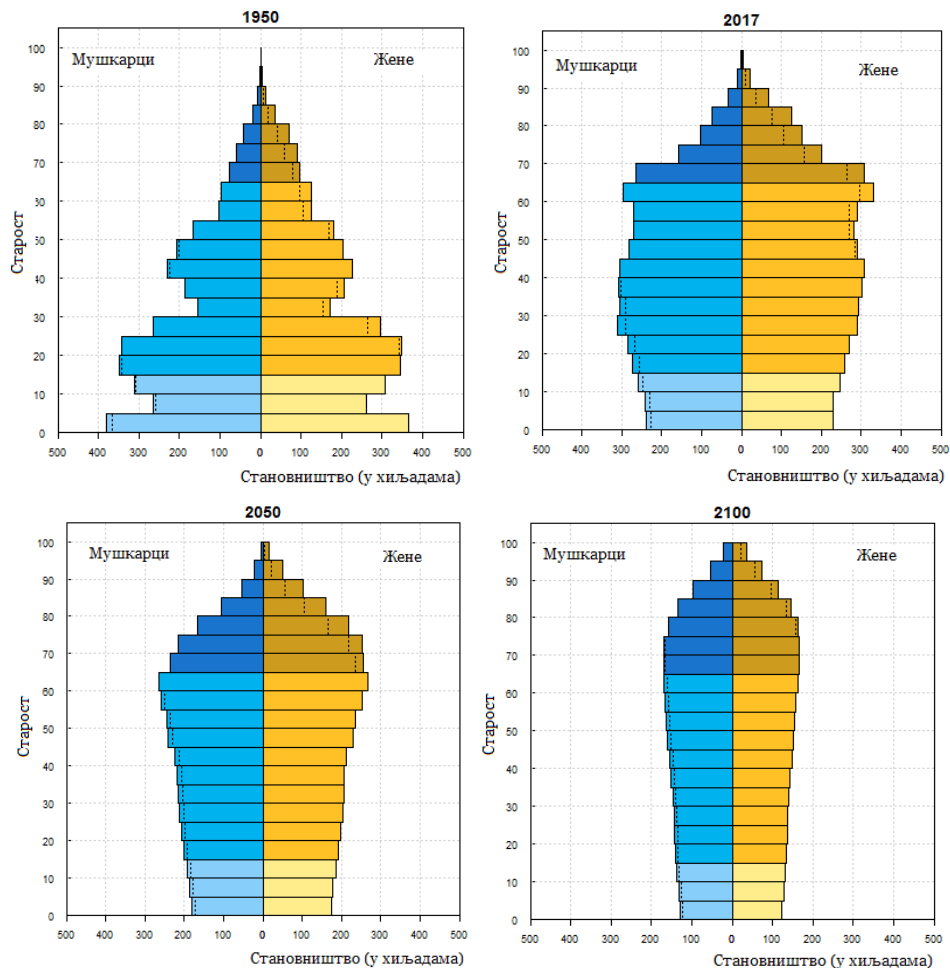
Графички приказ кључних демографских индикатора и пирамиде становништва за Србију у периоду 1950–2100. представљен је на Слицима 1 и 2.

Слика 1. Кључни демографски индикатори за Србију, 1950–2050.

Напомена: Вредности за период 1950–2015. представљају процене, а након тога пројекције (средња варијанта пројекције).

Извор: United Nations, 2017.

Слика 2. Пирамида становништва Србије, 1950–2100.

Напомена: Вредности за период 1950–2015. представљају процене, а након тога пројекције (средња варијанта пројекције).

Извор: United Nations, 2017.

Демографске промене од значаја за понуду рада у Србији

Демографске промене, између осталог, утичу и на тржиште рада. То није само питање величине радне снаге, која у сваком датом тренутку зависи од броја рођених у претходном периоду, стопе смртности и миграционих кретања. Структура радне снаге подједнако је важна. Смањење фертилитета, нпр., неће само смањити стопу раста становништва, већ ће утицати и на његову старосну структуру и промену односа старијег и млађег становништва. Ова промена у старосној структури биће већа уколико је смањење фертилитета

праћено смањењем mortalитета старијег становништва. Ефекти таквих демографских промена на радну снагу могу бити значајни, повећавајући удео старијих (чије су образовање и радне вештине махом застарели, а мобилност мања) у односу на млађу, активнију и флексибилнију популацију (Meade, 1970).

Пројекције кретања радне снаге Србије у периоду 2002–2052., Републичког завода за статистику (2011), јасно указују на наставак процеса депопулације и старења. Према средњој варијанти пројекције, број становника у Србији би 2050. године био за 837.000 мањи него 2010., а Србија би била подручје негативног природног прираштаја. Свака од анализираних варијанти пројекције показује да ће број становника Србије 2050. године бити осетно мањи него 2010. године. Најмањи пад броја становника био би у случају варијанте високог фертилитета (279.000). Депопулација би била најизраженија под претпоставком ниског фертилитета, где би 2050. године број становника у Србији био за око 1.662.000 мањи него у 2010. години (Табела 5).

Табела 5. Процене становништва (просек) 2010-2050,
(варијанта средњег, високог и ниског фертилитета)

Укупно становништво (у хиљадама)	Варијанта средњег фертилитета			Варијанта високог фертилитета			Варијанта ниског фертилитета		
	2010.	2050.	Промена	2010.	2050	Промена	2010.	2050.	Промена
Србија	7428	6591	-837	7447	7168	-279	7394	5732	-1662

Извор: Републички завод за статистику, 2011.

Упоређо са депопулацијом, одвијало би се даље демографско старење становништва. У последњих 50 година удео млађе старосне групе у укупном становништву Србије готово се преполовио, док је удео старијег становништва повећан 2,5 пута. У 2010. години удео становништва млађег од 15 година износио је 15,5%, а удео становништва старијег од 65 година 16,9%. Према варијанти средњег фертилитета, удео становништва млађег од 15 година остао би готово непромењен до 2050. Удео становништва старости 15–24 године у укупном становништву пао би са 12,1% у 2002. на 11,2% до 2050., док би удео старијих особа (65 и више година старости) порастао са 16,9 на 23,2% у истом периоду (повећање од 6,3%), што значи да ће скоро сваки четврти становник Србије имати више од 65 година. Удео становништва радног узраста (15–64 године) смањиће се са 67,6 на 61,1 (пад за 6,5%). Према свим варијантама пројекције очекује се смањење удела радно способног становништва (15–64 година старости) у укупном становништву. У зависности од варијанте пројекције, пад би се кретао у распону од 5,5 до 7,6% (Табела 6). Повећаће се и удео јако старих особа (старији од 80 година) у старијој популацији. Све наведено указује на изражени процес старења становништва у Србији (РЗС, 2011). Смањење потенцијалне радне снаге не мора нужно да представља проблем, будући да је поред величине радне снаге подједнако важна и продуктивност.

Упоредо са смањењем величине потенцијалне радне снаге у односу на укупно становништво, структура неактивног становништва такође се мења. Удео зависног становништва старије доби расте, док се удео зависног становништва најмлађег узраста смањује. Због раста удела старијег становништва и пада удела становништва радног узраста, очекује се раст стопе демографске зависности старијег становништва. У варијанти средњег фертилитета, стопа демографске зависности старијег становништва (однос старијег становништва према становништву радног узраста) повећаће се са 24,9% 2010. на 37,9% 2052. Растући удео старијег становништва појачаће притисак на буџет. Раст стопе зависности старијих од 65 година утицаће на погоршање животног стандарда више него што би еквивалентни раст стопе зависности млађег становништва утицао, будући да су захтеви у погледу потрошње старијих већи у односу на потребе деце (РЗС, 2011).

Табела 6. Укупно становништво и кретање стопе демографске зависности, 2010-2050.

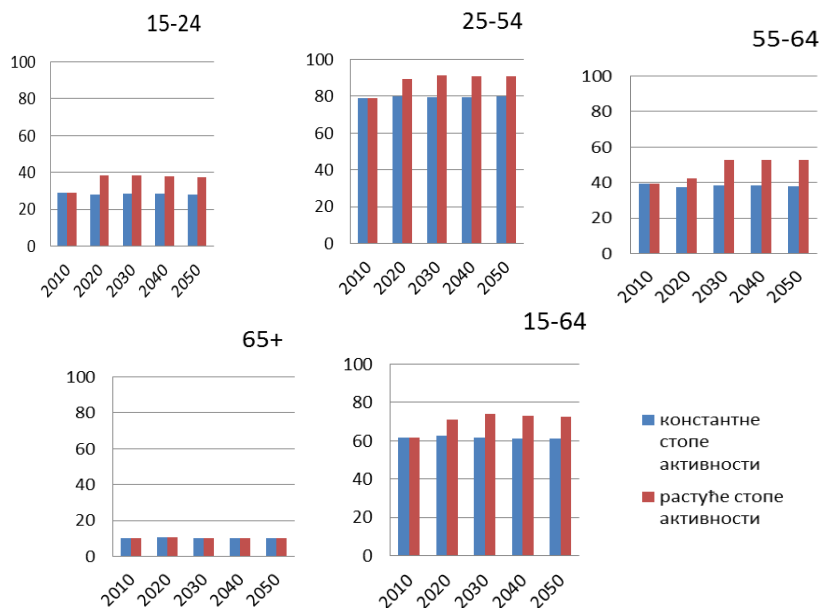
	Варијанта средњег фертилитета			Варијанта високог фертилитета			Варијанта ниског фертилитета		
	2010.	2050.	промена	2010.	2050.	промена	2010.	2050.	промена
Млађи од 15 година (% укупног становништва)	15,5	15,7	0,2	15,7	18,8	3,1	15,2	10,9	-4,3
15 до 24 године (% укупног становништва)	12,1	11,2	-0,9	12,1	12,2	0,1	12,2	8,9	3,3
15-64 године (% укупног становништва)	67,6	61,1	-6,5	67,5	59,9	-7,6	67,9	62,4	-5,5
65 и више година (% укупног становништва)	16,9	23,2	6,3	16,8	21,3	4,5	16,9	26,7	9,8
Удео старијих од 80 год. у укупном броју старих	22,3	26,4	4,0	22,3	26,4	4,0	22,3	26,4	4,0
Стопа демографске зависности старијег становништва	24,9	37,9	13,0	24,9	35,6	10,7	24,9	42,7	17,8

Извор: Републички завод за статистику, 2011.

Смањење удела становништва радног узраста одразиће се на понуду рада тј. *стопу активности*. Стопа активности мери однос активне популације (они који раде, желе да раде и активно траже посао) и укупног радно спо-

собног становништва у датој старосној групи. Будући да стопа активности, тј. партиципације, опада како становништво стари, посебно након 50 година старости, старији сегменти становништва имаће мањи удео активног становништва у укупном радно способном становништву.

Републички завод за статистику сачинио је пројекцију стопа активности по старосним групама полазећи од два сценарија: са константним и са растућим стопама активности (Слика 3). Уз претпоставку константних стопа партиципације, радна снага ће наставити да расте до 2020. године, а онда ће почети да се смањује. Може се очекивати благо смањење укупне стопе активности за старосне групе 15–24 и 55–64, као и за укупно становништво радног узраста (15–64). Имајући у виду да је садашња стопа активности у Србији веома ниска (62%) и знатно заостаје за просеком Европске уније (71,3%), те да се претпоставка о константној стопи активности чини мало реалном, РЗС је урадио алтернативни сценарио који се базира на расту стопа активности, које би требало да конвергирају према структурама које постоје у ЕУ. Према том сценарију, Србија ће тек 2035. године достићи ниво стопа активности нових земаља чланица ЕУ, а онда би те стопе остале стабилне до 2050.

Слика 3. Пројекција стопе активности по старосним групама у варијанти константних и растућих стопа активности 2010-2050.

Извор: Републички завод за статистику, 2011.

Очекивани раст просечне старости, повећање очекиваног трајања живота и удела старијег становништва, одразиће се на промене у старосној структури радне снаге. Уз претпоставку константних стопа активности, очекује се

да старији радни узраст (старији од 55 година) повећа удео у укупној радној снази, са 13,3% у 2010. на 14,4% у 2040. години (Табела 7), а након тога ће се тај удео смањивати. Учешће основног радног узраста (25–54) повећаваће се до 2020. године, а онда почети да се смањује. Удео младих (15–24) смањиваће се до 2020. године, а затим ће расти, да би се до 2050. године вратио на ниво из 2010. Под претпоставком растућих стопа активности особа старијег узраста оба пола, посебно жена, смањиће се удео основног радног узраста (25–54) за 3,2%, док ће се удео старијег радног узраста (55–64) повећати за 2,4%, а младих (15–24) за 0,8% (РЗС, 2011).

Табела 7. Пројекција структура радне снаге у средњој демографској варијанти.

	2010.	2020.	2030.	2040.	2050.	Промена 2010–2050.
<i>Уз константне стопе активности</i>						
Млади (15–24)	8,4	7,4	8,2	8,1	8,4	0,0
Основни радни узраст (25–54)	78,4	80,0	79,1	77,5	78,2	-0,2
Старији радни узраст (55–64)	13,3	12,5	12,7	14,4	13,4	0,2
<i>Уз растуће стопе активности</i>						
Млади (15–24)	8,5	9,0	9,3	9,0	9,4	0,8
Основни радни узраст (25–54)	78,2	78,5	76,1	74,4	75,0	-3,2
Старији радни узраст (55–64)	13,3	12,5	14,5	16,7	15,7	2,4

Извор: Републички завод за статистику, 2011.

Уколико се структура радне снаге прикаже у виду удела радне снаге по петогодишњим старосним групама у укупној радној снази, највећи удео у радној снази 2010. имао је контингент радне снаге старости 50–59 година. У 2016. години највећи удео у радној снази имала је старосна група 60–64. Следеће групе по величини удела су 55–59, 35–39, 40–44, 30–34. Старосне групе 35–39, 40–44 и 45–59 су веома важне за тржиште рада с аспекта продуктивности и иновативности. У овом добу појединци су већ професионално остварени и могу значајно допринети економском расту преко квалитативних промена у технологији, организацији и сл.

Можемо очекивати да старосна група 40–44 у 2020. има највећи удео, као резултат пензионисања тзв. беби-бум генерације. До 2030. године највећи сегмент радно активног становништва биће у старосним групама 45–49, 50–54, 55–59 година. Релативно висок удео старијег радног узраста извор је нефлексибилности на тржишту рада. У овом добу професионална мобилност се смањује, а након губитка посла тешко се поново долази до посла, поготову ако се дуже време проведе као незапослен. Повећање удела старијег радног узраста у радној снази ојачаће потребу за флексибилнијим радним условима. До 2050. године очекује се да све старосне групе од 25 до 55 година буду равномерније заступљене у укупној радној снази. Смањиће се удео старосних група 15–19 и 20–24, а ово смањење узроковано је наставком школовања.

Треба имати у виду и популацију млађег радног узраста са високим радним потенцијалом, која одлази са тржишта рада и посао тражи у иностранству. Старосно-полна структура спољних миграната у Републици Србији, према попису из 2011. године, показује да највеће учешће у укупном броју спољних миграната имају старосне групе 30–34 и 35–39, а популација 20–39 чини 38,3% укупног броја спољних миграната.

На дуги рок, демографско старење резултира смањењем популације радног узраста и старењем радне снаге. Старење радне снаге може се одразити на продуктивност јер старији радници нису продуктивни као млађи, мада је ова претпоставка упитна (Chawla et al., 2007; Bloom et al., 2010). Сматра се да је на тржишту рада најригиднији сегмент радне снаге старији радни узраст. Млади људи лакше се прилагођавају променама економских услова јер лакше мењају занимање и посао. Флексибилност има растући значај у условима глобализације и европских интеграција. Према резултатима једног истраживања о перформансама радника (Charness, 1985), старији радници имају сличну продуктивност као и млађи радници у случају послова који захтевају сталну пажњу и где искуство игра важну улогу. Насупрот томе, у пословима где је нагласак на перцепцији, селективној пажњи, брзој обради информација, квалитет посла опада са повећањем старости радника. Да би старији радници одржали квалитет свог рада неопходно је да стално усавршавају своје вештине. Кључно за прилагођавање процесима старења радне снаге и смањења потенцијалне радне снаге је раст стопе партиципације и продуктивности, како старијег тако и млађег радног узраста.

Закључна разматрања

Расположиви подаци јасно указују на то да је и Србија, као и велики број земаља у свету, захваћена процесима депопулације и старења. У свим варијантама пројекције (ниска, средња и висока стопа фертилитета) број становника у Србији 2050. године биће мањи у односу на 2010. годину. Повећаће се и удео јако старих особа (старији од 80 година) у старој популацији, што јасно указује на изражени процес старења становништва у Србији.

Према свим варијантама пројекције, у периоду 2010–2050. очекује се смањење удела радно способног становништва (15–64 година старости) у укупном становништву. Смањење удела становништва радног узраста одразиће се на понуду рада. Упоредо са смањењем величине потенцијалне радне снаге у односу на укупно становништво промениће се и структура неактивног становништва.

Удео зависног становништва старије доби повећава се, док се удео зависног становништва најмлађег узраста смањује. Због раста удела старијег

становништва и пада удела становништва радног узраста, очекује се раст стопе демографске зависности старијег становништва.

Под утицајем раста просечне старости, очекиваног трајања живота и удела старијег становништва, промениће се и старосна структура радне снаге. У обе варијанте пројекције (константне и растуће стопе активности) очекује се повећање удела старијег радног узраста у радној снази.

Поставља се питање како креатори економске политике и тржиште рада треба да реагују у таквим условима. Да би се компензирали ефекти успоравања стопе раста радне снаге или њеног смањења, неопходно је повећати стопу партиципације радне снаге, посебно жена и популације старијег радног узраста. Флексибилније тржиште рада, на пример, могућност скраћеног радног времена, допринело би расту стопе партиципације жена у радној снази. Флексибилнија граница за пензионисање може да допринесе повећању стопе партиципације старијег радног узраста.

Неопходно је истражити и друге могуће препреке запошљавању популације старијег радног узраста (попут нефлексибилног радног законодавства) и утврдити у којој мери негативне перцепције послодаваца у вези са продуктивношћу и прилагодљивошћу старијих радника обесхрабрују старији радни узраст да партиципира у радној снази.

Још једна могућност за побољшање је раст продуктивности радне снаге. Веома је важно радити на побољшању вештина старијих радника кроз улагање у целоживотно учење. Иако се старији радници теже одлучују на додатну обуку, раст очекиваног трајања радног века мотивисао би их у том правцу и повећао интерес послодаваца да инвестирају у обуку запослених. Такође, повећање квалитета здравствене заштите старијих радника утицало би на продужење њиховог радног века.

Још једна могућност за повећање продуктивности је смањење рестриktivности радног законодавства, што би повећало мобилност радне снаге и прелазак на боље и продуктивније послове.

ЛИТЕРАТУРА

- Bloom, D. E., Canning, D., Fink, G. (2010). Implications of Population Ageing for Economic Growth. *Oxford Review of Economic Policy*, 26(4), 283–612.
- Charness, N. (1985). Ageing and Problem-solving performance. In Charness, N. (Ed.), *Aging and Human Performance*. Chichester: Wiley.
- Chawla, M., G. Betcherman, Banerji, A. (2007). *From Red to Gray – The “Third Transition” of Aging Populations in Eastern Europe and the former Soviet Union*. Washington, D.C: The World Bank.
- Henkens, K., Remery, C., Schippers, J. (2008). Shortages in an ageing labour market: an analysis of employers’ behaviour. *The International Journal of Human Resource Management*, 19 (7), 1314–1329. doi: 10.1080/09585190802110117
- Lisenkova, K., Merette, M. & Wright, R. (2012). *The Impact of Population Ageing on the Labour Market: Evidence from Overlapping Generations Computable General Equilibrium (OLG-CGE) Model*.

- of Scotland. Working Paper No. 12–13, University of Strathclyde Business School, Department of Economics.
- Jackson, R. (2002), *The Global Retirement Crisis: The Threat to World Stability and What to Do about It*, Washington: Center for Strategic and International Studies.
- Jorgensen, O. H. (2011). *Macroeconomic and Policy Implications of Population Aging in Brazil*. Policy Research Working Paper 5519. The World Bank. Latin American and Caribbean Region. Economic Policy Sector.
- Klevmarcken, A. (1993) Demographics and the dynamics of earnings. *Journal of Population Economics*, 6(2), 105-122.
- Korenman, S., Neumark, D. (2002). Cohort crowding and youth labor markets: A cross-national analysis, in, *Youth Employment and Joblessness in Advanced Countries*, (Eds.) D. Blanchflower and R. Freeman, NBER Comparative Labor Market Series, Chicago: University of Chicago Press.
- Maestas, N., Mullen, K. J. & Powell, D. (2016). *The Effect of Population Aging on Economic Growth, the Labour Force and Productivity*. NBER, Working Paper No. 22452.
- Meade, J.E, Wrigley, E.A., Brass, W., Boreham, A.J., Glass, D.V., Grebenik, E. (1970). Demography and Economics. *Population Studies*, 24(1), 25-31.
- Oliver, M. (2015). Population ageing and economic growth in Japan. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 35(11/12), 841–863. doi: 10.1108/IJSSP-02-2015-0018.
- Peterson, P. (1999), *Gray Dawn: How the Coming Age Wave Will Transform America – and the World*. New York: Times Books.
- Radovanović, S., Rančić, M. (1995). *Ukupno stanovništvo Jugoslavije – razmeštaj i urbanizacija. Stanovništvo i domaćinstva Jugoslavije prema popisu 1991*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, M. (1995). *Stanovništvo SR Jugoslavije – tendencije i problemi, Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Републички завод за статистику (1998). *Статистички годишњак Србије*.
- Републички завод за статистику (2011). *Пројекције радне снаге Републике Србије 2010–2050*.
- Shimer, R. (2001). The impact of young workers on the aggregate labor market. *Quarterly Journal of Economics*, 116(3), 969-1007
- The World Bank (2013). *Mitigating the Economic Impact of an Aging Population: Options for Bulgaria. Poverty Reduction and Economic Management*, Document of the World Bank.
- United Nations (2003). *World Population Prospects: The 2002 Revision*. New York: Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- United Nations (2017). *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*. ESA/P/WP/248, New York: Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Wright, R.E., (1991), Cohort Size and Earnings in Great Britain. *Journal of Population Economics*, 4(4), pp. 295-306.
- Wieteke, S. C., van Dalen, H. P., Henkens, K. (2012). Ageing and employers' perceptions of labour costs and productivity. *International Journal of Manpower*, 33 (6), 629–647. doi: 10.1108/01437721211261796
- Vodopivec, M. Arunatilake, H. (2008). The impact of population aging on the labor market: The case of Sri Lanka, IZA DP No. 3456, Bonn: The Institute for the Study of Labor (IZA).
- Zimmermann, K. (1991). Ageing and the labor market. *Journal of Population Economics*, 4(4), 77-200.

Nataša L. Golubović

University of Niš

Faculty of Economics, Niš

Srđan S. Golubović

University of Niš

Faculty of Law, Niš

DEMOGRAPHIC CHANGES AND LABOUR SUPPLY IN SERBIA

Summary

Demographic changes are an important determinant of socio-economic development. Unlike the twentieth century, which was labeled as a century of the steady population growth, it is believed that the twenty-first century will be a period of demographic ageing. Attention of demographers and economists shifts from demographic expansion towards the phenomenon of demographic ageing and the challenges of adaptation to this process. Societies affected by demographic ageing face significant economic and social challenges. One of the challenges arises from the impact of demographic change on the labor market. Demographic changes affect the labor market through three main channels: through the labor supply, productivity and labor demand (due to changes in the structure of aggregate demand). This paper explores the relationship between demographic changes and labor supply in Serbia, and the challenges these changes impose in terms of adjustment of the institutions and policies to the new demographic reality.

Key words: demographic changes, labor market, labor supply.

ОПАДАЈУЋЕ ВРИЈЕДНОСТИ ДЕМОГРАФСКИХ ЧИНИЛАЦА И МОГУЋИ ПРАВЦИ ЊИХОВОГ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА

Апстракт. Последњих десетак година XX вијека и прве двије декаде трећег миленијума у cjелокупном јужнословенском друштву се дешавају демографски феномени који имају опадајући тренд раста. Стопа наталитета је све мања и мања. Јављају се озбиљна упозорења да јужнословенском друштву пријети „бијела куга”. Међутим, опадајући трендови раста демографских чинилаца нијесу специфичност само Србије и осталих јужнословенских земаља, већ је то обилежје популационог стања и развијених земаља и Европе и свијета. И у тим земљама наталитет је све мањи. Разлози за тако нешто су резултат новијег доба и последица су одређених транзицијских дешавања, односно глобалистичких ефеката и нуспродуката.

Када је ријеч о србијанском, односно јужнословенском друштву, узроци смањеног наталитета су, дијелом, последица одређених глобалних тенденција и транзицијског битисања, а добрим дијелом ти односи су последица неких специфичности карактеристичних за поменута конкретна подручја. Четири, пет је таквих разлога, и то: криза генетског материјала; већа еманципација и жена и мушкараца, а поготово дјевојака, када је у питању заједнички живот „удвоје”; лоше материјалне могућности и низак квалитет живота, због чега се млади људи и не усуђују или тешко то раде, да уђу у брачну заједницу; затим миграције, као и непостојање државне стратегије за заустављање даљњег пада наталитета, односно стратегије за унапређење популационе политике.

Правци за превазилажење кризе раста демографских чинилаца нису, како се то често наводи, одређена социјална давања (дјечији додаци, надокнаде за више дјеце или пензије), а што се често истиче као могући садржај неких будућих политика или стратегија. Јер то је само гашење пожара, а не рјешење ситуације. Уосталом, најбољи примјер до које се то мјере може банализовати је случај мајки са троје и више дјеце у Црној Гори, које су, наводно, биле законски регулисале свој статус у смислу позитивног односа државе према демографском расту и наталитету.

Двије најбоље мјере или два битна инструмента за опоравак демографских трендова и у Србији, а и у јужнословенском ареалу, јесу стално радно мјесто и кров над главом. Када се тако нешто успостави као државна стратегија и осмисле разноразни бенефити, прије свега, за младе брачне парове, демографски токови се могу ако не побољшати, а оно бар стабилизovati на нивоу да се не губи за три или четири деценије један мањи градић од 30.000–40.000 становника.

Тешко је и помислити када би једна таква државна стратегија, која би знатно унаприједила популациону политику, могла постати реалност и у Србији, а и у осталим земљама јужнословенског амбијента. Јер, демографски

проблеми су у региону потпуно идентични, без обзира да ли је ријеч о земљама које су већ чланице Европске Уније или су на том путу.

Кључне речи: демографски проблеми, опадајуће вриједности, сигурна плата, кров над главом, бенефити, стратегије, политике

Увод

У прве двије декаде трећег миленијума у јужнословенском друштву се дешавају демографски феномени који имају опадајући тренд раста. Стопа наталитета је све мања и мања. Јављају се озбиљна упозорења да већини друштва из региона пријети „бијела куга”. Међутим, опадајући трендови раста демографских чинилаца нијесу специфичност само јужнословенског простора, већ је то обиљежје популационог стања и развијених европских земаља. И у тим земљама наталитет је све мањи. Разлози за тако нешто су резултат новијег доба и последица су одређених транзицијских дешавања, односно глобалистичких ефеката.

1. Пописи становништва као културолошки феномен

Миграциона кретања су један од најосјетљивијих друштвених и демографских чинилаца о којима се често закључује произвољно, не консултујући при томе статистичке показатеље који су за тако нешто, великим дијелом, најмјеродавнији. Често се неки демографски проблем пренаглашава, а онда се последице одређеног, најчешће десетогодишњег статистичког евидентирања, спозна да ипак изречене оцјене нису мјеродавне и тачне на начин како се то мислило. Иначе, и сâм попис становништва не даје одређене конкретније показатеље о миграцијама, будући да се у званичним статистичким евиденцијама може регистровати и запазити само број становника одређеног подручја који су се помјерили према неком другом друштвеном и просторном реалитету. Али зашто су одређени грађани отишли и који су разлози напуштања србијанског амбијента, као и других реалитета, не може се утврдити, већ се у томе случају мора примијенити други начин истраживања и квалитативне анализе. Када се говори о попису становништва, постоји склоност да се овом начину утврђивања бројног стања биолошке супстанце приђе само као прикупљању статистичких података и ништа више од тога. Међутим, попис становништва за сваки реалитет и за свако друштво представља један посебан културолошки чин. Он представља и много више од тога. Представља одређени цивилизацијски чин, односно цивилизацијски искорак, путем којег се долази до статистичко-емпиријских података о показатељима који се траже, односно индикаторима који су потребни сваком озбиљно организованом друштвеном организму. Другу димензију поменутог искорака одређује активност на попису становништва, која се може одредити као регистровање и конституисање

друштвеног капитала. Неминовно је да се у времену модернизације говори о друштвеном капиталу одређеног амбијента. На исти онај начин на који се говори о економском, финансијском, банкарском или трговачком капиталу могуће је говорити и о друштвеном капиталу. И исто онако како се мјерљивим обиљежјима изражава неки од четири поменута капитала, могуће је изразити и друштвени капитал. То што се на исти начин, и у квантитативном и квалитативном погледу, не говори о друштвеном капиталу као о осталим врстама капитала, резултат је неразвијености и неразуђености и других подструктура друштва поред економске, а последица је то озбиљног модернизацијског заостатка транзицијских друштава, па и србијанског. Биће друштвеног капитала конституишу и сачињавају социјални, интелектуални, научни и културни капитал. Сви поменути капитали се могу опредметити и изразити мјерљивим обиљежјима. А квантитативно и квалитативно исказана обиљежја друштвеног капитала утврђују се, најтранспарентније, пописом становништва. Разлози су то због којих попису треба прићи с аспекта ширег друштвеног и културолошког чина. Пописивањем појединаца, група и различитих развојних сегмената друштва, који су припадајући индивидуама и колективитетима, формира се друштвени капитал који је квантитативно-квалитативна основа за истраживање, анализу и разматрање процеса кратког и дугог трајања.

2. Методолошки и теоријско-појмовни оквир истраживања миграционих кретања у јужнословенском друштву

Иако пописи становништва представљају статистичко-емпиријску основу за проучавање многих друштвених феномена, исти садрже мноштво мањкавости када је у питању истраживање миграционих кретања. Јер студије о друштвеном богатству једног реалитета садрже податке о томе колико припадника одређеног амбијента у односу на претходни пописни период мигрира, али не садрже показатеље о разлозима иселјавања на основу којих се могу утврдити општи смјерови миграционих кретања. Опште смјерове миграција је неопходно утврдити из разлога предупређења услова због којих припадници одређеног друштвеног реалитета неће морати мигрирати према другим дестинацијама, из разлога побољшања квалитета живота или неког другог животно бивствујућег разлога. У недостатку таквих показатеља склоно се, често, о миграцијама закључивати на основу субјективног осјећања одређеног мањег броја јединки. Закључивање о разлозима миграција на основу понекад и пренаглашено емотивно испољених ставова не може довести до објективног посматрања и анализе појаве помјерања становништва. Нити је могуће у таквим условима конституисати став о миграционим кретањима који ће се одликовати општом конотацијом. До једног објективнијег става о разлозима миграционих кретања може се доћи на основу социолошког емпиријског истраживања, у којему више субјективних исказа добијају општи знак. Иако анкета, као истраживачка техника и инструмент, и добијена

емпирија представљају у основи субјективно мишљење, ипак субјективни ставови репрезентативног броја испитаника, испитивани на вишеетапно стратификованом узорку, и уз то лонгитудинално, пружају могућност за конституисање објективног става. Значи то да субјективни ставови прелазе у објективне, а уопштавање и објективизација указују на системске недоречености које су један од кључних разлога миграционим кретањима. Системске недоречености могу бити садржане у политичком, економском, културном или неком другом подсистемском структурном оквиру.

Разматрање миграционих кретања представља веома важан аналитички оквир показатеља друштвене структуре конкретног амбијента. Миграције су одраз покретљивости друштва, и оне су, прије свега, специфичност вертикалне друштвене покретљивости. За проучавање друштвене структуре је много битнија вертикална него хоризонтална покретљивост, због тога што код вертикалних помјерања долази до промјене друштвеног положаја. Преко вертикалне друштвене покретљивости је могуће мјерити напредовање, односно назадовање на хијерархији друштвених положаја друштва.

Студија случаја, која говори о миграционим кретањима, за потребе овог рада је урађена за сјеверни дио Црне Горе, који се често у колоквијалном говору назива и црногорски дио Санџака. Анализа пописа становништва и миграционих кретања у предметном раду је урађена компаративном методом, односно упоредним статистичким и емпиријским методским поступцима. Емпиријска анализа је рађена на основу анкетног упитника. Истраживање је спроведено, поред осталих, и у пет општина црногорског дијела Санџака (Бијело Поље, Беране, Пљевља, Плав и Рожаје). Муслиманско и бошњачко становништво су доминантни у локалној структури Рожаја, док су већинска популација у Плаву. У Бијелом Пољу, Беранама и Пљевљима, као општинама на сјеверу Црне Горе, значајно су заступљени.

Узорак на којем је реализовано истраживање обухватио је 464 испитаника из реда Муслимана и Бошњака, што је у односу на њихово збирно учешће у основном скупу у популацији Црне Горе -0,51. У потпуности то одговара методолошком стандарду приликом пројекција величине узорка. Иначе, узорак је стратификован по основу неколико различитих структурних и аналитичких обиљежја (пол, старост, образовање и занимање).

Методолошки и теоријско-појмовни оквир рада о попису становништва и миграционим кретањима у црногорском дијелу Санџака у другој половини XX вијека и првој декади и по трећег миленијума, захтијева разјашњење и објашњење два појма која се употребљавају.

Једно је одређење популације Муслимани и популације Бошњаци, а друго је мањински народи. Терминолошки назив Муслимани за једну групуацију становништва која егзистира у Црној Гори, а Бошњаци за другу, употребљава се у демографском смислу од пописа становништва 2003., односно 2011. године. То је реалност савремене Црне Горе. Неспорна је чињеница да долази до распоућености муслиманско/бошњачког корпуса у Црној Гори.

Није спорно и кристално је јасно да је такво стање, значајним дијелом, створено и фингирано из одређених политичких, односно религијских центара, како групација овог мањинског народа не би чинила петнаест и више процената становништва у Црној Гори. Јер много је лакше манипулисати са одређеном групацијом која има четири, шест, седам или осам процената заступљености у укупној популацији. И таква ситуација је у Црној Гори и створена према резултатима пописа из 2003. и 2001. године. Због тога је неопходно и потребно у истраживачким текстовима, као и у стручној, научној и јавној комуникацији, употребљавати потпуно равноправно одређење Муслимани за једну групацију, односно Бошњаци за другу, док не дође до неког наредног и слједећег пописа становништва, који би евентуално показао одређено веће и бројније национално изјашњавајуће хомогенизације и присуства једног или другог корпуса.

Терминолошко одређење мањински народи се користи из разлога што се у категоријама популације и различитих популационих групација не може, не смије и није добро по друштво оперисати са терминима мањина и већина. Није то могуће са било којом популацијом, па макар она била заступљена и са 0,5% од укупног демографског тоталитета. У Црној Гори је у том погледу ситуација још специфичнија, јер је ријеч о народима који су аутохтони, који знају одакле су, који добро знају своје поријекло и који у великом броју случајева нису дошли ниоткуда, него су своји на своме. Због тога је термин мањински народи адекватнији и пријемчивији него одређење национална мањина, без обзира што у овом називу постоји префикс мањински. Али када уз то егзистира и одређење народи, онда то има сасвим друго значење и конотацију. Такође, у Црној Гори се не може говорити ни о неким тзв. новим мањинама, које настају последице распада экс-Југославије, и које терминолошки и суштински постоје као називи у неким граничним сусједним друштвеним реалитетима. Наведени разлози упућују на оправданост оперисања термином мањински народи. Муслимани и Бошњаци у Црној Гори су мањински народ јер су поред традиционално/територијално/егзистирајућих својстава и веома бројна популација, која у укупном становништву Црне Горе заједно чини око 12%, а у неким општинама су и већински народ. Методолошка разјашњења и резултати емпиријског истраживања пружају могућност да се на истраживачки озбиљан и теоријски утемељен начин може говорити о миграционим кретањима у црногорском дијелу Санцака.

3. Добијање запослења и рјешавање егзистенцијалних питања као узрок миграција

У различитим анализама често се истиче да је основни узрок миграција настојање обезбјеђивања бољих и квалитетнијих услова живота, што прије свега подразумемијева проналажење и добијање одговарајућег запослења. Ме-

ђутим, мање Муслимана и Бошњака (48,62%) из црногорског дијела Санџака би промијенило пребивалиште ако би успјели да добију посао којим би задовољили поједине елементе квалитета живота. Већи дио њих тако нешто не би урадио, без обзира на постојеће стање тренутне реалне животне егзистенције. При томе, много више Муслимана и Бошњака (47,66%) радије би остало у мјесту гдје тренутно живи, без обзира што би промјена пребивалишта била мотивисана проналажењем бољег посла. Највише би били и склони су миграцијама млађи становници општина црногорског Санџака, и то они старости од 21–30 година (69%), као и они од 31–40 године (62,3%). Насупрот таквој чињеници, старији припадници муслиманске и бошњачке популације много мање су склони миграционим кретањима, без обзира што би им мотивација била проналажењем бољег и плаћенијег запослења.

Највише би били склони промјенама пребивалишта ради бољег запослења Муслимани и Бошњаци који живе у Рожајама (57%), па Пљевљима (56,41%), док би тако нешто најмање урадили они који су животно везани за Беране (38,6%).

Занимање је један од легалних канала промоције и заузимања друштвених положаја. Сигурно је да они који имају мањи хијерархијски социо-професионални статус теже рјешавају одређена витална егзистенцијална питања и сасвим је разумљиво што би највише Муслимана и Бошњака (67,5%) из црногорског дијела Санџака промијенило пребивалиште уколико би тако нешто било мотивисано проналажењем бољег посла, а што би знатно поправило њихов егзистенцијални статус. При томе, када су у питању демографска подструктурна обиљежја по занимању, велики број радника у трговини (63,8%), као и оних у занатству (53,13%) и услугама (54,5%), би такође били склони миграцијама уколико би таква покретљивост резултирала проналажењем бољег посла. Затворено друштво које није стабилизовало своју друштвену структуру, а такво је црногорски дио Санџака, не пружа велике могућности стручњацима и умјетницима за стваралачки и креативни рад, што за последицу има и лошији материјални статус ових групација. Због тога би велики број њих (57,14%) напустило општину у црногорском дијелу Санџака у којој живи, ради проналажења радног ангажмана који им омогућава квалитетнији живот. За промјену пребивалишта ради проналажења бољег посла најмање су расположене домаћице (20,35%) и виши руководиоци (25%), што је и разумљиво ако се, с једне стране, има у виду традиционализам санџачког друштва и положај жене у њему, гдје је у већини случајева овој прво поменутој групацији намијењена улога везана за кућне послове. На другој страни, припадници руководне групације, захваљујући системским привилегијама, могу обезбиједити задовољавајући ниво квалитета живота, због чега они лично не показују заинтересованост и потребу за сопственим миграционим помјерањима.

4. Разлози одласка у иностранство Муслимана и Бошњака

Миграције ради бољих услова живота, сталнијег и плаћенијег посла, као и задовољења квалитета живота, у већини случајева су везане за помјерања према иностраним земљама. Различити су разлози миграција припадника Муслимана и Бошњака из пет општина црногорског дијела Санцака. Крећу се од оних првенствено социјалних и економских, до знатно мање оних који се тичу усавршавања у струци и породичних. Већина припадника овог мањинског народа (26,56%) отишла би да дуже вријеме живи у некој иностраној земљи из разлога што се у томе реалитету добија одговарајућа плата за дати рад, док у Црној Гори то није случај, будући да се уложени труд и напор адекватно не вреднују одговарајућим личним примањима. Адекватна материјална надокнада за уложени рад у иностранству је изванредан разлог да се лакше може остварити жељени стандард живота, што је и основна чињеница због које би 25,69% Муслимана и Бошњака животну егзистенцију потражили у некој од иностраних имиграционих дестинација. За разлику од припадника муслиманске и бошњачке популације који сматрају да се у Црној Гори може остварити неки ниво (не)задовољења животног стандарда али који није довољан, 23,25% припадника овог мањинског народа размишља да оде на дуже вријеме у иностранство из разлога што у општини у којој живе, у сјеверном дијелу ове Републике, није могуће за дуго остварити жељени стандард живота. Разлог због којег би 15,41% Муслимана и Бошњака из Црне Горе на дуже вријеме отишли у иностранство је тај што се у томе просторно-имиграционом реалитету могу остварити повољнији услови за сигурнију будућност њихове дјеце. При томе, брига за срећнију будућност дјеце је испољенија код припадника средње и старије генерацијске доби, и то оних од 31–40 година (28,57%), затим од 41–50 година (29,87%), као и оних од 51–60 година (27,78%). И неки други породични разлози су битни, па 7,42% Муслимана и Бошњака размишља о одласку у иностранство на дуже вријеме будући да се тамо већ налазе неке њима блиске особе. Веома мало припадника ове мањинске групације (2,55%) у иностранству би боравило дуже вријеме како би стекли знање нужно за квалитетан рад у својој струци.

Примаран разлог миграција, и мушкараца и жена, припадника муслиманског и бошњачког народа у Црној Гори јесте могућност постизања и остваривања жељеног нивоа стандарда живота. Док је, као што се може запазити из истраживачке анализе, код Муслимана и Бошњака преко 31 године и више старости основни разлог размишљања и помишљања о одласку у иностранство на дуже вријеме могућност обезбјеђивања сигурније будућности својим потомцима, дотле је за припаднике млађе популације искључиви разлог одласка могућност добијања одговарајућих личних примања (до 20 година старости), док је за оне од 21–30 година старости основни разлог тај што се у Црној Гори, по њиховом мишљењу, дуго неће моћи остварити жељени стандард живота. Разумљиво је да је за млађе припаднике муслиманске и бо-

шњачке популације основни разлог миграција обезбјеђивање бољег квалитета живота, док је за старије то брига за бољи стандард и сигурност дјеце. Слични модалитети одговора о разлозима миграција припадника овог мањинског народа су и када је у питању њихова перцепција на нивоу пет посматраних градова црногорског дијела Санцака ($\chi^2 = 32.124$; $\text{Цк} = 0,319$).

5. Хијерархија разлога одласка у иностранство

За одлазак у иностранство обично постоји више разлога. Није у питању само један разлог који ће однијети превагу приликом одлучивања за миграциона помјерања. Уз онај главни или први разлог одласка према некој имиграционој дестинацији, појединци и чланови њихових породица вежу се или условљавају за још неки разлог.

Први разлог, и хијерархијски најважнији у испитивању, због чега би припадници Муслимана и Бошњака из неке од општина које конституишу црногорски дио Санцака отишли у иностранство (30,72%), односи се на могућност много лакшег и квалитетнијег задовољења квалитета живота, док је иза овога нешто мање изражен (27,17%) разлог због којег се у Црној Гори дуго неће моћи остварити жељени стандард живота. Најниже мјесто у хијерархији индикатора првог разлога одласка у иностранство представља потреба и могућност стицања знања које је нужно за квалитетан рад у својој струци (0,83%).

Други разлог због којег би највише Муслимана и Бошњака из црногорског дијела Санцака отишло на рад у иностранство (39,9%) односи се на чињеницу да се у тим радним и просторним реалитетима добија одговарајућа плата за дати рад. У црногорском друштву, а посебно у дијелу који се налази сјеверније, не само да се не добија адекватна материјална надокнада за уложени рад, него је она и нередовна и касни по неколико мјесеци. Могућност примања редовне надокнаде личног дохотка је изазов који подупиरे онај први разлог миграцијских кретања, а који се односи на обезбјеђење задовољавајуће цјелине квалитета живота.

6. Одлазак чланова породица Муслимана и Бошњака на рад у иностранство

Током 90-их година XX вијека и првих деценија трећег миленијума, од чланова породица испитаних припадника муслиманског и бошњачког народа отишло је на дуже вријеме у иностранство да живи и ради 52,3%, што указује на лошији социјални статус ове популације ($\chi^2 = 21.191$; $\text{Цк} = 0,167$).

Ако се анализира одлазак чланова породица испитаника у предметном истраживању по потпуној структури током посматраног периода, запажа се да је готово идентичан омјер одласка мушкараца и жена, односно да је, када је у питању старосна структура, највећи број отишлих старости од 31–40 и 51–60

година. Припадници популације прве старосне структуре одлази у иностранство због побољшања сопственог економско-социјалног статуса, а друге да би обезбједили повољнији квалитет живота својој дјечи.

Најугроженије општине црногорског дијела Санцака из којих се миграционо помјерају Муслимани и Бошњаци су Плав, Пљевља, Рожаје и Беране, док је ова демографска тенденција много мање присутна у Бијелом Пољу.

Када је у питању социо-професионална тенденција миграција у дијелу Санцака који се налази на територији Црне Горе, из породица које су обухваћене испитивањем највише одлазе на рад у иностранство радници у услугама, затим пољопривредници, као и они без занимања. Наведени смјер миграција посматран из социо-професионалне равни је и разумљив, будући да су то занимања која у условима затворене друштвене структуре тешко могу рјешавати свој егзистенцијални статус.

Анализа подструктуре школске спреме показује да је највише припадника Муслимана и Бошњака (70,7%) који су отишли у иностранство током 90-их година XX вијека и прве деценије трећег миленијума, јесте са средњом стручном спремом, па онда са основном школом. Велика већина становника црногорског дијела Санцака (80,9%) није била запослена прије одласка на рад у иностранство, док их је знатно мање (19,1%) имало радни ангажман. При томе, када су отишли у иностранство запослило их се њих 89,1%, док само 10,9% није нашло радни ангажман. То указује на чињеницу да је недостатак посла, односно неотварање нових радних мјеста, веома битан узрок миграција припадника муслиманске и бошњачке популације која егзистира у сјеверном дијелу Црне Горе.

7. Општи смјер миграција у црногорском дијелу Санцака

Емпиријском провјером може се доћи до општих показатеља карактера миграционих кретања током 90-их година XX вијека и прве деценије трећег миленијума, међу Муслиманима и Бошњацима који егзистирају у црногорском дијелу Санцака. Разлози који су натјерали већину припадника ове популације да напусти своја стална пребивалишта у Црној Гори су првенствено економско-социјалног карактера, и односе се на могућност (не)остваривања материјалних прихода за сопствени радни ангажман, који су знатно већи у иностранству него кући и који су много редовнији. Материјални приходи који се стичу на тај начин омогућавају задовољење појединих елемената квалитета живота и његове цјелине. Разлог овим миграцијама је затвореност друштвене структуре црногорског друштвеног реалитета. Црна Гора је неразвијено подручје, а као таква није стабилизовала своју друштвену структуру. Канали социјалног помјерања на одређене друштвене положаје су затворени, а ситуација је отежана и транзицијским, односно посттранзицијским дешавањима у економској сфери.

Разлози за миграције популације из црногорског дијела Санцака су и дијелом политичке природе, а тичу се притисака на Муслимане и Бошњаке, као и друге мањинске народе у овом друштвеном амбијенту, а који су нарочито били изражени у периоду од 1990. па до 1995., односно 1997. године.

Смјер и ток миграционих кретања једне популације мањинских народа као што су Муслимани и Бошњаци показује да су миграционим кретањима скоро подједнако били склони и мушкарци и жене. Млађи појединци, до 30 година старости, миграционо се помјерају из разлога обезбјеђења и задовољења квалитета живота који то нијесу у стању осигурати у Црној Гори. Средовјечни и старији припадници муслиманске и бошњачке популације, у случају да се одлуче да напусте своја стална пребивалишта и оду на рад у иностранство, искључиво то раде како би ријешили егзистенцијална питања својим потомцима. Много чешће одлазе на рад у иностранство они појединци који у структури занимања заузимају хијерархијски нижа мјеста. Нарочито испољени одласци се јављају у градовима Плаву и Рожају, који су и у неразвијеној Црној Гори међу најмање развијеним општинама.

Различите недаће и деконструктивност бившег југословенског простора, праћене ратом и економским санкцијама, довеле су до општег сиромаштва и безнађа, која су за последицу имала миграције. За разлику од миграција из 60-их и 70-их година XX вијека, када се у иностранство одлазило и у „државном аранжману”, миграције с краја другог и почетка трећег миленијума су помјерања „са картом без повратка”. Егзистирајућа популациона супстанца у црногорском дијелу Санцака је угрожена, а демографска равнотежа поремећена. Због тога би неопходно били развити тзв. „мрежу санцачке дијаспоре”. Изградња стратегије сарадње матице црногорског дијела Санцака и дијаспоре утицала би на неутралисање негативних миграционих тенденција. Такође, успјешно реализовање економске транзиције и развој цивилног друштва, као друштва егзистирања слободних грађана ослобођених политичких, идеолошких и националистичких стега, смањују негативне ефекте миграција и потпомажу стабилизацију друштвене структуре црногорског реалитета. Подструктуре тада више нису распршене већ интегрисане у функцији структурне цјеловитости.

8. Умјесто закључка – специфичност разлога демографског назадовања.

Када је ријеч о јужнословенском друштву, узроци смањеног наталитета и демографског пада су, дијелом, последица одређених глобалних тенденција и транзицијског битисања, а добрим дијелом ти односи су последица неких специфичности карактеристичних за ово конкретно подручје. Четири, пет је таквих разлога, и то су следећи:

Основни разлог, у модерном добу, смањеног наталитета код популације која живи у Црној Гори је што долази до кризе генетског материјала. Ниједан

други материјал и ресурс човјековог опстајања није толико угрожен као његов генетски потенцијал. Глобалистичка струјања вјечите несигурности за сопствени квалитет живота и егзистенцијални опстанак дјелују и дјеловали су у виду стреса на становнике Црне Горе. Као последица тога су умањене способности одређених човјекових потенцијала и могућности, при чему се најубитачније то одражава на генетски материјал и човјекову репродукцију.

И слједећи разлог опадања стопе наталитета резултат је одређених транзицијских струјања, која су довела до веће еманципације и жена и мушкараца, а поготово дјевојака, када је у питању заједнички живот „удвоје”. Како опада стопа наталитета, тако опада и број склоплених бракова. Исто тако повећава се и број развода. Разлог томе је што су првенствено особе женског пола много више еманциповане у модерном добу, у смислу да им више и није толико битан папир или склапање брака у некој другој званичној форми, да би живјели у заједници са мушкарцем. Такође, и у таквим заједницама се рађају и дјеца. Познато је како су прије двадесетак или тридесетак година у једном традиционалном друштву као што је црногорско називане особе женског пола, уколико мимо брака живе са особом супротног пола. Данас је црногорска средина пуно толерантнија према таквим заједницама и животу „удвоје”, али још увијек постоје одређене резерве према рађању дјеце у таквим заједницама. Из тога разлога долази до смањеног наталитета, јер већина наведених изванбрачних заједница су заједнице без дјеце.

Трећи разлог, по резултатима истраживања о демографским чиниоцима које је извршио Центар за друштвена истраживања из Подгорице, јесте онај за који се обично мисли да је први, а то су лоше материјалне могућности и низак квалитет живота, због чега се млади људи и не усуђују, или тешко то раде, да уђу у брачну заједницу.

Четврти разлог су миграције, и то два типа тих миграционих кретања: село – град, и, у црногорском друштву, сјеверни дио Црне Горе – средишњи и јужни дио Црне Горе.

И пети разлог, али не сигурно по значају у наведеном редоследу сврстан на овом мјесту, јесте непостојање државне стратегије за заустављање даљњег пада наталитета, односно стратегије за унапређење популационе политике. Државна стратегија треба да стимулише повећање наталитета на тај начин што ће давањима у виду дјечијих додатака и другим погодностима стимулисати становнике својег реалитета да добијају дјецу и повећавају наталитет. На тај начин би им се итекако олакшао тежак живот, нарочито код многочланих породица. Неке земље то раде заиста динамично и интензивно и имају резултате на том пољу. Тако рецимо Хрватска свакој жени која роди троје и више дјеце даје националну пензију. Црна Гора је још увијек далеко од таквог стратешког промишљања и за друге сфере дјеловања, а обично популациона политика долази иза њих много касније. Због тога тешко је и помислити када би једна таква државна стратегија, која би знатно унаприједила

популациону политику, могла постати реалност у већини земаља јужнословенског реалитета.

Поред модернизацијских нуспродуката на опадање броја становника, у свим јужнословенским друштвима утиче и индолентан однос власти према уоченом проблему. Када црвена лампица почне обасјавати јужнословенске просторе, у свакој држави ће бити изгубљен по један мали град.

ЛИТЕРАТУРА

- Bellah, Robert, N. „Durkheim and History”, *The American Sociological Review*, VI, No 4., 1959.
- Bogdanović, Marija. „Medjugeneracijska društvena pokretljivost”, *Sociologija*, Beograd, 1992.
- Bogdanović, Marija. „Medjugeneracijska društvena pokretljivost prema polu (uporedna analiza)”, *Sociologija*, Beograd, 1993.
- Bogdanović, Marija. *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije, 1993.
- Bogdanović, Marija. „Unutargeneracijska pokretljivost – uporedna analiza po republikama u bivšoj Jugoslaviji”, *Sociologija*, Beograd, 1994.
- Goldmann, Lucien. „Humanističke nauke i filozofija”, *Kultura*, Beograd, 1981.
- Mils, Rajt. *Sociološka imaginacija*, Beograd: Savremena škola, 1964.
- Volerstin, Imanuel, i dr. *Kako otvoriti društvene nauke*, Podgorica: CID, 1997.
- Vukadinović, Srdjan. „Intergenerational Social Mobility in Serbia and Montenegro”, *EUROBALKANS*, Aegina, 1998/1999, 33.
- Vukadinović, Srdjan. „Medjugeneracijska društvena pokretljivost kao odraz regionalnih promjena na Balkanu”, u: *Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu*, Niš, 1998.
- Vukadinović, Srdjan. *Društveno grupisanje i pokretljivost*, Podgorica: CDI, 2000.
- Vuković, Slobodan. *Pokretljivost i struktura društva*, Beograd: IKSI, 1994..

Srdjan Vukadinovic

Center for Scientific Research
Podgorica, Montenegro

THE DOWNWARD TREND OF DEMOGRAPHIC INDICATORS AND POSSIBLE WAYS TO OVERCOME THAT

Summary

During the last decade of the twentieth century and the first two decades of the third millennium, the South Slavic societies are characterized by demographic indicators that have a downward trend. Birth rate is getting ever smaller. The "white plague" threatens. This is characteristic not only of Serbia and other South Slavic countries, but also of the developed countries of Europe and the world. In these countries the birth rate is decreasing. The reasons for that are the result of recent times and of the transition processes, i.e. of globalist effects and byproducts.

When it comes to the Serbian and the South Slavic societies, the causes of reduced birth rate are, in part, a result of global trends and transition processes as well as of peculiarities of specific areas. There are several reasons for that: the crisis of the genetic material; greater emancipation of men, and especially of women, when it comes to living together; poor financial means and low standard of life, which is

why young people find it difficult to marry; migration, and the lack of a national strategy to stop further decline in birth rate, i.e. of a strategy to improve population policy.

Possible ways to overcome the crisis of the growth of demographic indicators are not to be found, as is often alleged, in certain social benefits (child allowance, reimbursement for more children or pensions). Such measures do not address the root causes and do not solve the problem. The best example that banalizes such measures is the case of mothers of three and more children in Montenegro, who have legalized their status in terms of positive attitude at the national level towards demographic growth and birth rate, but which has produced no results.

The two best measures or two essential instruments for the recovery of demographic trends and in Serbia and in the South Slavic area are having a permanent job and a roof over one's head. When such measures are incorporated into the national strategy alongside various additional benefits especially for young couples, demographic trends can be improved or at least stabilized at a level adequate for preventing the loss of a small town of about 30,000 or 40,000 residents.

It is hard to imagine that such a national strategy that would significantly improve the population policy could become a reality in Serbia and in other South Slavic countries despite the fact that all these societies are faced with identical problems in the given area of life, regardless of whether they are already members of the European Union or not.

Key words: demographic problems, declining values, safe salary, roof over your head, benefits, strategies, policies.

ДЕМОГРАФСKE ПРомЕНЕ КАО ФАКТОР БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт. Савремене државе суочавају се са широким спектром изазова, ризика и претњи безбедности. Њихова непредвидивост и међузависност усложњава дефинисање системских мера за успешно супротстављање. Човек је носилац већег броја изазова, ризика и претњи безбедности. Истовремено, становништво представља основни потенцијал државе за изналажење најефикаснијих начина за очување потребног нивоа безбедности и један је од кључних фактора који утичу на безбедност сваког друштва. Поред тога, целокупни материјални ресурси државе у директној су вези са становништвом и свим обележјима која га карактеришу. Развијеност савремених држава огледа се и у способности пројектовања ефикасног и ефективног система заштите националних и одбрамбених интереса. Да би овакав систем могао успешно функционисати неопходно је да се задовоље услови у вези са људским и материјалним потенцијалима. Међутим, одређене државе се суочавају са великим проблемима који се тичу демографског потенцијала. Државе у транзицији, каква је и Република Србија, засуте су бројним проблемима економске природе и појавама друштвених различитости и противречности. Различитости неминовно доводе до све већег раслојавања у друштву, продубљења јаза између богатих и сиромашних, као и других облика неједнакости. Низак животни стандард и немогућност задовољења основних социјалних потреба утичу вишеструко на демографске токове у Републици Србији. Незадовољство становништва испољава се на различите начине и представља потенцијал за угрожавање безбедности на свим нивоима.

Суштина је у испољавању негативних психо-социјалних и демографских појава на одређеном простору, које могу условити деградирање нивоа безбедности државе. Уколико би се та деградација наставила, могла би условити нарушавање безбедносне ситуације на регионалном и глобалном нивоу. Демографске промене које могу остварити утицај на безбедност Републике Србије везују се, пре свега, за квантитативна обележја становништва. Основна квантитативна обележја становништва која могу остварити утицај на безбедност Републике Србије су број становника, просторни распоред и миграције. Поред тога, квалитативна обележја становништва, као што су образовна, старосна, професионална структура, здравствена ситуација и слично, у комбинацији са квантитативним обележјима, остварују значајне утицаје на безбедност земље. Имајући у виду ширину проблематике коју захваћају демографске промене, у раду су изнета разматрања у вези са демографским променама од утицаја на безбедност државе које се тичу квантитатив-

них обележја становништва. Циљ рада је да се истражи и покуша дати одговор на проблемско питање: како демографске промене утичу на безбедност Републике Србије?

Актуелни безбедносни проблеми са којима се Република Србија суочава у вези са питањем становништва у дужем временском периоду, и алармантна ситуација која земљу очекује у наредном периоду, указују на изузетан значај проблема. Изнети садржаји у раду указују на чињенично стање по питању демографске ситуације, које је резултат научних истраживања и анализа. Садржаји рада указују на значај квантитативних обележја становништва за безбедност Републике Србије сада, али, што је још важније, неумитно указују на сиву или, још горе, црну будућност, уколико се нешто на државном нивоу значајно не промени. Аутори на скроман начин желе да допринесу алармирању стручне јавности и да потенцирају важност решавања безбедносних проблема у чијој основи су демографске промене. Рад се завршава закључком у којем је изнето виђење аутора у вези са актуелним стањем демографских промена, демографским трендовима и њиховим утицајем на безбедност Републике Србије. Поред тога, закључним разматрањима аутори су покушали да укажу на приоритете државе када је реч о демографској ситуацији и њеном утицају на безбедност земље.

Кључне речи: безбедност, демографске промене, безбедносни проблеми, становништво, Република Србија.

Увод

Требало је да крајем прве деценије 21. века на површину избије финансијско-економска криза, да би свет невољно признао да постоје суштински проблеми функционисања идеализованог неолибералног система. Постало је јасно да са постиндустријском „формулом” развоја друштва, тј. са сукцесивним потискивањем производних делатности у корист фоворизоване трговине, финансијских мешетарења и осталих услужних делатност, развијене земље света досадашњим темпом не могу даље. Убрзо се показало да државе које се одликују знатном просторном величином, богатством природних ресурса, бројном популацијом и експанзијом производних делатности (пољопривреде, рударства, енергетике, индустрије) лакше подносе и превазилазе кризу. Територија и становништво, „два кључна 'тврда' (традиционална) чиниоца моћи и два основна елемента државе, се поново уважавају” (Степић, Будимир: 2011).

Зашто је питање демографског развоја (развитка) важно за безбедност државе? Важно је само да се подсетимо да је систем одбране Републике Србије део система националне безбедности. У стратегији одбране Републике Србије дефинисани су основни ресурси одбране Републике Србије, и то људски и материјални ресурси, који се заснивају на демографским и економским могућностима друштва.

Људске ресурсе одбране чини демографски потенцијал Републике Србије који подлеже обавези одбране и који је способан и обучен за укључивање у систем одбране. Стање ресурса одбране, адекватно захтевима система

одбране, од виталног је значаја и изискује њихово стално развијање, одржавање и унапређивање до нивоа готовости која ће гарантовати испуњавање њихових функција.¹

Проблем неравномерног демографског развоја Републике Србије у времену које долази све више ће бити предмет стручних и других расправа у Србији.

Демографске промене и безбедност Републике Србије

Република Србија спада у ред малих држава, како по величини територије, тако и по броју становника. Карактеристике њеног географског положаја чине је важном кариком ланца који спаја Европу и Азију, хришћанство и ислам. Управо због тих чињеница Република Србија је изграђивала своју безбедност, настојећи да своје интересе што је могуће боље дефинише у односу на интересе великих европских и светских сила. Међутим, историја је показала да се интереси малих земаља, без обзира на чијој су страни, често не уважавају. Напротив, интереси малих држава углавном су кориштени као алат за остваривање својих циљева од стране великих сила, како у мирнодопском периоду, тако и током ратова (Бериша, Слаковић, Баришић, 2016).

Србија је, нажалост, под турском владавином била онемогућена да утиче на факторе од којих зависи њена будућност, а тиме и безбедност. Знајући важност становништва оданог држави, Отоманска империја је зналачки користила сву своју моћ да становнике покорених земаља претвори у своје поданике, и у вери и у убеђењу. На просторима Србије и околних земаља значајан број становништва је потурчен, одређени број је физички уништен, а један део становништва је напустио земљу. Ове насилне демографске промене утрле су пут проблемима српске државе у будућности, када је становништво и његов утицај на безбедност у питању. Историјски посматрано, негативни утицаји демографских промена на безбедност земље увећани су губитком великог броја становника током ратова у којима је Србија учествовала током 20. века.

Да би се уопште могло говорити о демографским променама као фактору безбедности неопходно је да држава има дефинисан систем прикупљања, обраде и праћења података у вези са становништвом. Неопходни подаци о становништву и демографским променама прикупљају се кроз пописе становништва. Попис који је реализован 1866. године сматра се првим модерним пописом у Србији. Овим пописом обухваћено је целокупно становништво, а реализован је уз неопходне организационе и методолошке припреме (Лакчевић, 2015).

У Кнежевини Србији извршено је укупно девет, у Краљевини Србији шест, између два велика рата два, након II светског рата шест и у 21. веку два пописа становништва (Лакчевић, 2015). Може се закључити да је држава, у

¹ Стратегија одбране Републике Србије, Београд, 2009.

складу са објективном ситуацијом, успоставила систем прикупљања података о становништву, њихове обраде и праћења. Ова чињеница је од изузетне важности јер се демографске промене не дешавају у кратком, већ у прилично дугом временском раздобљу. Поред тога, анализирајући податке из наведених пописа становништва, као и тренутно стање становништва, може се видети да ли је држава правовремено предузимала мере у области демографске политике.

Демографске промене везане за квантитативна обележја становништва указују, у највећем проценту, на могући утицај на безбедност државе. Број становника је основно квантитативно обележје становништва. Према резултатима последњег пописа становништва, реализованог 2011. године, у Републици Србији је у односу на попис из 2002. године укупан број становника смањен за 311.139 (број становника Републике Србије по попису из 2002. године био је 7.498.001, а према попису из 2011. године 7.186.862). Према Републичком заводу за статистику, основни узроци овако катастрофалног пада броја становника су негативан природни прираштај, иселјавање у иностранство и бојкот пописа од стране становништва албанске националности у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа. Да би се створила што боља и реалнија слика о паду броја становника неопходно је истаћи да једино Регион Београда бележи пораст, за око 83.000 становника. Као и остале демографске промене, и број становника је са аспекта безбедности потребно анализирати у корелацији са другим факторима, као што су економски, социјални, културни и други фактори (Бериша, Јегеш 2016).

Са аспекта безбедности земље неопходно је напоменути важност чињенице да држава, практично, нема релевантне податке о броју становника албанске националности на простору општина где је попис бојкотован. То отвара могућност значајних малверзација о демографској ситуацији на том простору, које могу бити негативно усмерене против интереса Републике Србије. Како је могуће да држава не може да реализује званичну активност на делу своје територије, питање је које итекако има везе за безбедношћу земље. Из овога произилази још једна важна чињеница, а то је да број становника може бити релативни фактор када је одбрана земље у питању и очување њене безбедности. Република Србија мора настојати да њено становништво има позитиван однос према одбрани националних интереса и очувању безбедности.

Негативан природни прираштај је обележје становништва које у дужем временском периоду испољава негативан утицај на укупан број становника Републике Србије, а тиме и на људски потенцијал за одбрану земље и очување потребног нивоа безбедности². Бројни су разлози негативног природног прираштаја, а основни је неповољна економска и материјална ситуација у

² Природни прираштај представља разлику између броја умрлих и броја новорођених у одређеном временском раздобљу и на одређеном простору. Може бити позитиван када је број новорођених већи од броја умрлих и негативан када је обрнута ситуација.

земљи. Поред тога, један од значајних разлога оваквог природног прираштаја треба тражити и у поремећеном систему вредности када је реч о односу становништва према свом националном бићу. По питању природног прираштаја, позитиван пример односа становништва према свом националном бићу јесте албанска национална мањина у Републици Србији. Захваљујући и тој чињеници, између осталих, албанска национална мањина за сад успева у остварењу прокламованих циљева, који су у директној супротности са националним интересима Републике Србије (Бериша, Јегеш, 2016).

Анализа демографског развоја Републике Србије

Демографија је наука о становништву. Етимологија грчке речи демографија (δῆμος/dêmos – народ; γράφειν/graphēin – описивање) управо објашњава њено основно значење. Термин демографија увео је први пут у научни речник А. Guillard (1799–1876) у делу „Елементи хумане статистике или компаративна демографија” (Париз, 1855). Појам демографије врло често се везује за демографски развој (развитак). Демографски развој је комплексан процес који чине природно и механичко кретање становништва (наталитет, фертилитет, смртност и миграције), као и промене у демографским структурама (биолошким, социо-економским и интелектуалним). Између кретања и структура становништва постоји обострана међусобна повезаност, која се огледа у томе што компоненте кретања становништва утичу на структуре, и обрнуто.

Последњих деценија Републику Србију карактерише изразито демографско назадовање (демографска регресија). Развој становништва бележи врло неповољне тенденције, које се огледају у продубљивању три глобална демографска процеса:

1. укупна депопулација (пад становника),
2. природна депопулација (број умрлих становника превазилази број живорођене деце), и
3. демографско старење.

Наведени процеси су извршени на регионалном нивоу.³

Током 90-тих година дошло је до бројних друштвено-економских и политичких промена које су утицале на динамику становништва. Највећи утицај на демографске промене имала су велика миграциона кретања. Ратна разарања су изазвала велики прилив избеглица у Републику Србију, с једне стране, док је економска и политичка нестабилност допринела великој емиграцији у иностранство, с друге стране. Сложен биланс ових кретања само је једна компонента укупне динамике, а у садејству определио је бројно стање становништва Републике Србије и регионалну неуједначеност. Општине са позитивним популационим растом се углавном налазе на територији Ауто-

³ Влада Републике Србије. *Стратегија регионалног развоја*. Доступно на: <www.vlada.rs>, приступљено: 27.10.2017.

номне покрајине Војводине (20) и готово искључиво у Јужно-бачком и Сремском округу, као и на подручју града Београда (9), што је пре свега резултат механичког прилива становништва, односно релативно великог учешћа избеглица и интерно расељених лица. Општине са негативним стопама раста становништва се у највећем броју налазе у Централној Србији (97), док их је у АП Војводини знатно мање (25). У чак 29 општина негативна стопа раста је изнад -10% годишње, а у 9 она је већа од -15% годишње. Демографска кретања општина у периоду 1991–2011. године⁴, обележена су највишим одливом становништва на територији општина Црна Трава (-72 са 9.672 на 2163), док је, на супрот томе, највиши прилив становништва (изузимајући београдске општине), забележен на територији Новог Сада (45%, са 206.821 на 299.294). Посматрано на нивоу округа, најниже просечне годишње стопе раста становништва (1991–2001. и 2001–2011) бележе Зајечарски (-10,4%) и Борски округ (-9,8%), на супрот Сремском (9,3) и Јужно-бачком округу (8 %).⁵ Изразит депопулациони тренд, који бележе неразвијене и приграничне општине, води ка потпуном демографском пражњењу тог подручја.

Економска неразвијеност (привредна, инфраструктурна, социјална) основни је разлог поларизованости и вишедеценијског тренда демографског пражњења. У Републици Србији тренд пада природног прираштаја настављен је и после 2005. године, кад број умрлих лица за 34.591 премашује број живорођених. У АП Војводини је свих седам округа имало негативан природни прираштај, док су у централној Србији од 17 округа само два имала позитиван природни прираштај (Рашки и Пчински округ). Најнижу стопу природног прираштаја у АП Војводини бележи Северно-банатски округ (-8,5%), док је највиша на подручју Јужнобачког округа (-2,9%).⁶ Највеће смањење броја становника у АП Војводини имају општине Сечај и Житиште са 12,5%. У Централној Србији, од 116 општина, негативан природни прираштај има 111 општина (96%), а депопулациони рекорд држи Зајечарски округ (пад броја становника од -12,8%), што је последица старосне структуре овог округа (округ је први по просечној старости становништва од 45 година), док је на дну Црна Трава са 26,4%. Промене у величинама основних компоненти природног прираштаја (наталитет и морталитет) у посматраном периоду рефлектовале су се и на редистрибуцију општина према вредности ма стопа природног прираштаја.⁷ Крајње неповољне тенденције (првенствено у константном паду нивоа природног прираштаја) у посматраном периоду одразиле су се на веома брзо и значајно смањење броја општина (округа) са позитивним природним прираштајем.

⁴ Доступно на: <http://popis2011.stat.rs/?page_id=2134>, приступљено 27.10.2017.

⁵ Исто.

⁶ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

⁷ Стратегија регионалног развоја, <www.vlada.republike.srbije.rs>, приступљено 27.10.2017.

Друштвено-економски развој Републике Србије, који карактеришу процеси индустријализације и деаграризације (уз истовремену дерурализацију и урбанизацију), значајно је одредио оквир динамике и тренд развоја старосно-полне структуре и старења становништва. Једна од најзначајних карактеристика демографског развоја становништва Републике Србије је све неповољнија старосна структура, која се у периоду 1991–2011. године кретала у смеру константног смањивања учешћа младих уз истовремено повећање учешћа старих лица.

Структура становништва Републике Србије по старости формирана је, пре свега, под директивом дејства фертилитета, односно наталитета, а процес старења је првенствено условљен секуларним падом наталитета. На састав становништва по старости утицала је и друга компонента природног кретања становништва – смртност, као и миграције. Међутим, њихов утицај на процес одвијања демографског старења становништва Републике Србије био је далеко мањи. Најстарији окрузи у Републици Србији по свим индикаторима су Пиротски, са просечном старошћу становништва од 44 године, и Зајечарски, са свега 18% становника млађих од 20 година и чак 30% (скоро двоструко више) старијих од 60 година, а истовремено најнижом стопом природног прираштаја (-12,8%).⁸ Географска лоцираност општина у стадијуму најдубље демографске старости је на истоку и југоистоку Републике Србије, у једном делу и погранична, ван значајних саобраћајних праваца и осовина привредног развоја, где је присутна и интензивна емиграција младог, репродуктивног и радно способног становништва.

Становништво АП Војводине је у односу на остатак Републике Србије знатно хомогеније (Пландиште је једина општина у стадијуму најдубље демографске старости). Један од најпоузданијих аналитичких показатеља старосне структуре становништва, а тиме и процеса демографског старења, јесте индекс старења, који изражава однос старог и младог становништва. У демографској теорији је познато да уколико индекс старења премаши вредности 40 (стarih на 100 младих становника), говоримо о старој популацији. Република Србија је 1971. године имала индекс старења 46,4, 1981. године био је 50,1, 1991. године 75,4, да би 2002. године постигао вредност од чак 100,7.⁹ Посматрано по окрузима, највиши индекс старења има Зајечарски округ (168), насупрот Пчињском округу, са индексом 61. Према резултатима пописа из 2002. године овај индекс износи 40,3, а према попису из 2011. године 42,2 године, што значајно премашује граничну вредност (30 година), која је у демографској теорији прихваћена као медијална вредност.¹⁰ Будући трендови у демографском развоју Републике Србије указује на неминовност знатног убрзања процеса старења. Са великом извесношћу може се очекивати све не-

⁸ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

⁹ Доступно на: < www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

¹⁰ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

повољнија старосна структура становништва општина, а уколико би се досадашњи трендови наставили у општинама најдубље демографске старости, у блиској будућности могло би се очекивати и њихово демографско „гашење”. Становништво Републике Србије је међу најстаријим популацијама на свету. Према попису становништва из 2011. године, више од 1.300.000 лица у Републици, од тога у Војводини 400.000, има 65 и више година, или, релативно посматрано, шестина укупне популације је старија.¹¹ Процес старења становништва наставиће се и у непосредној будућности. Сиромаштво је распрострањеније међу старијима, а услови становања и структура потрошње лошија у поређењу са осталом популацијом. Свако друго лице живи у старачком домаћинству. Истовремено, постоје јасне слабости у институционалном и инструменталном задовољавању потреба старијих лица, као и слабости у укупној друштвеној организованости. Демографска процена је да ће се интензивирати процес старења становништва и да ће доћи до даљњег продужења просечног људског века, што ће довести до значајнијег увећања броја старијих лица, који имају 80 и више година.

Смртност одојчади је у Републици Србији у 2005. години достигла најнижу вредност. Број умрлих беба старости до једне године на 100 живорођене деце опао је са 14,6 % у 1991. године на 11% у 1999. години, да би у 2005. години била забележена најнижа вредност до сада, од 8%. Као и код других развијених земаља, на снижавање смртности одојчади у Републици Србији утицале су специфичне превентивне мере на подручју пренаталног и неонаталног здравља. Посматрано на нивоу округа у Републици Србији, евидентне су значајне разлике у нивоу стопе смртности одојчади, које достижу однос 1:3. Највишу стопу смртности бележи Топлички округ (13,6%), насупрот Западnobачком, са 4,5 %.¹²

Позитиван тренд очекиваног трајања живота становништва Републике Србије настављени су и у току 2004., а настављају се и данас, док су се разлике између очекиваног трајања живота мушког и женског становништва незнатно продубиле. После стагнације крајем деведесетих година, очекивано трајање живота бележи константан раст, при чему очекивано трајање живота мушкараца бележи пораст у односу на женско становништво.

Економска структура становништва је најважнија структура са становишта економског развоја, која представља индикатор друштвеног и привредног развоја земље. Наиме, привредни развој непосредно мења економску структуру становништва, док, с друге стране, кретање и структура радне снаге и становништва утичу на ниво и динамику привредног развоја одређене средине. Укупно становништво се према критеријуму активности дели на три основне групе: активно становништво или радна снага, лица са личним приходима и издржавано становништво. Од укупног становништва у Републици

¹¹ Исто.

¹² Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

Србији активно је 3.398.227 (45,3%), издржавано 2.570.639 или 34,3%, док је 1.511.816 (20,2%) лица са личним приходом.¹³ У поређењу са подацима претходних пописа, евидентно је опадање удела активног и издржаваног становништва, а пораст удела лица са личним приходом. Као узроци брзог пораста броја лица са личним приходом могу се издвојити све шири обухват становништва са пензијским осигурањем, укључујући и лица из приватног сектора, као и промене у старосној структури запослених.

Образовна структура становништва има посебан значај у демографским истраживањима, с обзиром на утицај који има на природно и миграционо кретање становништва. У образовној структури становништва старог 15 и више година, на подручју Републике Србије, завршена средња школа је најчешћи вид образовања код оба пола (48 % становништва), на другом месту је основно образовање (21% углавном старијег слоја становништва). У укупном становништву, 10% је са високом стручном спремом, а 6% са вишом стручном спремом.¹⁴ Посматрано на нивоу округа, Топлички (13%) и Јабланички (12%) су окрузи са највишим процентом становника без школске спреме. Највећи број становника са вишом и високом стручном спремом имају подручја Града Београда (21%), Јужнобачког (13%), Нишавског (11,6%) и Шумадијског округа (9,5%), на шта пресудни утицај има чињеница да су у овим окрузима универзитетски центри. Значајно је смањен број неписмених у последњих десет година.

Може се рећи да је неписменост становништва сведена на низак ниво и да практично не представља крупнији проблем у Републици Србији, посебно ако се има у виду да је распрострањена међу старијом популацијом. У прилог томе говоре и подаци последњег пописа, да је највећи број неписмених међу старијим људима, у популацији старијој од 60 година (80,7%), односно у пољопривредним домаћинствима, као и у општинама на југу Србије: Бојник (15,4%), Гацин Хан (13,2%), Житорађа (11,8%) и Трговиште (11,8%). Такође, око 20% неписмених је међу припадницима ромске националности. Проценат неписмених у АП Војводини (2,33% у 2011., односно 2,41% у 2002) нешто је нижи него у Централној Србији (3,92% у 2011. и 3,83% у 2002. години).¹⁵

Достигнути ниво образовања младих је релевантан структурни индикатор нивоа образовања једног дела контингента радне снаге који ће у блиској будућности одредити развојни потенцијал земље. Овај индикатор дефинише учешће младих са средњом и више стручном спремом у укупној популацији старосне групе младих. Структурни индикатор, достигнут ниво образовања младих за Републику Србију, износи 81,4% (2002. године), што је већа вредност у односу на просек 28 земаља ЕУ, за 6,4%. Проценат младе популације (20–24 године) који имају минимум средњу школску спрему у Републици Ср-

¹³ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

¹⁴ Подаци из пописа становништва из 2011, www.stat.rs/arhiva, приступљено 27.10.2017.

¹⁵ Подаци из пописа становништва из 2011, www.stat.rs/arhiva, приступљено 27.10.2017.

бији (2002. године) износи 81,4%. Посматрано по полу, проценат популације младих женског пола које имају минимум средњу школску спрему у Републици Србији је за 2% веће од истог показатеља за омладину мушког пола (80,6%). Разлика између вредности овог индикатора (Република Србија) по полу није изражена. Регионални аспект овог индикатора показује да девет округа Републике Србије (Град Београд, Шумадијски, Западnobачки, Моравички, Нишавски, Златиборски, Јужнобачки, Пиротски и Сремски округ) има већи проценат достигнућа нивоa образовања младих од републичког просека. Два су округа која не достижу ни 80% републичког нивоa – Пчињски (63,9%) и Браничевски округ (62,5%). Посматрано на општинском нивоу, неуједначеност овог индикатора показујемо односом општине са најмањом (Бујановац) и општине са највећом вредности (Ниш), који износи 1:2,5. Значај нивоa образовања је у томе што генерише незапосленост, односно, са повећањем степена стручне спреме смањује се незапосленост. То потврђују учешћа у укупној незапослености највиших категорија стручне спреме, где је једина категорија која нема учешће у незапослености (у свим окрузима) VIII степен стручне спреме, учешће у категорији VII-1 је у распону од 9,3 % (Град Београд) до 1,4% (Мачвански округ), а за категорију VII-2 највеће учешће има Београд, 0,3%. Нешто више од 1/3 свих округа има просечно високо учешће младих са средњом и вишом стручном спремом у укупној популацији старосне групе младих. Међутим, многобројни фактори (ниво развијености, економске могућности региона, преовлађујуће делатности, развијеност образовних институција и близина великим школским центрима, социјалне вредности, животни стандард, верска припадност, традиција, итд) утичу на неуједначеност овог индикатора на целој територији Републике Србије.

Унутрашње миграције су од посебног утицаја на демографски и одржив развој земље. Током 90-их година дошло је до бројних друштвено-економских и политичких промена, које су утицале на динамику становништва и појачале утицај деценијама непрекидне миграције од села ка граду. Иако су села демографски старија, процес демографског старења је бржи у градским срединама, због повратног ефекта управо тих кретања. Захваљујући приливу младих, способних за рад, који су долазили са села, градови су имали бољу демографску структуру. Протоком времена највећи део тих генерација ушао је у групу старог становништва, а број деце у њиховим породицама је био мањи него на селу, далеко испод потреба простог обнављања становништва. Наставак овог тренда треба очекивати и у наредном периоду (Никитовић, 2008).

Раније изражена неповољна демографска ситуација са старењем у АП Војводина и источном делу Републике Србије се током последњих двадесет година проширила на целу Републику Србију. На то су утицале економске миграције, са једне стране, и присилне миграције интензивирание током 90-тих година, са друге стране. Сложен биланс великог прилива избеглица у Републику Србију, као и велике емиграције младих због економске и политичке нестабилности у иностранство, у садејству са природним кретањем које кара-

ктерише наставак биолошке депопулације, значајно је определио бројно стање становништва Републике Србије и регионалну неуједначност. Утицај миграције очит је и у великим целинама Републике Србије без покрајина, а природну депопулацију (на ниво 89.100 од 1991. до 2002. године) појачала је негативна вредност резултата миграције у износу од 51.500. У АП Војводина позитиван миграциони салдо од 144.400 хиљаде неутралисао је негативне вредности природног прираштаја (82.600 хиљада за цео период), па чак утицао и на пораст броја становништва. Отуда је на бројно стање становништва Републике Србије у време пописа 2002. године огроман утицај имао прилив великог броја избеглица (5,1% од укупног становништва Републике Србије, без АП Косово и Метохија).¹⁶ На миграторна кретања која доводе до депопулације у појединим регионима Републике Србије утичу и просторна обележја, планински предели и погранична подручја, у којима због непостојања услова долази до спонтаног расељавања. Овим процесом су захваћена, према спроведеним истраживањима, преурбана насеља (која су удаљена од градова свега 3–6 км, али са великом разликом у надморској висини), затим типично планинска насеља (позиционирана у изворишним крацима, морфолошки најизолованији предели, са великим нагибом, што онемогућава изградњу инфраструктуре и примену агромеханизације), и погранична насеља која су нестала поред историјих или садашњих граница (разлози настанка за оба насеља више не постоје, а природни услови нису повољни за живот).¹⁷ Појачаним миграцијама из малих средина у велике градове допринела је и централизација привредних активности.

Спонтано расељавање, поред демографских последица, има и економске, геополитичке и еколошке последице (долази до експанзивног ширења екосистема насељавања на ове просторе). Ревитализација простора који су захваћени спонтаним расељавањем је комплексан процес, при чему треба имати у виду све чиниоце који опредељују услове за живот.

Република Србија је држава са највећим бројем избеглих и интерно расељених лица у Европи. Број избеглица из бивших република СФРЈ у Републици Србији смањено се за више од 80% у периоду између 1996 и 2008. године, 538.000 избеглица и 72.000 ратом угрожених лица пописано је у попису избеглица и ратом угрожених лица 1996. године, 346.000 лица у попису 2001. године, а 104.246 лица у Регистрацији избеглица 2004/2005. године.¹⁸ Смањење броја избеглица углавном је резултат њихове интеграције у Републику Србију. Више од 200.000 лица је стекло држављанство Републике Србије, што представља највећи процес интеграције у Европи. Кроз процес повратка, који је са различитим успехом спровођен у БиХ и Републици Хрватској (31% по-

¹⁶ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

¹⁷ „Истраживање Географског института Јован Цвијић САНУ у периоду 2006–2008. године“, *Демографски преглед*, 27/2008, Београд.

¹⁸ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

вратника у БиХ и 18% повратника у Републику Хрватску), број избеглица је смањен за још 149.000. Такође се процењује да је још 49.000 избеглица нашло уточиште у трећим земљама.¹⁹

Када се ради о расељеним лицима из АП Косово и Метохија, према подацима Комесаријата за избеглице, задуженог за евиденцију ИРЛ са АП Косово и Метохија и издавање легитимација ИРЛ, у Републици Србији тренутно борави 209.722 расељених лица. На подручју АП Косово и Метохија налази се још око 20.000 интерно расељених лица.

Утицај неравномерног демографског развоја на безбедност Републике Србије

Република Србија је опредељена да на основама развоја демократских процеса, европске спољнополитичке оријентације и политичке сарадње, као и јачања мере поверења у региону, изграђује сопствену безбедност, што је чини значајним чиниоцем регионалне безбедносне сарадње и поузданим партнером у међународним односима. Без обзира на позитивне резултате у јачању безбедносног положаја Републике Србије, и даље постоје значајни изазови, ризици и претње њеној безбедности. Последице вишегодишњег грађанског рата вођеног на просторима некадашње СФРЈ и НАТО бомбардовања, изражени проблеми транзиције, као и кључни проблеми глобалне и регионалне безбедности, у знатној мери се рефлектују на безбедност Републике Србије и могу угрозити њену стабилност и мир. Изазови, ризици и претње безбедности Републике Србије имају комплексан карактер, па се са сличним садржајем, обимом и интензитетом могу испољити на глобалном, регионалном и националном нивоу. Полазни критеријум у разматрању и навођењу изазова, ризика и претњи јесте тежина последица по безбедности Републике Србије које би могле да настану у случају њиховог испољавања.²⁰

Неревномеран привредни и демографски развој Републике Србије, који је у прошлости био снажан извор криза, и даље представља ризик по безбедност на овом простору. Различит степен привредне развијености појединих региона, у спрези са њиховим демографским карактеристикама, узрокује појаву већих миграција становништва из неразвијених региона, тј. подручја са израженом појавом депопулације, ка развијеним регионима. Демографски трендови и миграције, поред социјалних проблема и раста криминала, могу довести до пораста нестабилности и настанка ризика и претњи безбедности Републике Србије.²¹

Анализом негативних трендова демографског развоја Републике Србије можемо уочити следеће облике могућег угрожавања безбедности:

¹⁹ Доступно на: <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

²⁰ „Стратегија националне безбедност Републике Србије“, *Службени гласник РС*, Београд, 2009.

²¹ Исто.

- Изразити депопулациони тренд, који бележе неразвијене и приграничне општине, довео је до потпуног демографског пражњења рубних подручја државе, а посебно источне и југоисточне Србије. У општинама уз административну линију присутна је опасност од насељавања испражњеног животног простора од стране Албанаца са Косова и Метохије, чиме би се наставиле сепаратистичке претензије и тиме и потенцијално угрозила безбедност Републике Србије;
- Неповољан раст броја становништва има директан негативан утицај на мобилизацијско напрезање становништва Републике Србије, као и на смањење регрутног потенцијала Републике Србије;
- Значајно је смањен број округа и општина са позитивним природним прираштајем, а старосна структура је све неповољнија (посебно у Пиротском и Зајечарском округу), чиме је ослабио радни потенцијал наше државе. Број радно способног становништва, неопходног за систем одбране, опада констатно, како у рубним подручјима наше државе, тако и у селима широм Србије. Посебно се као проблем појављује могућност подмлађивања резервног састава;
- Успорен раст становништва и опадање броја становника српске националне припадности у свим деловима Републике Србије у будућности могли би довести до битних промена у националној структури становништва Србије. Основни разлог јесте опадање природног прираштаја и сталне миграције српског становништва на основу којих опада његов број;
- Изузетно је неповољна образовна структура становништва, а број лица којима је рано прекинуто школовање је релативно велики за популацију од 18 до 24 године, што директно утиче на економску и социјалну стабилност исте (посебно се овим негативним трендовима издвајају Пчињски и Браничевски округ). Наведено можемо окарактерисати као потенцијалне изворе угрожавања безбедности Републике Србије;
- Унутрашње миграције од села ка граду, од неразвијеног истока и југоистока ка северу и Београду, присилне миграције и спонтано расељавање 90-их година, негативно су утицале на демографски развој;
- Око 538.000 избеглица, 72.000 ратом угрожених лица и скоро 210.000 интерно расељених лица са простора Косова и Метохије, у протеклом периоду је потражило интеграцију у Републици Србији. Интеграција није у потпуности завршена, што нам даје за право да и овај негативни демографски тренд сматрамо ризиком по безбедност Републике Србије (око 200.000 лица је добило држављанство Републике Србије, 149.000 је враћено у бивше републике СФРЈ, 49.000 је нашло уточиште у „трећим земљама”, а велики број лица је још увек у колективним центрима, без основних услова за живот и без сталног запослења).

Посебан значај, када је реч о утицају на безбедност земље, има одлазак високообразованог становништва у иностранство. Због изузетно лоше материјалне ситуације у земљи, дугогодишње економске кризе и различитих друштвених потреса у земљи и окружењу, деведесетих година 20. века Србију је погодио талас миграције људи са високим образовањем, великим научним потенцијалом и способностима. Тај тренд је и данас актуелан. Последице и негативни утицаји су вишеструки. Србија за сада нема никакав правни механизам да ограничи „одлив мозга”²² из земље.

Перспектива демографског развоја Републике Србије

Шта чинити у будућности? Досадашња истраживања демографске будућности Србије показала су да развитак становништва у условима одсуства јаког и константног политичког деловања води ка великим поремећајима средином прошлог века. То потврђују и резултати пробалистичких пројекција рађених за временски период до 2020. године. И у условима оптимистичког демографског развоја (претежно остварени циљева пронаталитетне политике, бржи пораст средњег трајања живота, значајан прилив имиграната, то јест позитиван миграциони салдо) и у условима остваривања песимистичког сценарија (неостварени пронаталитетни циљеви, спорији пораст средњег трајања живота и настанак емиграционе тенденције) мањи је него данас. Но, у случају успешног спровођења популационе политике он ће износити око 7,273 милиона. У супротном, број становника Централне Србије и Војводине се прогнозира на ниво од 6,636 милиона. Индекс старења ће, пак, 2020. године у Србији (ван Косова и Метохије) бити 0,970 (оптимистички сценарио демографског развоја), односно 1,092 (у условима спонтаног развоја становништва).

Демографска будућност Србије у условима неуспеха политичког одговора је сигурно најбоља илустрација величине и дубине потребе спровођења популационе политике. При томе се социоекономска културна димензија намеће као основна компонента деловања везаног за све три сфере демографског развитака: ниво фертилитета, средњег трајања живота и миграција. Економски развој, образовање, односи између полова, промоција деловања, чине се приоретним. И поред тога, неизвесност успеха спровођења популационе политике је присутна. Многи демографи су скептични. Популациона политика је потребна и захтев је времена у коме живимо. Одговор Србије на проблеме демографског развоја се базира на више усвојених докумената стратешког типа везаних за политику према фертилитету становништва, морталитету становништва и популационом старењу.

²² Кованица „одлив мозга“ дефинише губитке земље одласком научника, истраживача, инжењера, културних радника и других висококвалификованих грађана. Рад пројектног тима Група 484, под називом *Одлив мозга из Србије – проблеми и могућа решења*, стр. 4.

Њихово усвајање, међутим, представља тек први корак. Чини се, добар први корак. У стратегијама су препознати сви важни ресурси популационе политике. Наведен је низ мера и активности, многе су и разрађене. Прихваћен је, прецизиран и усаглашен мултисекторски приступ у њиховој реализацији. Остваривање очекиваних резултата ће умногоме зависити од операционализације предложених мера и активности и, наравно, њиховог спровођења. На супрот томе, у стратешким документима које је држава усвојила према миграцијама, није покушано да се нађе решење везано за потпунији политички одговор према унутрашњим и спољним миграцијама.

Најмање што је потребно јесте спроводити мере и активности у циљу ублажавања проблема који извиру из поремећаја просторног популационог размештаја и одлива становништва. Треба посебно подвући да је временски чинилац у популационој политици изузетно битан јер, с једне стране, постижање позитивних ефеката и ублажавање демографских поремећаја изискује време, а с друге стране, свако одлагање промена погоршава демографску основу и повећава снагу њене инерције (Рашевић, 2009).

Закључак

Демографско пражњење неразвијених и приграничних општина, смањење броја становника, промене старосне структуре становништва и старење популације, јесу велики проблеми, посебно у комбинацији са неповољном образовном структуром становништва, унутрашњим миграцијама, присилним и спонтаним расељавањима, будући да производе негативне ефекте на систем одбране. На основу напред наведеног, можемо закључити да неравномеран демографски развој утиче на функционисање система одбране и његову способност да одговори на изазове, ризике и претње безбедности, и као такав представља ризик по безбедност Републике Србије.

Проблеми са просторним распоредом становништва због смањења бројног стања и миграција су евидентни. Скоро комплетна територија Републике Србије налази се под негативним прираштајем, али се посебно издвајају источни и јужни део земље и АП Војводина. Када се овој ситуацији додају негативни утицаји миграторних кретања, резултат су ненасељена пространства на којима држава нема регрутни потенцијал, пропадање инфраструктуре, слаба производња материјалних добара и отежано извођење војних операција због умањених могућности логистичког ослонаца на капацитете територије. Кроз историју су познати случајеви да су озбиљне државе браниле своју територију насељавањем становништва, које је било најважнији стуб одбране.

Миграције становништва су демографска промена која, са аспекта безбедности Републике Србије, остварује значајан негативан утицај. Колико је значајан утицај миграција показују резултати научних истраживања о пројекцији демографске ситуације у земљи до 2041. године. Анализом тих подата-

ка закључује се да миграције становништва значајно утичу у уделу укупног смањења броја становника. Миграције остварују негативан утицај и по питању просторног распореда становништва, чинећи га још неповољнијим. Посебно негативан утицај на безбедност земље огледа се у „одливу мозгова” и одливу „просте” радне снаге. Мигрантска криза је феномен који је задесио и Србију и сигурно је да остварује одређене негативне утицаје по њену безбедност.

ЛИТЕРАТУРА

- Бериша, Х, и аутори.: „Миграција-безбедносна опасност по Републику Србију”, *Међународна научна конференција: Свјетска избегличка криза-изазови и перспектива, Зборник радова, 07.05.2016. Правни факултет Уневзитета у Травнику.*
- Бериша, Х, Јегеш, М.: „Демографски фактор и безбедност Републике Србије”, *21. Међународни научни скуп: Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе, Ниш, 24. јун 2016.*
- Ковачевић М.: *Демографски изазови пред економијом Србије*, <<http://www.bile/11671/demogrfija>>.
- „Истраживање Географског института Јован Цвијић САНУ у периоду 2006–2008. године”, *Демографски преглед*, 27/2008, Београд.
- Никитовић, В.: „Зашто градови Србије, брже старе од села”, *Демографски преглед*, 29/2008, Београд
- Степић, М, Будимир, Ж.: „Природни ресурси и становништво-кључни развојни и геополитички хендикепипостмодерне Европе”, *Национални интереси*, 1/2011.
- Рашевић, М.: *Популациона очекивања*, Центар за демографска истраживања института друштвених наука, Београд, 2009, <www.doiserbin.nb.rs/ft.aspx?id=0038>.
- Стратегија регионалног развоја Републике Србије*, Београд, 2008.
- Стратегија одбране РС*. Београд, 2009.
- Стратегија за управљање миграцијама*, <www.vlada.republike.srbije.rs>.
- Стратегија националне безбедности*, Београд, 2009.
- <www.stat.rs/arhiva>, приступљено 27.10.2017.

Milenko Dželetović

University of Belgrade

Faculty of Security Studies, Belgrade

Hatidža Beriša

University of Defence Belgrade

Military Academy, Belgrade

DEMOGRAPHIC CHANGE AS A SECURITY FACTOR OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Modern countries face a wide range of challenges, risks and threats to security. Their unpredictability and interdependence complicate the definition of systemic measures for successful opposition. Man is the bearer of many challenges, risks and threats to security. At the same time, the population represents the basic potential of the state to find the most effective ways to maintain the required level of security

and is one of the key factors that affect the security of every society. In addition, the entire material resources of the state are directly related to the population. The development of modern states is also reflected in the ability to design an efficient and effective system of protection of national and defense interests. In order for such a system to function successfully, it is necessary to satisfy conditions related to human and material potentials. However, certain countries face major problems concerning demographic potential. The countries in transition, such as the Republic of Serbia, are confronted with numerous problems of economic nature and phenomena of social differences and contradictions. Diversity inevitably leads to growing social stratification, to a deepening gap between the rich and the poor, and other forms of inequality. The low standard of living and the inability to meet basic social needs influence multiple demographic trends in the Republic of Serbia. Dissatisfaction of the population is manifested in different ways and represents the potential for undermining security at all levels.

The key issue here is the manifestation of negative psycho-social and demographic phenomena in a certain area, which can cause degradation of the level of state security. If this degradation continues, it could cause a disturbance of the security situation at the regional and global levels. Demographic changes that can have an impact on the security of the Republic of Serbia are related primarily to the quantitative characteristics of the population. The basic quantitative characteristics of the population that can have an impact on the security of the Republic of Serbia are the number of inhabitants, spatial distribution and migration. In addition, qualitative characteristics of the population, such as education, age, confessional structure, health situation and the like, combined with quantitative features, have a significant impact on the country's security. Bearing in mind the breadth of the problems encountered by demographic changes, the paper deals with the demographic changes which have an impact on the security of the state when it comes to the quantitative characteristics of the population. The aim of the paper is to analyze and try to answer the following problem question: How do demographic changes affect the security of the Republic of Serbia?

The current security problems faced by the Republic of Serbia in terms of the population in the long run and the alarming situation that the country expects in the coming period point to the exceptional significance of the problem. The paper points to the factual situation regarding the demographic situation as a result of scientific research and analysis. It also points to the significance of the quantitative features of the population for the security of the Republic of Serbia now, but, more importantly, they point to the gray or, worse, the black future, if something at the state level does not change significantly. The authors want to give their contribution, however modest, to alarming the professional public and to emphasizing the importance of resolving security issues which are caused by demographic change. The paper ends with a conclusion regarding the authors' view of the current situation of demographic changes, the demographic trends and their influence on the security of the Republic of Serbia. Finally, the paper points out to the country's priorities regarding the demographic situation and its impact on the country's security.

Key words: security, demographic change, security problems, population, Republic of Serbia.

THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY MIGRATION PROCESSES: NATIONAL FEATURES AND REGIONAL SPECIFICITIES

Abstract. The report presents the current demographic situation (negative natural growth, low birth rates, high mortality, population aging, significant emigration) in Bulgaria and marks the trends in its dynamics over the past three decades. Special emphasis is put on emigration and immigration. Against the backdrop of the presentation of processes at national level, attention is focused on a specific region - the Eastern Rhodopes, which is characterized by a high proportion of the population of the Turkish ethnic group. This region is a source of tremendous migration flows to Turkey since the last decade of the twentieth century. In recent years, however, there has been a process of reverse migration, which has its demographic, economic, social and cultural consequences. New outlooks and perspectives bring current political processes and events, such as the ongoing processes in Turkey following the coup attempt of 2016 and the referendum of 16.04.2017.

Key Words: population structure, emigration, reverse migration, socio-economic and political determination and consequences.

The population of the country is a key factor of national development. That is why the quantitative and qualitative characteristics of the population and their dynamics should be the object of constant observation, analysis, and of adequate policies.

Differences of the social-economic situation and demographic structure across regions determine the specificities in demographic processes, which may diverge from those generally observed in the country as a whole. One region distinguished by its specificity is the district of Kardzhali in the Eastern Rhodopes. There, under the influence of specific regional particularities, the demographic processes are modified in a way that has a particular effect on the social situation and its development. This is why we are focusing our interest on the region, on the general and specific processes occurring there, and the consequences of these processes.

mantarova.a.i@abv.bg

* PhD Student

Demographic processes in Bulgaria since the end of the 1980s

As in many developed countries, the demographic situation in Bulgaria is marked by depopulation, which is one of the highest among EU countries. The statistical data are telling: having been nearly nine million in 1985, the population fell to 7,101,859 at the end of 2016 (<http://www.nsi.bg>).

This decrease of population numbers is accompanied by changes in qualitative characteristics, including aging (rise of the average age, increased number of contingents above working age), change of the ethnic structure, serious deterioration of the educational and qualification structure. The emigration of young people not only “exports” births to other countries but in addition reduces the fertile age contingent, with permanent consequences for society.

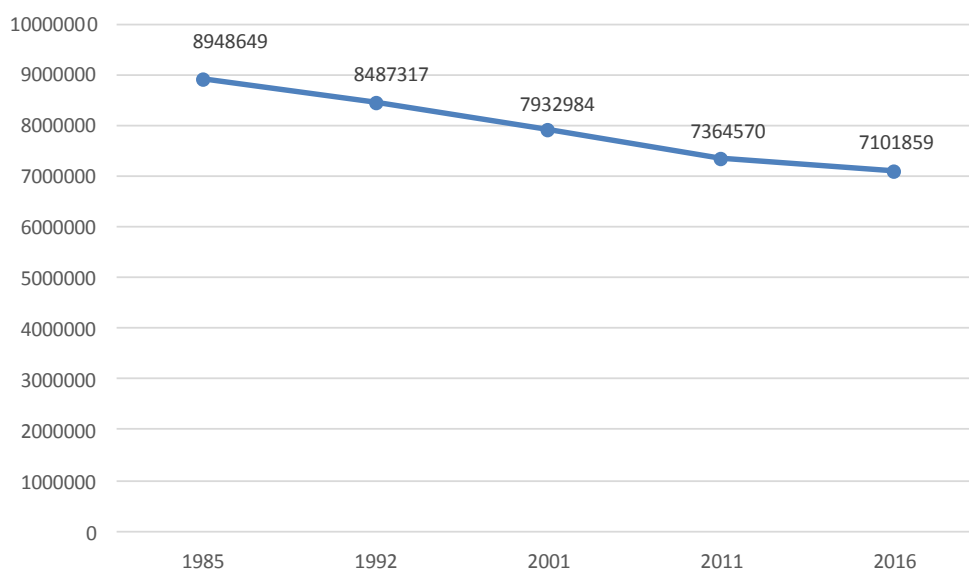

Figure 1. Population of Bulgaria 1985-2016

A view at the statistical data shows that depopulation is a result of the simultaneous action of natural and mechanical population movement.

Table 1. Natural movement of population in Bulgaria (2010–2016)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Natality	10,0	9,6	9,5	9,4	9,2	9,2	9,1
Mortality	14,6	14,7	15,0	14,4	15,1	15,3	15,1
Natural growth	-4,6	-5,1	-5,5	-5,0	-5,9	-6,1	-6,0

The second essential factor of population decrease in the country is external migration. We can distinguish four periods of mass migration waves out of

Bulgaria that took place since 1989 (Popova 2016). *The first period - 1989/1990* - covers the mass departure of over 300,000 ethnic Turks from Bulgaria to Turkey as a result of the ethnic tension created by the assimilation policy in the period 1984-1989. It should be noted, however, that in 1989, about 140,000 of those who had left earlier that year returned to Bulgaria. Moreover, under the new passport regime, and due to the political instability and economic crisis in the country after November 10, 1989, many people of other ethnicity left the country. Large communities of illegal economic emigrants from Bulgaria became established in West Europe and North America, seeking ways to make their stay legal. *The second period* is related to the economic collapse in the winter of 1996, when a large number of economic emigrants left the country. The start of the *third period* was in April 2001, when the visa regime for Bulgarians traveling to Western European countries was lightened. There followed a mass outflow of students, professionals, etc. *The fourth period began in 2007*, when Bulgaria became a member of the EU. Although with temporary restrictions for some countries, Bulgarian citizens acquired the right to work legally in the EU. Typical of that year was mass labor mobility of qualified and unqualified labor force.

The main countries emigrants aimed for during the first and second period were Germany, Belgium, Austria, Sweden, as well as the USA and Canada. Since the end of the 1990s, south European countries like Greece, Spain, and Italy have become the most attractive destinations due to the greater openness of their labor markets to migrants. Significant Bulgarian communities settled in these countries.

Unfortunately, there is no reliable data on the volume of emigration from Bulgaria, and only expert assessments can be used. This is illustrated by the findings of a social survey of the adult population of Bulgaria in 2014, ordered by Risk Monitor; according to it, about 2 million and 250 thousand Bulgarian citizens live and work abroad.

The Eastern Rhodopes: district of Kardzhali

Together with the general characteristics of the demographic processes, the district of Kardzhali has certain specificities as well. That is why we have focused our research interest and conducted surveys on the trends taking place there; we will present some of the results here.

A key particularity, which determines to a considerable degree the course of processes in the district, is the ethnic structure of the population. The 2011 census showed that 152,808 people were living in the district. Of them, 126,799 indicated their ethnic belonging. Of these, 86,527 people identified as Turks, 39,519 as Bulgarians, and 753 as others. Unfortunately, there is no information on what the ethnic structure was in the 1980s, so we are not able to determine the dynamics for different ethnicities.

The aim of the survey was to describe and analyze the current processes in order to ascertain to what extent the specific particularities of the region are essential and to what extent they are apparent, and to delineate expectations for their future

development and their consequences. The method of data collection is in-depth interviews among several categories of respondents:

- 1) State civil servants from institutions relevant to the reverse migration of Turks to the country and its registration: the Ministry of the Interior, Civil Registration and Administration Services at the Ministry of Regional Development and Public Works, and the National Statistical Institute.
- 2) Bulgarian Turks who have returned to Bulgaria or want to settle here, having emigrated previously. They were selected using the “snowball” method, which is why the data for them cannot be assumed representative. That is why we will only outline the basic models of migration behaviour and motivation of this group of respondents.

In the course of the survey, we tried to ascertain, for both directions of migration, which theory, “network” or “push and pull”, is adequate to the observed trends.

Demographic processes in the district of Kardzhali: similarities and differences

The changing administrative divisions are a cause of some difficulty in tracing the dynamics of demographic processes in the region. Today’s district of Kardzhali covers the former regional division but without municipality of Ivailovgrad. The extant data on the population makes it possible to determine the number of the population in 1985, taken as base year, in the territory now covered by district of Kardzhali. It was 289,992 people. Here we present the dynamics of the number of population in the country and in the district, taking 1985 as a base of 100%. It becomes evident at once that the depopulation typical for this period manifests itself in the district as well. Moreover, it is even more salient here - the decrease of the population is far greater than in the country as a whole. While at the end of 2016 the number of the population was 79,4% of what it was in 1985, in the Kardzhali settlements today it is 52% of what it was thirty years ago. The difference, however, is that the decrease in the country was relatively even through the years, while in this region it showed a sharp fall by nearly 30% in the period 1985 (in fact 1989) – 1992. Until 2001, there was also a considerable decrease, after which the numbers remain approximately the same.

As for the natural movement of the population, the age structure in the district determines its considerably lower-than-average mortality rate. The birth rate being almost equal to the average for the country, this lower mortality in the district influences perceptibly the natural growth, which, though also negative, is a distinctly higher value.

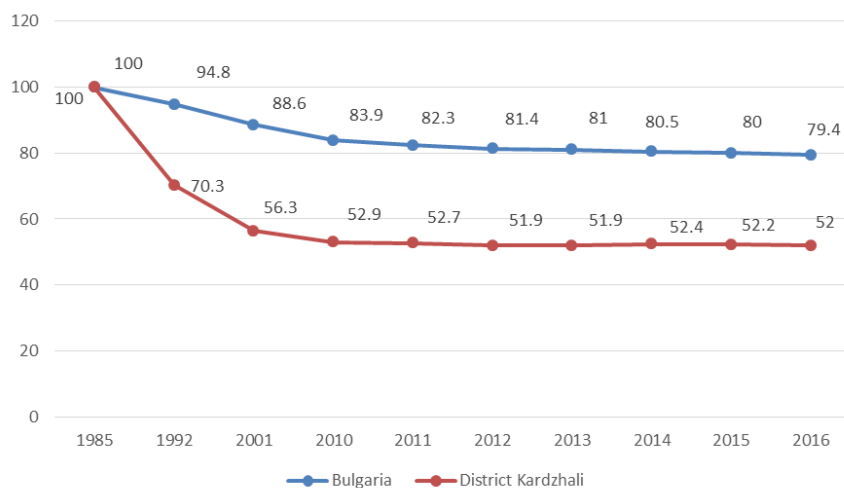

Figure 2. Dynamics of the population 1992 – 2016
1992=100%

Table 2. Natality in Bulgaria and in the district of Kardzhali (2010 – 2016)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bulgaria	10,0	9,6	9,5	9,4	9,2	9,2	9,1
District of Kardzhali	10,4	9,5	9,5	9,5	9,4	9,2	9,3

Table 3. Mortality in Bulgaria and in the district of Kardzhali (2010 – 2016)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bulgaria	14,6	14,7	15,0	14,4	15,1	15,3	15,1
District of Kardzhali	11,1	12,1	11,6	11,3	12,0	12,6	12,6

Table 4. Natural growth in Bulgaria and in the district of Kardzhali (2010 – 2016)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bulgaria	-4,6	-5,1	-5,5	-5,0	-5,9	-6,1	-6,0
District of Kardzhali	-0,7	-2,6	-2,1	-1,8	-2,6	-3,4	-3,3

Migration processes in the region

After the collapse of the economy in the end of the 1980s, the situation in the region deteriorated. The district is among the poorest in Bulgaria. The GDP per capita is constantly about half the average of the country (6,472 leva in 2015, where the national average is 12,339 leva). Evidently, this state of the economy in the district will generate considerable emigration inclinations, which exist in the context of an ethnic structure with a predominance of the Turkish ethnicity, and geographic proximity to Turkey, where a large diaspora of emigrants from Bulgaria

has formed in the last decades. Naturally, there is an internal migration from the district to other settlements, such as the large cities of Bulgaria, but the main stream is external. In this case, the ethnic structure of the population makes Turkey the almost single destination. The realization of the inclination to emigrate is facilitated by several factors, such as migrants' knowledge of Turkish and the lack of difficulties that a language barrier would cause in the host country, the proximity of Turkey and the smaller cost of moving there, the presence of numerous relatives, friends, neighbours, who have settled and established themselves decades ago in the neighbouring country and are prepared to give different forms of support and assistance. All this reduces the cost of emigration and incites people to realize their inclination to emigrate. Observations in the region completely confirm the network theory of migration.

In the district, however, there is a noteworthy trend – reverse migration, something not observed in the other parts of the country. This logically raised the question as to who the people settling in the region are, what their motives are, and what are the consequences of this process.

“Bulgarian Turks” living in Turkey

The ethnic Turks and Muslims who left Bulgaria and settled in Turkey in the second half of the 20th century are calculated to be about 500- 550 thousand people. It is well known that they are exclusively from the region of Kardzhali and Northeastern Bulgaria. Under the Migration Agreements, about 156 thousand people left by 1952, and about 110 thousand by 1978. About 360 thousand left in 1989 (as mentioned, about 140 thousands of these returned that same year) and between 30 and 60 thousand left by 1998. According to their legal status, the emigrants are divided in two basic groups:

- 1 –those who have emigrated since 1989 and have preserved their Bulgarian citizenship;
- 2 –emigrants under bilateral agreements in the 1950s, 60s, and 70s, who have lost their citizenship.

At present, there is a trend for people to restore their citizenship or undertake to acquire citizenship among the following groups:

1. Emigrants from before 1989.
2. People born in the Republic of Turkey who have at least one parent with Bulgarian citizenship settled in Turkey in 1989 or after.

According to the information obtained through the interviews with state officials from the region, a sustained trend is that about four thousand people per year are granted citizenship and about 100-200 restore their citizenship. Until the end of May 2017, the figures were respectively 1,800 and 90.

Motivation to restore citizenship is related foremost to concern for the interests of the children: this would enable them to travel, live, study, work in the EU. Experts

say that most of the recipients of Bulgarian citizenship documents leave for West European countries. It is noticeable that the local authorities work to increase the number of applicants for Bulgarian citizenship. The motivation of these civil servants is related to party interests, emotional factors, and personal material interest, since they are paid for their services.

Restoring or acquiring citizenship is conditional on the administrative requirement of registering at a local address in Bulgaria, so that people desiring citizenship are included in the statistics of residents, even if they do not intend to live in Bulgaria.

A salient trend is the abrupt rise in the number of people settled after 2014 and the persistently high number of settlers in the next two years. The explanation of this is largely related to the fact that parliamentary elections were held in Bulgaria in 2014, while in the next two years there were local and presidential elections, and the rate of settlement in those years was connected with the aim of voting. Regardless of the fact that political parties incite people to vote, the settlement trend requires a broader explanation, which was sought in the field study in the district.

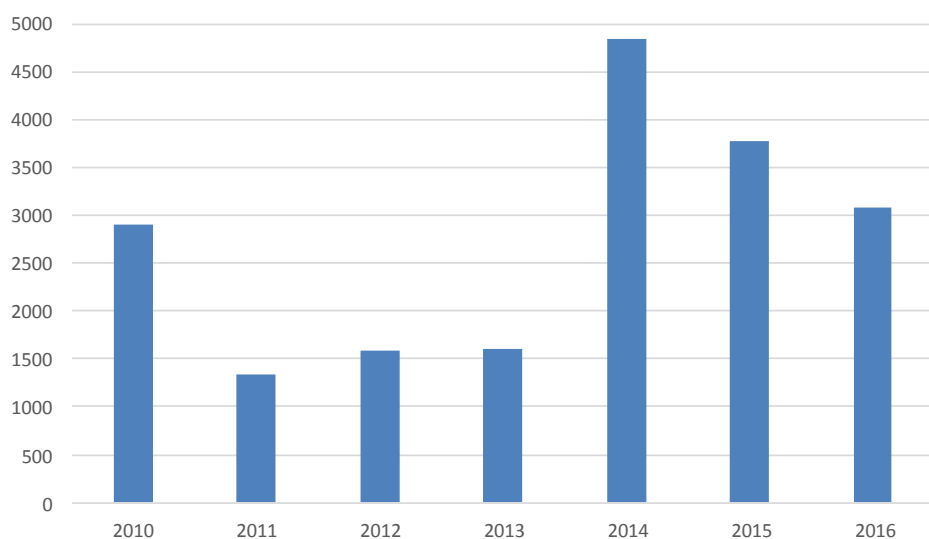

Figure 4. Settled in the district of Kardzhali

As for registration and authentic settlement, they are far from coinciding. **Two models of behavior** stand out.

The first, more widely applied by young and working people, consists in acquiring Bulgarian identity documents without living in Bulgaria.

The second is more often used by elderly people who live in the country for long periods of time, mostly in the warm months of the year.

As for the people **who really reside for long periods of time** in Bulgaria, these fall into several groups:

- people *in pension age*;
- people *in active age*, who transfer and/or develop business in Bulgaria;
- people who come *to study*.

Elderly people, who have retired in Turkey, where the retirement age is much lower than in Bulgaria, and have the option of early retirement, receive pensions that allow them to live decently in Bulgaria. At the same time, those who receive benefits consisting in 20 salaries are able to buy a home in our country. They usually spend the warm months in Bulgaria and return to Turkey for the winter, attracted by the better living conditions in the large cities where they have settled.

Some people who develop a business in Bulgaria export goods to Europe and transfer some of their operations to Bulgaria, from where their goods can be exported EU-produced. Others develop business related to servicing the Bulgarian Turks temporarily residing in Bulgaria; such businesses include family hotels accommodating people who come to Bulgaria from Turkey for a visit or to regularize their documents.

Bulgarian higher education schools are in demand, because people with Bulgarian citizenship can receive an education at very low cost, and obtain diplomas which are valid in the EU.

As for the **destination**, the interviews show that a large part of elderly people prefer to settle in the district of Kardzhali. They are attracted by *nostalgia* for the native region, the presence of relatives, friends, classmates, etc. The interviews with respondents make it evident that one of the first tasks people settling in Kardzhali undertake is to take care of the graves of their ancestors. Another reason is the *wide use of Turkish* in the district. The practically complete lack of language barrier encourages settlers to reside in the region of Kardzhali. Those who are better off financially prefer Plovdiv and buy homes in that city. The younger are drawn to the larger cities of Bulgaria, among which Plovdiv is indicated in first place. The city is defined as a “territory of *tolerance and multiculturalism*”. The respondents also point out Burgas and Sofia as attractive cities. These preferences are explainable by the *better educational opportunities* available in a large city and the much better possibilities to *find well-paid work*. With regard to Burgas, they point out the *city’s being on the seacoast*. Its attractiveness may be linked to the present location of emigrants to Turkey, who live in cities situated similarly on the seacoast, for instance Istanbul, Izmir, Gebze, etc. Also important for these preferences is the fact that the children of many of the emigrants have completed their higher education in our country, so they have direct knowledge of the situation in certain places.

The analysis of the data collected from the interviews relevant to the **motivation** of people coming to Bulgaria allows us to say that the push and pull theory is confirmed with respect to this direction of movement. The interviewees have pointed

out several groups of *push and pull factors motivating their action, including economic, social-political, cultural, emotional-psychological.*

Among the salient **push factors** are those related to the present-day *political situation* in the country. In the words of one of the *respondents*, *"I'm escaping from Turkey, and not returning to mom and dad"*. The situation in Turkey is estimated by the emigrants as insecure and full of risks. *"Something will happen here. I am trying to transfer money and valuables every day. People are looking this way on a mass scale."* The Bulgarian Turks are concerned about the *proximity of conflict zones, about terrorism, attacks, the decreasing secularism of the Turkish state*. Insecurity hampers the capacity to plan your business and personal life. Justifiably or not, catastrophic expectations are arising with regard to the situation. There is definitely a feeling of approaching war, mostly a civil war. In case events develop dramatically, emigrants expect the border will be closed suddenly and people will be prohibited to leave the country. People build such expectations based on experience of events in the last forty years in countries neighbouring on Turkey, such as Iran, Syria, and Iraq. The risks they fear are not only social but related to nature as well. A strong catastrophic perspective is visible in the expectations regarding an earthquake that might happen in Istanbul in the near future. Another push factor is the Islamization of the country. These people left as adult Bulgarian citizens. To them, some of the present trends in Turkey are alien *"The restrictions imposed on women, regarding alcohol. There should not be alcohol when you are on the road. They will put you in prison. Our people are not used to these norms."*

Pull factors are foremost *cultural and emotional-psychological, but include some economic ones*. The connection of the older generation to the places where they were born and lived, to their past experience, traditions, etc., plays a strong role. The respondents value the atmosphere of ethnic tolerance in Bulgarian society, the fact that people of different ethnicity and religious confessions live side by side in harmony. Another cultural factor they indicate is the liberal mores here. The conservative situation in Turkey is obviously not to the emigrants' liking.

Young men indicate as an important motive the possibility of avoiding, or reducing the term of, *military service*. After three years of work or study abroad, Turkish military service is reduced or can be avoided after payment of a certain fee.

The interviews also outline economic factors. There is a considerable difference in taxation rates on business and some people are oriented to developing their economic activity in Bulgaria. Another variant is to export commodities as produced in the EU when some of the production operations take place in our country. Another economy-related motive is the chance of migrants' children to receive an education in Bulgaria, which is less costly and valid in EU countries.

On the basis of information on the determining factors of the observed process and expectations as to the dynamics of the factors, we are justified in saying that the number of people expressing the desire to acquire Bulgarian citizenship documents and to return to Bulgaria will grow with time. On the one hand, more Bulgarian Turks will be retiring and some of them will return to the country. On the other hand, considering the distant and vague perspective of Turkey joining the EU, an increasing number of children of parents with Bulgarian citizenship will have some kind of interest in Bulgaria.

Observations, expert assessments, and interviews with people from the region indicate certain aspects that should attract the attention of researchers and decision-makers.

The settlement of Turks in the region of Kardzhali increases the tendency of Bulgarians to leave the region, which leads to a substantial change of the ethnic structure;

The transfer of business from Turkey to Bulgaria creates workplaces and creates income to the local residents;

The purchase of housing by migrants coming back to Bulgaria raises the prices and stimulates the market;

The increased demand for goods by Bulgarian Turks returning to Bulgaria stimulates business and income;

People with double citizenship use all the systems to which they have access, including the National Social Security Institute (pensions for disability), the Health Fund, sanatoriums, etc., without having made an equal contribution to them as local people. It is not without importance that among the returning migrants, chiefly the elderly are the ones mostly needing health services and care. The health establishments' budget is especially burdened by medical treatment of people arriving in the summer who are infected with ailments typical for the regions from which they come;

The local people view the returnees in different ways: in some cases, the psychological climate deteriorates, property disputes happen, abuse of property rights is discovered, and conflicts occur.

An in-depth view of the processes occurring in the Eastern Rhodopes, of which the district of Kardzhali is a part, shows that they are complex and of many aspects. In the future, they will mark the development of the region. Although not on a large scale, the settlement of Bulgarian Turks will be significant in the context of demographic decline and depopulation. That is why we should describe and analyze its determining factors in order to outline expectations for its future development and define its consequences for society and for the region, so as to form policies adequate to the interest of society.

REFERENCES

- Haas H. Migration and Development. A Theoretical Perspective. In: *International Migration Institute*. 2008, paper 9.
- Massey, D., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor. In: *Population and Development Review* Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431-466.
- Попова А., *Cross-national families in Bulgarian context*. Unpublished report. 2016.
- Република България, Национален статистически институт. <<http://www.nsi.bg/>>.
- Анна Кръстева., *Теория на мрежите: миграционната мрежа като социален капитал*, 2016. <<http://www.annakrasteva.wordpress.com/2016/01/19/network-theory/>>.

Ана Мантарова

Борислав Антонов

Институт за студии друштва и знања

Бугарска академија наука, Софија, Бугарска

**ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЈА У БУГАРСКОЈ
У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ МИГРАТОРНИХ ПРОЦЕСА:
НАЦИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И РЕГИОНАЛНЕ ОСОБЕНОСТИ**

Сажетак

У раду се представља демографска ситуација (негативан природни прираштај, ниска стопа рађања, висок морталитет, старење становништва, велика емиграција) у Бугарској и даје приказ трендова у динамици те ситуације током последње три деценије. Нарочита пажња се посвећује емиграцији и имиграцији. Демографски процеси не анализирају се само на националном нивоу, већ се пажња посвећује и једном конкретном региону – Источним Родопима, за који је карактеристичан велики број припадника турске етничке заједнице. Дати регион је у последњој деценији 20. века био извор изузетно великих миграторних кретања у Турску. Међутим, у последњих неколико година он се карактерише процесом повратне миграције, што има своје демографске, економске и културне последице. У раду се разматра и како на поменуто утичу и недавни политички процеси и догађаји, као што су покушај пуча у Турској 2016. године и референдум одржан 16.04.2017. године.

Кључне речи: структура становништва, емиграција, повратна миграција, социо-економска и политичка одређеност и њихове последице.

КЛАСТЕР АНАЛИЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРИЛИКА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ОПШТИНЕ ЗАЈЕЧАР

Апстракт. Анализа демографских кретања представља посебно осетљиво питање. Недостатак економских улагања, лоша инфраструктура и немогућност остваривања егзистенције, фактори су који се могу сматрати пресудним за тренутно демографско стање на подручју Републике Србије. Посебно угрожено подручје јесте Регион Јужне и Источне Србије. Предмет истраживања јесу промене у становништву и анализа демографских трендова. Циљ рада јесте дефинисање група насеља које карактеришу сличне тенденције демографског развоја. Ово је учињено применом статистичког методолошког инструментаријума, употребом кластер анализе (анализе груписања). Поред ове мултиваријантне статистичке технике коришћене су и методе дескриптивне статистике. Студија случаја је изведена на примеру Општине Зајечар. Применом хијерархијске и нехијерархијске кластер анализе сва насеља су груписана у 3 кластера.

Кључне речи: демографски трендови, кластер анализа, Општина Зајечар.

Увод

Демографске прилике у Региону Јужне и Источне Србије могу се окарактерисати као веома неповољне. Природни прираштај овог подручја бележи негативне тенденције од почетка 1990-их година (Републички завод за статистику, 2012). Иако читава територија Републике Србије бележи негативне тенденције у целокупном, а посебно у природном кретању становништва, општине као што су Жагубица, Књажевац, Бела Паланка и Црна Трава се посебно истичу. У условима политичке транзиције и гашења привредних гиганта, услови за егзистенцију су били поприлично неповољни, те је велики део становништва емигрирао. Све ово условило је да се број становника у последњем међупописном периоду (2002–2011) на подручју Региона Јужне и Источне Србије смањи за чак 11% (за око 19.000 становника).

Демографске промене се могу анализирати на много начина. Аутори су се определили за статистичку анализу. Методама дескриптивне статистике приказане су опште демографске карактеристике Општине Зајечар као и основне одлике демографске динамике у периоду 2002–2011. године. Кластер анализа демографских карактеристика је изведена по принципу нехијерархиј-

ског груписања. Општина Зајечар је одабрана као репрезентативни пример централног места тимочке развојне осовине, која, као и остале општине Источне и Јужне Србије, има потешкоћа у планирању демографског развоја. Циљ рада јесте издвојити групе насеља са сличним демографским тенденцијама како би се дефинисали потенцијални развојни нуклеуси у систему насеља посматраног подручја.

Материјали и методе

У раду се користе статистичке методе анализе како би се приказале опште демографске одлике. Методама дескриптивне статистике указано је на тенденције као што су просечна величина насеља, индекс старости, индекс виталности, итд. Основни метод коришћен у раду јесте анализа груписања или кластер анализа. Ова статистичка техника је често коришћена у демографским истраживањима у домаћој (Ђурђевић, 2001; Секулић, 2002) и иностраној пракси (Rogerson, 2011; Staehely et Clarke, 2003, Singleton et al., 2016.).

Аутори су пре свега спровели поступак хијерархијског груписања насеља. Након тога приступило се примени основне методолошке апаратуре овог истраживања, спровођењу нехијерархијске (*k-mean*) кластеризације. На основу функционалне опсервације на терену, као и општих друштвених прилика, аутори су се определили за груписање насеља у 3 групе.

Табела 1. Одабране варијабле.

Варијабла	Извор
Промена броја становника 2011–2002.	РЗС, 2014
Индекс виталности (-19) 2011.	РЗС, 2012а
Просечна старост становништва 2011.	РЗС, 2012а
Индекс старости (65+)- 2011.	РЗС, 2012а

Извори: РЗС 2014; РЗС 2012а.

Одабране варијабле имају за циљ да на основу статичке компоненте (просечна старост становништва, индекс виталности и индекс старости) изражене у 2011. години, и динамичке компоненте (промена броја становника 2011–2002), групишу насеља у неколико група. Овим би се учинио покушај дефинисања групе насеља са бољим демографским приликама и тенденцијама, чиме би спровођење мера популационе политике било олакшано.

Постављена је истраживачка претпоставка да се насеља са мањим променама у броју становника групишу са насељима са повољнијом старосном структуром, као и да су то демографски већа насеља. У простроно-демографским односима постављена је претпоставка да су насеља са повољнијим демографским карактеристикама концентрисана у долини Тимока и да се налазе непосредно уз урбани центар.

Територијални оквир истраживања и демографске одлике истраживаног подручја

Општина Зајечар смештена је у котлинском проширењу реке Тимок. Географски припада источној Србији. Повољан саобраћајно-географски положај побољшава магистрални пут и пруга, који долином Тимока повезују општину са Књажевцем, Сврљигом и Нишом на југу, са Бољевцем и Сокобањом на западу и са Неготином на северу. Општину сачињава 42 насеља, размештених на територији од 1.069 км². Општина Зајечар, заједно са општинама Сокобања, Болевац и Књажевац, чини административну Зајечарску област (Закон о територијалној организацији Републике Србије, 2016). Демографске прилике у општини имају негативне тенденције у погледу опадања броја становника, повећања индекса старости, као и смањивања удела младог становништва. Становништво је већим делом концентрисано у административном, политичком и економском центру општине, који апсорбује чак 64% укупног становништва.

Табела 2. Дескриптивна статистика посматраних варијабли Општине Зајечар.

Број становника по насељу 2011.	Бр. становника по насељу 2002.	Просечна старост (%)	Индекс промене бр. становника 2011/2002. (%)	Индекс виталности (%)	Индекс старости (%)
1415	1570	45,5	90,13	19,94	21,97

Извор: РЗС, 2012а; РЗС, 2014.

Анализом дескриптивних показатеља демографских тенденција уочава се опадање броја становника у последњем међупописном периоду (2011–2002), које износи готово 11%. Свих 42 насеља забележило је пад броја становника, укључујући и демографски најснажније насеље – Зајечар. У посматраном десетогодишњем периоду дошло је до демографског уситњавања насеља, чија је просечна величина опала са готово 1.600 на свега 1.400 становника по насељу. Овде треба узети у обзир да сâм општински центар у великој мери својом величином утиче на ове вредности, те ако га искључимо из анализе, констатујемо да је просечна величина насеља у 2011. години износила 519 становника.

Резултати и дискусија

Као први корак у утврђивању демографских карактеристика општине Зајечар спроведена је хијерархијска кластер анализа. Овим се желело проверити да ли је могуће предвидети оптималан број група у које треба позиционирати насеља. Хијерархијска кластер анализа спроведена је уз одабир квадрираних еуклидских растојања и са методом центроидног груписања (*centroid clustering*). Анализом *Графика 1* не може се одредити оптималан број група у које се могу сврстати посматрана насеља. Ипак се из дендрограма (*Прилог 1*)

може приметити да су насеља као што су Зајечар, Грлиште, Велика Јасикова, Рготина увек груписани у исти кластер. Ово су насеља са већим демографским потенцијалом, где свако насеље има преко 1.000 становника.

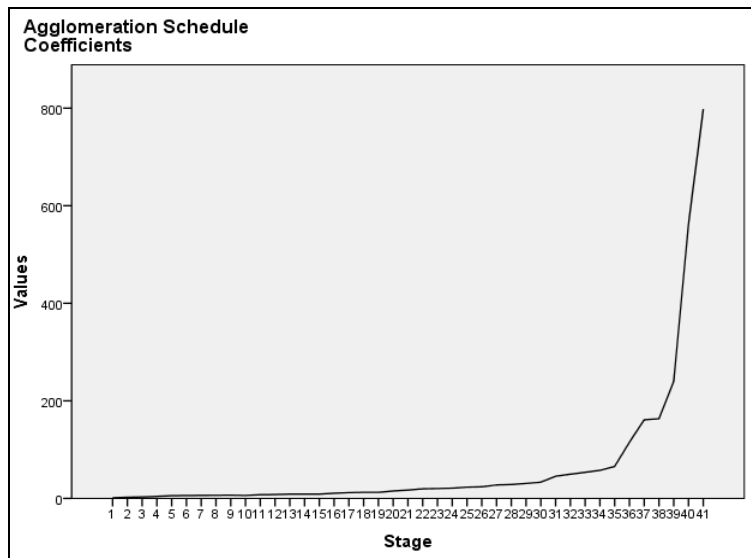

График 1. Хијерархијска кластер анализа
(график коефицијената агломерационог распореда).

Извор: калкулација аутора.

Обзиром да хијерархијска кластер анализа није предвидела груписање насеља у одређене кластере, приступило се примени нехијерархијске кластер анализе. Аутори су се определили за исте 4 варијабле и спровели нехијерархијску кластер анализу са предикцијом расподеле насеља у 3 групе (кластера). Како су подаци већ припремљени за анализу и показују вредности варијабли исказане у процентима (изузев просечне старости), није било неопходно вршити стандардизацију.

Табела 3. Финални центри кластера.¹

	Кластер		
	1	2	3
Indeks promene Stan	67.51	89.28	77.65
Indeks vitalnosti	5.30	16.94	13.16
Indeks starosti	51.18	23.65	33.15
Prosečna starost	61.82	46.40	51.38

Извор: калкулација аутора.

¹ У табелама су остављени латинични називи тј. акроними варијабли.

На основу анализе финалних центара кластера уочава се да најнеповољније одлике имају насеља сврстана у први кластер. Индекс виталности ове групе износи тек нешто више од 5%, док индекс старости показује вредности више од 50%. Индекс промене броја становника у периоду 2011–2002. има такође ниске вредности. Просечна старост становништва је највиша, и износи чак 62 године. Други кластер одликују најповољније одлике у погледу демографске динамике. Вредности финалних центара кластера су 90% за индекс промене броја становника, 17% за индекс виталности, док је просечна старост 46,4 година. Такође, удео старих лица у укупном становништву је најнижи и износи близу 17%.

На основу свега наведеног, закључујемо да су насеља груписана у другој кластер она са повољнијим демографским одликама, док је најнеповољнија ситуација у насељима груписаним у први кластер.

Табела 4. АНОВА табела

	Cluster		Error		F	Sig.
	Mean Square	df	Mean Square	df		
Indeks promene Stan	990.527	2	20.575	39	48.141	.000
Indeks vitalnosti	352.233	2	6.889	39	51.133	.000
Index starosti	1918.965	2	30.954	39	61.994	.000
Prosečna starost	619.962	2	10.264	39	60.401	.000

Извор: калкулација аутора.

Табела АНОВА је у овом случају веома значајна због вредности F (претпоследња колона) и значајности (Sig). Високе вредности статистика F (количник варијансе између група и варијансе унутар саме групе), указују на оправданост издвајања оваквих кластера. Вредност F је статистички значајна на 0.001 алфа нивоу.

Табела 5. Нехијерархијско груписање насеља у предвиђена 3 кластера.

Број случајева у сваком од кластера			
Cluster	1	12	Боровац, Брусник, Врбица, Г. Бела Река, Заграђе, Кленовац, Ласово, Леновац, Лесковац, Метриш, Планиница, Прлита.
	2	6	Велики Извор, Грљан, Зајечар, Звездан, Николичево, Рготина.
	3	24	Велика Јасикова, Велики Јасеновац, Вражогрнац, Вратарница, Гамзиград, Глоговица, Градсково, Грлиште, Дубочане, Јелашница, Копривница, Лубница, Мала Јасикова, М. Извор, М. Јасеновац, Мариновац, Салаш, Салачка, Табаковац, Трнавац, Халово, Чокоњар, Шипиково, Шљивар.
Valid		42	
Missing		.000	

Извор: калкулација аутора.

Број насеља у првој групи износи 12, у другом кластеру их има 6, док је најбројнији кластер са 24 насеља, трећи кластер.

Закључак

Опште демографске тенденције у насељима Општине Зајечар бележе негативне трендове у периоду 2002–2011. Број становника опада у свим насељима, како у руралним, тако и у урбаном центру. Снажна поларизација и концентрација становништва евидентирана је у општинском центру, док се број становника и густина насељености смањују у руралним подручјима.

На основу спроведене кластер анализе нехијерархијског груписања, сва насеља су на основу варијабилности 4 посматране варијабле издвојена у 3 групе. Насеља која су сврстана у другу групу су она са најповољнијим демографским одликама. Број становника је најмање опао у овим насељима до је просечна старост најнижа. Исто тако, ова насеља се одликују нешто повољнијом старосном структуром. Овом кластеру припадају: Зајечар, Велики Извор, Грљан, Звезан, Николичево и Рготина. Просечна величина ових насеља износи 7.785 становника (1.709 без Зајечара). Овим је потврђена постављена истраживачка претпоставка да популационо већа насеља имају повољније одлике демографских карактеристика.

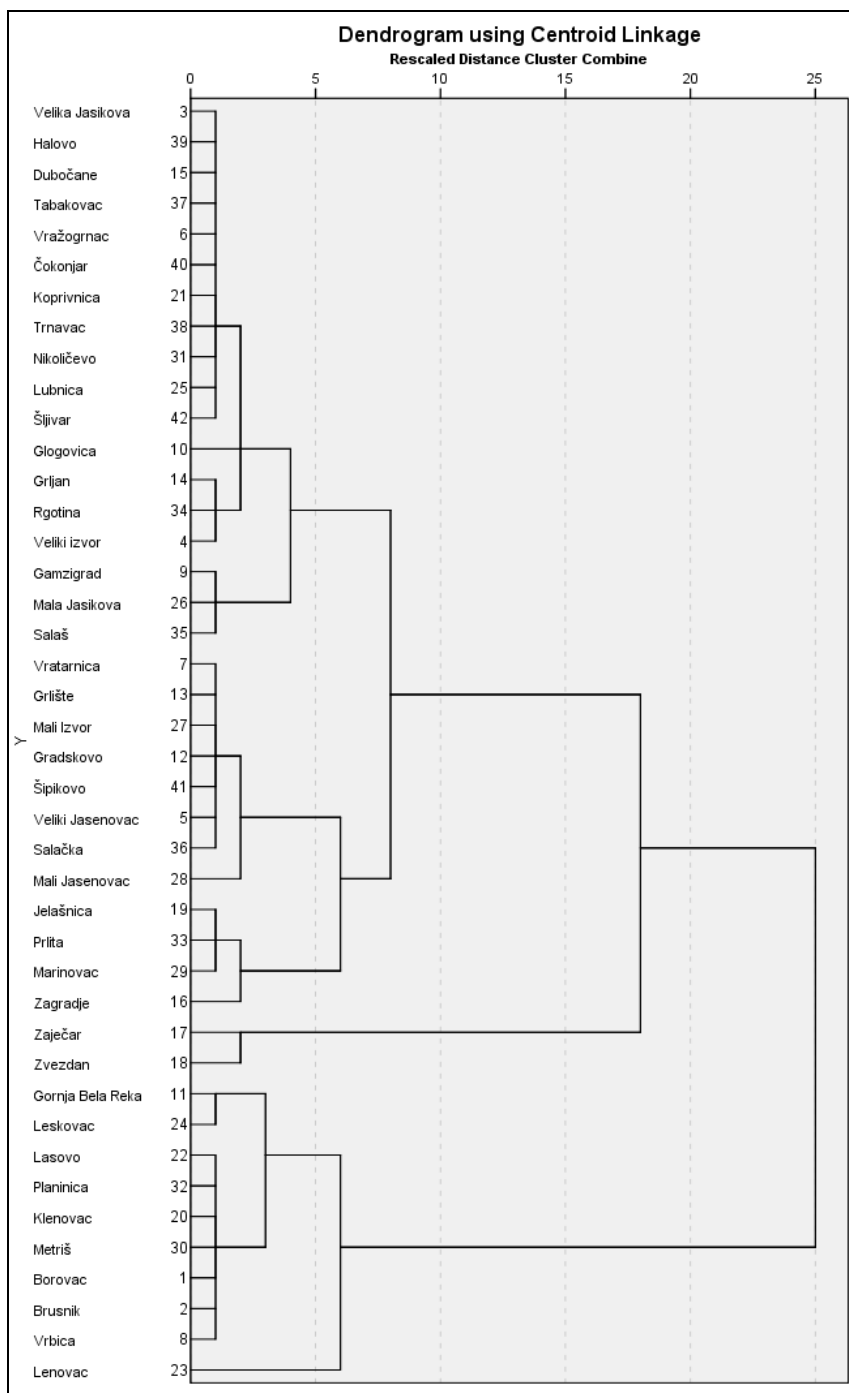
Анализа према просторним односима је такође делимично доказана. Насеља у долини Тимока имају нешто повољније демографске одлике. Сва ова насеља сврстана у други кластер. Звездан, Николичево, Велики извор, Грљан се граниче са општинским центром, док село Рготина не дели границу са Зајечарем, али је веома мало удаљено (15 km). Овим се уочава тенденција просторног груписања насеља са повољнијим демографским одликама у долини Тимока и око општинског центра.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукмировић, Д. и други (2008): *Два века развоја Србије*. Статистички преглед. Београд: РЗС.
- Вуксановић, Г. (1994): *Стари сељаци (Студија о старачким пољопривредним домаћинствима у општини Нови Сад)*. Нови Сад: „Фелтон”.
- Голубовић, П. и С. Марковић-Крстић (2008): *Демографске карактеристике неких балканских земаља*. Ниш: Филозофски факултет.
- Ђурђевић, Б. (1998): *Географија становништва*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
- Крстић, В. (2007): *Становништво југоисточне Србије*. Компаративна студија демографског развоја. Ниш: Завод за урбанизам (Ниш: Импресум).
- Малешевић, К. (2004): *Куда иде наше село?* Београд: Институт за економику пољопривреде.
- Марковић Крстић, С. (2011): „Демографска кретања у пограничним општинама и насељима југоисточне Србије”, *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социокултурна динамика*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.

- Миличић, Д. (2003): „Насеља без становника у попису 2002 – резултат депопулације у XX веку”, *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*. Ниш: Економски факултет.
- Митровић, М. (1999): *Српско село*. Нови Сад: Матица српска.
- Пенев, Г. и други (2006): *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: РЗС, ИДНЦДИ и ДДС.
- Секулић, Љ. (2002): „Демографска старост становништва општина”, *Становништво*. Београд: ИДНЦДИ, бр. 1–4.
- Стојановић, Б. (1998): „Размештај и густина становништва као основа регионализације”, *Демографске основе регионализације Србије*, Посебна издања, књ. 54. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Стојиљковић, Д. (2010): *Демографски проблеми Србије*. Прилози и скице. Ниш: Свен.
- Цвијић, Ј. (1966): *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.
- Шеварлић, М. (2003): „Прилог за трактат о драми српског села и пољопривреде”. *Драма*, бр. 4 (www.drama.co.yu, приступ сајту: април 2003).
- (1973, 1982, 1993, 2003) *Становништво. Пол и старост*. Коначни резултати по насељима и општинама, Попис становништва и станова. Београд: Савезни завод за статистику.
- (2001) *Општине у Србији 2000*. Београд: Републички завод за статистику.
- (2004) *Општине у Србији 2003*. Београд: Републички завод за статистику.
- (2002) *Први резултати пописа по општинама и насељима Републике Србије 2002*. Београд: Савезни завод за статистику.
- (2002) *Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова. Пол и старост*. Подаци по насељима, књ. 2. Београд: РЗС.
- (2003) *Становништво. Национална или етничка припадност. Подаци по насељима. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, књ. 1*. Београд: РЗС.
- (2003) *Статистички годишњак Србије 2003*. Београд: РЗС.
- (2003) *Становништво. Пол и старост. Подаци по насељима, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, књ. 2*. Београд: РЗС.
- (2004) *Статистички годишњак Србије 2004*. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- (2004) Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године, Подаци по насељима, *Становништво*, књига 9. Београд: РЗСС.
- (2005) *Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова, књига 19. Укупно и пољопривредно становништво*. Подаци по општинама. Београд: РЗС.
- (2009) *Општине у Србији 2009*. Београд: Републички завод за статистику.
- (2012) *Статистички календар Републике Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- <http://www.serbia.map.net> (приступ сајту маја 2011).
- <http://www.geosrbija.rs>. (приступ сајту маја 2011).
- <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/Publication> (приступ сајту априла 2012).

Прилог 1. Дендрограм хијерархијског поступка груписања.

Aleksandar Radivojević

Milan Milovanović

University of Niš

Faculty of Sciences and Mathematics, Niš

CLUSTER ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC TRENDS – A CASE STUDY OF THE MUNICIPALITY OF ZAJEČAR

Summary

The analysis of demographic trends is a particularly sensitive question. Lack of economic investment, poor infrastructure and the impossibility of achieving good standard of living are factors that can be considered crucial for the current demographic situation in the Republic of Serbia. Especially endangered areas are the regions of South and East Serbia. The subject of this research is population change and demographic trends. The aim of this paper is to define groups of settlements with similar tendencies of demographic development. We use a multivariate statistical method called cluster analysis. In addition to this multivariate statistical technique, descriptive statistics methods were used as well. The case study was carried out in the municipality of Zaječar. Using agglomerative and non-hierarchical cluster method, all settlements are grouped into 3 clusters.

Key words: demographic trends, cluster analysis, municipality of Zaječar.

СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРОНАТАЛИТЕТНЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ*

Апстракт. Тенденција смањивања наталитета током друге половине XX века, која је настављена и интензивирана у првим деценијама XXI века, основни је покретач депопулације и наглашеног процеса старења становништва Србије. Услед прихватања савремених репродуктивних норми и недовољног рађања (испод нивоа који је потребан за обнављање/замену генерација) долази до промена у старосној структури (повећање удела старијег становништва) и пораста просечне старости становништва. Стога су покренута бројна научна разматрања о демографским проблемима, посебно о процесима депопулације и старења становништва и њиховим социјалним, економским, политичким, здравственим и другим последицама.

У раду су из социодемографске перспективе сагледане промене у сфери природног кретања и структурама становништва Србије током последњих пет деценија. На темељу резултата истраживања и уочених негативних популационих трендова, ауторка истиче да је решавање кључних демографских проблема могуће уколико постоји адекватна друштвена реакција у виду конципирања националне стратегије за подстицање рађања и спровођења мера и активности у оквиру пронаталитетне популационе политике.

Кључне речи: наталитет, депопулација, старење становништва, стратегија, пронаталитетна популациона политика.

Увод

Социодемографска истраживања указују на значајне промене у сфери природног и механичког кретања становништва Републике Србије током последњих пет деценија, које прати интензивно старење становништва. Сагледавање промена у кретању и старосној структури становништва Републике Србије индиректно даје одговоре на питања о њеној демографској будућности. Стога је од кључног значаја адекватна друштвена реакција у сфери популационе политике у циљу преиспитивања постојеће, и конципирања адекватне стратегије за подстицање рађања у складу са постојећим демографским, економским и социјалним контекстом Републике Србије.

suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs

* Припремљено у оквиру пројекта „Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ (179074Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Демографска транзиција је трансформисала традиционалне репродуктивне норме у норме савременог типа репродукције (рађање двоје деце или једног детета, али и одустајање од рађања). Смањење стопа репродукције и фертилитета не обезбеђује ни просту замену генерација, тако да становништво Републике Србије све више стари. Почетак XXI века означава демографска старост са значајним регионалним разликама, као и разликама на нивоу насеља (градских и сеоских).

У фокусу рада су социодемографске промене у Републици Србији, које су сагледане кроз анализу: 1) промена демографске слике Републике Србије и дистрибуције становништва у њеним ужим територијалним целинама (1948–2011); 2) природног кретања становништва и промена стопа укупног фертилитета по територијалним целинама и регионима Републике Србије (1950–2011), као и просечне старости мајке при рођењу првог детета (анализа је допринела разумевању прихваћених репродуктивних модела у појединим територијалним целинама и регионима Републике Србије); 3) промена старосне структуре становништва Републике Србије (удео великих старосних група и просечна старост) у периоду 1948–2011; 4) депопулације и повећања просечне старости становништва сеоских насеља у Републици Србији; 5) могућности пронаталитетне популационе политике (анализа циљева и мера Стратегије за подстицање рађања и конципирање нових мера у складу са демографским развојем Републике Србије).

Социодемографска проучавања промена у кретању и структурама становништва Републике Србије могу послужити као темељно полазиште за сагледавање могућности постојеће популационе политике, за њено критичко преиспитивање и усклађивање са новим социодемографским контекстом, али и подстицај за конципирање нових мера пронаталитетне популационе политике, за даља научна истраживања, планирања и усмеравања демографског и друштвено-економског развоја Републике Србије.

Промене демографске слике и природно кретање становништва Републике Србије

Промене демографске слике Републике Србије у периоду 1948–2011. године и разлике у репродукцији становништва условљене су сплетом околности социоекономске природе, многострукошћу деловања фактора етничке припадности, као и цивилизацијским и културолошким особеностима појединих друштвених група.

Анализа демографске слике Републике Србије и дистрибуције становништва у њеним ужим територијалним целинама (Централна Србија, Војводина, Косово и Метохија) током периода 1948–1991. године показује да се становништво Србије повећало за 49,8% (1948. године – 6.527.583; 1991. године – 9.778.991) и да постоје регионалне разлике у интензитету пораста становништва

у међупописним периодима. Пораст броја становника Централне Србије и Војводине био је знатно умеренији од пораста становништва Косова и Метохије. Становништво Централне Србије се од 1948. године до 1991. године повећало око 39,8% (4.154.238 – 5.808.906), да би у периоду 1991–2002. године дошло до опадања броја становника од око 0,25% (5.808.906 – 5.794.346). Становништво Војводине се у периоду 1948–2002. године повећало за око 27,9% (1.640.599 – 2.098.779). Међутим, на овој територији је већ у међупописном периоду 1981–1991. године забележен пад броја становника, да би у периоду 1991–2002. године дошло до повећања за око 4,2%, захваљујући приливу избеглица након распада СФРЈ. За разлику од Централне Србије и Војводине, популација Косова и Метохије имала је знатно интензивнији раст, за око 266,9% (732.746 – 1.956.196) (РЗС, 2004: 14; РЗС, 2012: 26–28). Од 1948. године до 1991. године забележен је пораст косовскометохијског становништва за близу 2,7 пута, првенствено захваљујући високом природном прираштају, који је био највећи у Европи (Вукмировић и др., 2008: 60). Анализа резултата последњег пописа у Републици Србији (2011) показује да је дошло до депопулације, односно опадања броја становника Републике Србије за -311.139 становника у периоду између два пописа (2002–2011, 7.498.001 – 7.186.862 становника) (Марковић Крстић, 2016: 54).

Опадање броја становника Централне Србије и Војводине (2002–2011) резултат је како ниског и негативног природног прираштаја, тако и емиграције, одласка младог, репродуктивно способног становништва у иностранство. Остварен је и прилив становништва досељавањем са простора бивших република СФРЈ и са Косова и Метохије. Миграције су претежно одраз неповољних животних услова и несигурности у тим срединама, али и принудног исељавања базираног на етничкој припадности. Резултат таквог природног и механичког кретања становништва јесу и разлике у процентуалном уделу становништва појединих подручја Републике Србије у укупном становништву. Док се удео становништва Централне Србије и Војводине у укупном становништву Србије смањивао, удео становништва Косова и Метохије стално се повећавао (1948. године удео становништва Војводине био је 25,1%, а становништва Косова и Метохије 11,2%, док резултати пописа из 1991. године показују да је удео становништва Косова и Метохије био готово изједначен са процентуалним уделом становништва Војводине у укупном становништву Републике Србије (Војводина 20,6%, Косово и Метохија 20,0%) (Марковић Крстић, 2016: 54–55).

Бројни неповољни демографски трендови су током XX века настављени или интензивирани, а неки демографски процеси (депопулација, опадање стопе природног прираштаја, старење становништва) добили су израженије облике, тако да се њихово још снажније манифестовање очекује током XXI века. У Републици Србији је присутно константно опадање вредности стопе природног прираштаја, тако да оне имају негативни предзнак од 1998. године (РЗС, 2012а: 21). Време почетка и интензитет опадања наталитета и природног прираштаја није био у свим регионима Републике Србије исти – 2010.

године забележена је најнижа стопа наталитета (8,2‰) и природног прираштаја (-7,1‰) у Региону Јужне и Источне Србије¹ (РЗС, 2012а: 157).

Табела 1. Природно кретање становништва у Републици Србији.

Год.	Број становника	Живор.	Умрли	Пр. прир.	Умрла одој.	На 1000 становн.			Умрла одојчад на 1000 жив.
						Живор.	Умрли	Пр. прир.	
1961.	7.641.962	155.783	69.749	86.034	12.917	20,4	9,1	11,3	82,9
1971.	8.446.726	151.130	76.184	74.946	8.027	17,9	9,0	8,9	53,1
1981.	9.313.686	151.518	87.763	63.755	5.309	16,3	9,4	6,9	35,0
1991.*	9.789.795	142.641	97.598	45.043	3.083	14,6	10,0	4,6	21,6
2001.	7.886.732	78.435	99.008	-20.573	799	9,9	12,6	-2,7	10,2
2010.	7.291.436	68.304	103.211	-34.907	460	9,4	14,2	-4,8	6,7

Извор: РЗС, 2012а: 21.

Број живорођених у Србији континуирано је опадао током читавог педесетогодишњег периода (1961–2010. године смањило се 2,2 пута: са 155.783 на 68.304 живорођених, односно са 20,4‰ на 9,4‰) (Табела 1). Повећање броја становника у периоду 1961–1991. године може се делом објаснити имиграцијама становништва које је долазило из других република исте државе (некадашње Југославије) или других земаља. Подаци показују да се стопа морталитета континуирано повећавала током читавог периода (1971–2010; 9,0‰–14,2‰), што се може приписати интензивирању процеса старења становништва и већем диференцијалном морталитету старијих лица. Позната је чињеница да учесталост умирања зависи од типа старосне структуре, а старосна структура од репродуктивног понашања становништва и кретања стопа наталитета. Смртност становништва је резултанта дејства сплета чинилаца, тако да се високе стопе морталитета најчешће повезују са неповољним социоекономским развојем, са висином прихода, нивоом образовања, квалитетом исхране и здравствене заштите становништва.

Фертилитет је кључна демографска варијабла и основни динамички чинилац укупног кретања становништва и демографских промена. Ниво кретања фертилитета је одлучујућа компонента репродукције становништва. У Табели 2 приказане су промене вредности стопа укупног фертилитета², чија је

¹ Регион Јужне и Источне Србије чине девет области у чији састав улазе територије јединица локалне самоуправе (51) у саставу управних округа, и то: Борски (4), Браничевски (8), Зајечарски (4), Јабланички (6), Нишавски (11; Град Ниш са 5), Пиротски (4), Подунавски (3), Пчињски (7) и Топлички управни округ (4).

* Попис становништва 1991. године на територији АП Косово и Метохија није у потпуности спроведен, тако да су израчунате процене броја становника за подручје и општине. Републички Завод за статистику од 1998. године не располаже појединим подацима за АП Косово и Метохија, тако да они нису садржани у обухвату података за Републику Србију (РЗС, 2012а: 8).

² Стопа укупног фертилитета (*total fertility rate*) (просечан број живорођене деце на једну жену у току целог њеног живота под условом фертилитета из године посматрања) јесте мера која (уз

анализа основа за разумевање демографске слике и старосне структуре становништва Републике Србије.

Табела 2. Стопа укупног фертилитета по већим територијалним целинама и регионима Републике Србије (1950–2011).

Године	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000	2010.	2011.
Република Србија	3,494	2,553	2,263	2,274	2,101	1,458	1,405	1,360
Централна Србија	3,156	2,085	1,858	1,847	1,745	1,434	1,411	/
Војводина	2,877	2,187	1,687	1,845	1,689	1,444	1,391	/
Косово и Метохија	7,700	6,642	5,416	4,815	3,581	/	/	/

Извор: РЗС, 2011: 64–65.

Током периода 1950–2011. године на свим подручјима Републике Србије присутно је опадање стопа укупног фертилитета, али постоје значајне разлике када је реч о интензитету смањења и његовим последицама, како за биолошки опстанак, тако и за могућности друштвеног и економског развоја. На свим подручјима Републике Србије вредности стопа укупног фертилитета су преполовљене током шездесетогодишњег периода: у Централној Србији (са 3,156 на 1,411), Војводини (са 2,877 на 1,391) и Косову и Метохији (са 7,700 на 3,581 у 1990. години). Иако се ради о великом смањењу, стопа укупног фертилитета на Косову и Метохији била је највиша у односу на остала подручја у Републици Србији и једино је на овом подручју у последњој деценији XX века далеко изнад прага генерацијског обнављања становништва, док је у Централној Србији већ 1960. године стопа укупног фертилитета била испод прага генерацијског обнављања (2,085), а у Војводини 1970. године (1,687).

Када су демографски показатељи у питању, постоје значајне разлике, како на великим територијалним подручјима, тако и по регионима у Републици Србији, мада се због недостатка података за регион Косово и Метохија оне не могу у потпуности сагледати (Табела 3). Ипак, анализа стопа укупног фертилитета (2011. године) у четири региона Републике Србије показује да су најниже вредности присутне у Региону Јужне и Источне Србије (1,283) и Региону Војводине (1,347). Дакле, тенденција опадања укупног фертилитета, која је започела још шездесетих година XX века на подручју Централне Србије и Војводине, наставља се и у првој деценији XXI века, тако да је онемогућено обнављање становништва у свим регионима у Републици Србији, а најизразитије опадање ових стопа присутно у Региону Јужне и Источне Србије.

остале показатеље) указује на трендове промена. Другим речима, стопа укупног фертилитета показује колико би свака жена родила деце када прође кроз фертилни период у условима датих специфичних стопа фертилитета према старости.

Табела 3. Стопа укупног фертилитета у регионима Републике Србије 2011. године.

Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
1,406	1,347	1,364	1,283	/

Извор: РЗС, 2011: 66.

Промене вредности стопа укупног фертилитета, односно, промене у обиму рађања у Републици Србији последњих деценија, прате промене у економској, социјалној и културној сфери, и добијају забрињавајуће димензије, јер су далеко испод прага генерацијског обнављања становништва³. Уочавају се, с друге стране, значајне разлике у фертилитету становништва појединих већих територијалних целина и региона, које се могу делом објаснити дугорочним дејством многобројних чинилаца, структуралним карактеристикама и вредносним системима. Стога се може говорити о диференцијалном фертилитету, односно о постојању разлика у фертилитету појединих група становништва које су формиране на основу етничке припадности, образовног нивоа, економског и социјалног статуса.

Детерминанте које утичу на смањење фертилитета претежно су социјалне и економске природе (лоши материјални услови, стамбене прилике, незапосленост), али се све више говори и о значају биолошких (могућност зачећа и рађања, која је у вези са старошћу и здравственим стањем појединца), социопсихолошких (норме репродукције у једној заједници, контрола рађања) и психолошких детерминанти (личне психолошке одлике и хтења појединца, психичка нестабилност, фобије). Биолошки чиниоци одређују физиолошки могући оквир репродукције, што значи да се тај физиолошки максимални капацитет репродукције дат нивоом плодности не може повећати под утицајем осталих чинилаца (социоекономских) који утичу на фертилитет. Међу биолошке детерминанте фертилитета спадају: фекондитет (физиолошка способност учествовања у репродукцији), старосна структура популације, просечна старост приликом ступања у брак, стерилитет, раздобље лактације, наследне особине, и остали биолошко-медицински чиниоци који делују на зачеће, на ток трудноће и на успешност порођаја. Фертилитет, као стварна плодност становништва изражена кроз број рођења у датом раздобљу, резултанта је фекондитета те популације и утицаја свих чинилаца који делују да је стварна плодност (фертилитет) мања од физиолошке (фекондитета) (Wertheimer-Baletić, 1999: 209).

Чиниоци фертилитета могу деловати непосредно (старост приликом склапања брака, планирање породице, регулисање рађања контрацепцијом, поремећаји брачног живота) и посредно на фертилитет, а ту се убрајају: социјални и економски чиниоци (запосленост жене, задовољење материјалних и културних потреба, дечји додатак, развијена здравствена заштита, социјална

³ Праг генерацијског обнављања становништва – 2,14 деце по жени, при ниским морталитетним условима.

заштита, социјална мобилност), историјски (повећање морталитета а смањење рађања услед ратних дејстава и слично), миграциони (просторна покретљивост), етнички (националне особености, обичаји, начин живота), географски (климатски услови), правни (закон о породици, браку, услови развода), биолошки (здравствено стање, наследне особине) и психолошки чиниоци (психичко здравље, страх од трудноће и рађања). Поред тога, чиниоци као што су стресна стања и присутна неизвесност услед ратних дејстава и етничких сукоба на појединим подручјима Републике Србије и бивше заједничке државе Југославије деловали су у правцу смањења броја деце или чак одустајања од рађања. Економска и социјална несигурност супружника утиче на њихове ставове о репродукцији, тако да се често доноси одлука о нерађању или о редукцији рађања. Када се узме у обзир друштвени и историјски контекст деведесетих година XX века, све више се може говорити о утицају социопсихолошких чинилаца, новог стила живота, измењеног система вредности и нових техничко-технолошких услова живота који делују као ограничавајући чинилац фертилитета (Марковић Крстић, 2013: 47).

Фекондитет је уско повезан са старосном структуром становништва, јер физиолошка способност за рађање не постоји у детињству, појављује се са пубертетом, јача у време сазревања (највиша је између 22. и 27. године живота), затим постепено слаби, а у старости нестаје. Код бракова склопљених у млађим годинама фертилно раздобље у браку је релативно дуже, тако да постоје услови за већи број рођења. У том смислу старост приликом склапања брака и рођења првог детета јесте значајна детерминанта фертилитета, јер се са повећањем старости мајке скраћује фертилни период (15–49), а тиме и могућност жене да има већи број потомака.

Табела 4. Просечна старост мајке при рођењу првог детета (1960. и раније – 2011) у Србији.

Период	1960. и раније	1961–1970.	1971–1980.	1981–1990.	1991–2000.	2001–2010.	2011.
Просечна старост мајке при рођењу првог детета у РС	21,8	22,36	22,64	23,70	24,41	26,04	27,5

Извор: РЗС, 2013: 12.

Према подацима приказаним у *Табели 4*, у периоду од 1960. (и раније) до 2011. године дошло је до повећања просечне старости мајке при рођењу првог детета за 5,7 година, што значи да је фертилни период жене знатно „скраћен” (до краја фертилног периода, шездесетих година XX века, након рођења првог детета, жени је „остало” још 27,2 године, у другој деценији XXI века фертилни период се смањено на „преосталих” 21,5 година).

Тренд опадања фертилитета (наталитета) у Републици Србији може се разматрати као резултанта неколико релевантних чинилаца: 1) повећања просечне старости приликом склапања првог брака (младожење са 24,4 године,

невесте са 22,0 године у 1956. години, на 30,5 година младожење и 27,4 године невесте у 2011. години⁴); 2) повећања просечне старости мајке приликом рођења првог детета (која је у 1960. и раније износила 21,8 година, а у 2011. години 27,5 година) – реч је о старењу фертилне популације; 3) дивергентног кретања специфичних стопа фертилитета према старости, односно смањења фертилитета у старости до 30 година, а повећања истог у старости изнад 30 година, мада фертилитет у каснијем добу не компензује смањење фертилитета у млађим старосним групама; 4) нерађања деце вишег реда, тј. трећег, четвртог, што би компензовало нерађање једног дела жена, односно велики број јединаца; 5) продуженог школовања, односно све већег обухвата девојака/младића високим образовањем; 6) повећања незапослености девојака/младића и немогућност да се осамостале, тако да се може говорити о феномену продужене младости која често није слободан избор младих људи већ им је наметнута (изнуђена продужена младост⁵) (Mihailović, 2004: 29); 7) животног стила младих; 8) материјалне и стамбене зависности младих од родитеља; 9) несигурности приликом запослења жене и могућности „губљења” посла због планирања породице и породилског боловања; 10) неадекватне популационе и социјалне политике, неадекватног система збрињавања деце и механизма усклађивања рада и родитељства.

Образовање се повезује са репродукцијом становништва (виша школска спрема – мањи број деце, нижа репродукција), најпре преко повећања просечне старости приликом склапања првог брака (који школованији склапају касније, а понекад и не склапају уопште) и рођења првог детета, као и преко везе: школска спрема – занимање – материјални стандард и начин живота.

„Jedno od značajnih obeležja prakse tranzicije u roditeljstvo jeste odlaganje rađanja, koje je posebno karakteristično za parove sa visokim obrazovanjem. Mnogi faktori utiču na odlučivanje o roditeljstvu, a naši ispitanici kao uslove podvlače one koji su strukturalne prirode: vlastiti stan, stalno zaposlenje, dovoljni prihodi.” (Tomanović, 2012: 144).

Може се константовати да, с једне стране, продужено образовање, које се протеже и захвата скоро читаву трећу деценију, не ретко и четврту, подражева свесно одлагање репродукције ради окончања школских обавеза, тако

⁴ Када је реч о Региону Јужне и Источне Србије, у 2011. години просечна старост младожење приликом склапања првог брака износила је 29,7 година, а невесте 26,4 године (РЗС, 2011: 95–96).

⁵ Трајање младости је различито, и фактички је социјално, а не биолошки одређено. Школовање је првенствено чинилац који скраћује или продужава младост. Краћа је младост код младих који се краће школују, а дужа код оних који се највише школују. Мирјана Уле, позивајући се на немачке истраживаче омладине, разликује синхронизовану и несинхронизовану младост. Синхронизовану младост карактерише временска синхронизација и садржајна координација постизања економске независности, сталног запослења и оснивања породице, док несинхронизована младост представља временски мање синхронизовано или уопште несинхронизовано и садржајно некоординирано постизање одређених „одраслих“ социјалних улога, а при томе неке од улога могу и отпасти (Ule, 1986: 102).

да долази до појаве „старења фертилитета”, односно рађања у каснијем животном добу (после тридесете). С друге стране, школска спрема појединца делује на његов систем вредности и животне циљеве који утичу на репродуктивно понашање, при чему је пажња родитеља више усмерена на *квалитет деце*, него на *квантитет*, број рођене деце. „Razlog za smanjenje fertiliteta tokom ekonomskog razvoja može biti povećanje prinosa investicija u ljudski kapital dece, posebno kroz obrazovanje, što navodi roditelje na veće investicije u decu, a time i na smanjenje njihovog broja.” (Mijatović, 2000: 66).

Да постоји веза између две детерминанте (старост и школска спрема) потврђују подаци који се односе на доминантну заступљеност мајки које имају одређену школску спрем у појединим старосним групама. Наиме, мајке без школе, са непотпуном основном школом и основном школом, најзаступљеније су у старосној групи 20–24 године, а потом у старосној групи 15–19 година, у Републици Србији. Мајке са средњом и вишом школом најбројније су у старосној групи 24–29 година, док су мајке са високом школом најзаступљеније у старосној групи 30–34 године. Дакле, све више се, попут правилности, јавља појава да мање деце (мањи број) рађају старије мајке са високом школском спремом у односу на млађе мајке са нижом школском спремом (РЗС, 2011: 110, 116).

Прихватање савременог модела репродукције (смањење броја деце, рађање само једног детета или одустајање од рађања) утицало је на промену схватања да *сви желе децу*, које је до скоро важило као универзална истина. Вољно одрицање од родитељства више није појава маргиналних димензија. Извесно је да постоји заједнички именитељ између прихватања заједница алтернативних браку и вољног одрицања од родитељства, односно непостојања жеље нити мотива да се роди бар једно дете.

Утицај демографских и социокултурних детерминанти на фертилитет и репродукцију становништва и реално сагледавање кретања становништва у склопу општег друштвеног и привредног развоја све чешће се поставља као једно од приоритетних питања у Републици Србији. Опадање стопа укупног фертилитета присутно је у Републици Србији од шездесетих година XX века (1950. године – 3,494; 1960. године – 2,553, а 2011. године – 1,360), мада са значајним регионалним разликама у интензитету смањења. Највеће опадање наталитета присутно је у Региону Јужне и Источне Србије (природни прираштај од 1991. године има негативне вредности), а стопа укупног фертилитета најнижа је у односу на остале регионе у Републици Србији (1,283). Тенденција опадања бруто и нето стопа репродукције, започета још седамдесетих година XX века на подручју Централне Србије и Војводине, настављена је и у првој деценији XXI века, тако да је онемогућено обнављање становништва у свим регионима, а најнижа вредност нето стопе репродукције (2011. године) забележена је у Региону Јужне и Источне Србије (0,62) (Марковић Крстић, 2013: 60–61).

Старење становништва Републике Србије и депопулација сеоских насеља

Темпо и смер кретања појединих стопа (фертилитета, морталитета, природног прираштаја) одражавају се на удео појединих старосних група у укупном становништву, тако да су током времена условили низ промена у старосној структури становништва Републике Србије. Резултанта убрзаног опадања стопа фертилитета је промењена старосна структура, која се одликује великим процентуалним уделом старог становништва, континуираним смањењем удела младог становништва у укупном становништву Републике Србије, као и повећањем просечне старости становништва и индекса старења.

Статистички подаци и демографске анализе указују на тенденцију опадања процентуалног удела младог становништва (0–19 година) и повећања удела старог становништва (60 и више година) у Србији у периоду 1948–2011. године (Penev, Vojković i Devedžić, 2006a: 43–47; РЗС, 2002: 2; РЗС, 2012: 12–33). Процентуално учешће младог становништва током шездесетогодишњег периода се преполовило (41,6% у 1948. години и 19,9% у 2011. години), а удео старог становништва се у истом периоду повећао за 2,8 пута (8,8%:24,7%). Континуирано смањење удела младог, а повећање удела старог становништва утицало је на шестоструко повећање индекса старења (од 0,21 у 1948. години до 1,25 у 2011. години). Старење је на читавој територији Републике Србије условљено тенденцијом пада наталитета, с тим што се разлике у одвијању овог процеса по ужим територијалним целинама могу објаснити диференцијалним фертилитетом и морталитетом по појединим генерацијама (Penev i dr., 2006b, Марковић Крстић, 2016: 59).

Просечна старост становништва Републике Србије је у сталном порасту (пораст за 13,3 године у периоду 1948–2011. године). Просечна старост је значајан показатељ старења становништва, она је у овом периоду повећана са 28,9 година (1948) на 42,2 године (2011). Разлике у нивоу просечне старости веома су испољене: док се у Централној Србији бележи велики скок просечне старости (од 28,9 година на 42,8 година), а сличне тенденције се испољавају и у Војводини – од почетне вредности 30,6 година (1948) порасла је на 41,8 година (2011), дотле се Косово и Метохија издваја ниском просечном старошћу од 25,1 године (1948) и 25,4 године (1991), односно приметним опадањем просечне старости (подмлађивањем) током посматраног периода (1948–1971) и „благим порастом” просечне старости (1981–1991) (Vojković, Devedžić, 2006a: 43–47; РЗС, 2002: 2; РЗС, 2012: 12–33). Просечна старост становништва зависи од природног прираштаја, али и миграционих кретања, тако да смањена учесталост рађања и немогућност обнављања генерација, с једне стране, и одлазак младих људи из Републике Србије, с друге стране, значајно доприносе процесу старења становништва, односно повећању просечне старости. Присутне разлике у просечној старости становништва појединих подручја резултат су различитог односа друштвених група према репродукцији и у складу су са њиховим етничким, културним, територијалним и другим обележјима.

На основу пет индикатора (просечна старост, процентуални удео становништва старог 0–20 година, процентуални удео становништва старог 0–40 година, процентуални удео становништва старог 60 и више година и индекс старења) становништво се сврстава у један од седам стадијума демографске старости: 1) рана демографска младост, 2) демографска младост, 3) демографска зрелост, 4) праг демографске старости, 5) демографска старост, 6) дубока демографска старост, и 7) најдубља демографска старост. Вредности индикатора демографске старости потврђују да се становништво Србије у 1981. и 1991. години налазило у стадијуму демографске старости (пети стадијум). Већ 2002. године становништво Србије је у шестом – стадијуму дубоке демографске старости, а 2011. године, по вредности индикатора – удео младог становништва до 20 година – налази се у седмом – стадијуму најдубље демографске старости. Сви индикатори упућују на то да се ради о процесу интензивног старења становништва Србије. Реч је о изузетно сложенем друштвеном феномену, јер су демографски процеси базични друштвени процеси, а демографски показатељи синтетички друштвени показатељи (Марковић Крстић, 2014: 24–25).

Србија је демографски поларизована средина, а поларизација је нарочито видљива у сфери депопулације и старења становништва на нивоу њених ужих територијалних целина, региона и насеља. Анализа резултата последњег пописа, који се односе на просечну старост становништва, указује на то да је процес старења становништва интензивнији на југу Србије (42,7 година) у односу на север (41,8 година) (РЗС, 2012: 42–589). Поларизација се још изразитије испољава на нивоу насеља (градска и остала насеља⁶), с једне стране у виду опадања броја становника и интензивног старења становништва сеоских насеља и, с друге стране, у виду повећања становништва градских насеља, као и мање просечне старости становништва ових у односу на сеоска насеља.

У сеоским насељима опада број становника, а нека од њих постају само географски топоними јер остају без становника, што је резултат смањења стопа наталитета (мањи удео младог, репродуктивно способног становништва), повећања стопа морталитета (већи удео старијег становништва), као и емиграције младог становништва (селективност миграција). Пресељавање младог становништва из периферијских сеоских насеља у веће урбане центре услед већих могућности запошљавања у индустријским и другим непољопривредним делатностима, резултирало је масовним напуштањем села и сталним настањивањем у градским центрима. Сеоске средине су све више заостајале, јер су губиле природни (биолошки) супстрат неопходан за обнављање, чиме се продубљивао јаз између урбаних и руралних простора. Резултат тога су вели-

⁶ Статистика је до 1971. године разврставала насеља у три категорије: *градска*, *мешовита* и *сеоска*. У попису 1981. године насеља су подељена на *градска* и *остала*, тако да се ова подела насеља задржала и у попису 1991., 2002. и 2011. године.

ке диспропорције, с високом концентрацијом становништва у градовима и ретко насељеним сеоским подручјима (Марковић Крстић, 2011: 174). Депопулација се у селима манифестује и као старење, јер у њима остаје претежно старије становништво. Ови процеси посебно су изражени у сеоским подручјима која су удаљена од већих градова и општинских центара, без индустријских погона, комуналне и социјалне инфраструктуре и без развојне перспективе. Стога и резултати пописа потврђују да је становништво сеоских насеља у Србији (43,6) „старије” од становништва градских насеља (41,3) за 2,3 године и да припада седмом стадијуму – стадијуму најдубље демографске старости, док становништво градских насеља припада шестом, стадијуму дубоке демографске старости.

Када је реч о регионалним разликама, „најстарије” је становништво Региона Јужне и Источне Србије (43,3 године), а „најмлађе” становништво Београдског региона (41,8 година) и Региона Војводине (41,8 година). У Региону Јужне и Источне Србије разлика између градских (41,0 година) и осталих насеља (45,7 година) је најизразитија (4,7 година), а укупно становништво овог региона, на основу овог индикатора (просечне старости), припада стадијуму најдубље демографске старости. Такође, у овом региону налазе се и општине са најстаријим становништвом у Србији, Црна Трава (53,7 година), Гаџин Хан (52,5 година) и Сврљиг (50,6 година), и са најмањим учешћем малолетног у укупном становништву (Црна Трава 8,5%, Гаџин Хан 11,2% и Сврљиг 12,1%). У овим општинама је највећа концентрација сеоских насеља са малим бројем становника и највећом просечном старошћу у Србији (РЗС, 2012: 460–464, 480–484, 492–496; Марковић Крстић, 2016: 66).

За степен депопулације сеоских насеља значајан је показатељ број села са мање од 100 становника, којих је у Србији све више.

Табела 5. Села са мање од 100 становника (1961–2011) у Републици Србији.

Година	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Број села са мање од 100 становника	72	134	281	483	717	1034
Процентуално учешће насеља са мање од 100 становника	1,5	2,8	6,0	10,3	15,2	22,0

Извор: Митровић, 2015: 48–49.

Постоје разлике по регионима када је реч о уделу насеља са мање од 100 становника: у Београдском региону је 2011. године било само једно тако мало село (0,6%), у Војводини 12 (2,6%), у Шумадији и Западној Србији 328 (или 15,5%), а у Региону Јужне и Источне Србије било их је чак 693 (или 35,1%). То су сеоска насеља из којих се већ одселила маса младих, репродуктивно способних, а остали су старији и они који нису могли никуда да оду. Што је неко село мање развијено, из њега одлази већи број младих људи, а у њему остају само старији – без деце и перспективе.

„Тамо где је више старих него младих, где је много више момака него девојака (или обрнуто) тамо је више умирања него рађања, више сахрана него свадби, више бриге него радости. У таквим девитализованим селима и крајевима мало је перспективних појединаца и породица, у њима се не граде путеви и школе, него се изграђено запушта, а отворено затвара.” (Митровић, 2015: 48).

Социодемографска анализа природног кретања становништва, старосне структуре, просечне старости становништва Србије и депопулације сеоских насеља указује на то да су неповољни демографски трендови, који су се јавили током XX века, настављени и интензивирани са значајним регионалним разликама. Стога се може очекивати њихово још снажније манифестовање током XXI века, уколико се негативна демографска кретања не усмеравају адекватним мерама пронаталитетне популационе и социјане политике. „Danas postaje, međutim, sve očiglednije da se socijalne i populacione politike moraju stalno prilagođavati promenjenoj evropskoj demografskoj situaciji, pre svega izraženom starenju, kao posledici nedovoljnog rađanja, ali i produženog življenja” (Bobić, 2013: 154).

Могућности пронаталитетне популационе политике у Републици Србији: циљеви и мере Стратегије за подстицање рађања

Када је реч о популационој политици, неопходно је нагласити да се она темељи на општеприхваћеној концепцији развоја становништва и да је у одређеном тренутку иницирана постојећом демографском ситуацијом која није усклађена са друштвено-економским потребама и могућностима развоја, односно са циљевима економског, здравственог, социјалног, политичког и другог карактера. Концепција развоја становништва базира се на одређеној теорији становништва (малтузијанска теорија, теорија демографске транзиције). Савремена светска кретања на подручју развоја становништва и популационих политика све више иду ка повезивању и уклапању мера популационе политике у широк дијапазон мера социјалне политике. То је посебно релевантно за развијене земље, премда та тенденција, иако слабије, долази до изражаја и у неким земљама у развоју (Werheimer-Baletić, 1999: 531).

Друштво које је суочено са смањивањем броја деце и демографским старењем које оно проузрокује, може да одлучи да се таквој ситуацији прилагоди увођењем политика или спровођењем одређених мера подршке. Мере и акције које поједине државе предузимају у циљу деловања на кретање становништва јављају се под називом „политика према породици”, „политика заштите здравља мајке и детета”, „политика помоћи”, „политика образовања”, „политика благостања”. Савремена популациона политика базира се на начелу поштовања темељних људских права, а посебно на начелу слободног и одговорног родитељства, које имплицира право родитеља да слободно и одговорно одлучују о броју деце и размаку између рођења (Werheimer-Baletić, 1999: 532–533).

У референтним студијама које су настале анализом резултата истраживања међу европском популацијом, наводе се основне мере подршке које би биле од значаја за рехабилитовање рађања: 1) услови на тржишту рада, 2) сервиси намењени помоћи родитељима који раде, 3) допунски приход или додатак уз приходе, 4) ослобађање од пореза, и 5) приступ јефтином становању и образовању. Специфичне мере у домену родитељства, према схватању већине грађана из 14 европских земаља, јесу: 1) продужено родитељско одсуство, 2) ниже опорезивање доходака породицама са малом децом, 3) боље дневно збрињавање деце млађе од 3 године, 4) боља решења за збрињавање деце старије од 3 године, 5) бољи додатак према висини дохотка, 6) деčји додатак на рођењу, 7) додатак за родитеље који брину о деци, 8) значајно повећање износа деçјих додатака, 9) дневно збрињавање за школску децу, 10) флексибилни радни сати, 11) више „part time” послова, 12) значајно смањење трошкова школовања, и 13) боље стамбене прилике за родитеље са децом (Bobić, 2013: 154–155).

Решавање кључних демографских проблема (недовољно рађање, депопулација, старење становништва) могуће је уколико постоји адекватна друштвена реакција у виду анализе демографских трендова и конципирања оговарајуће националне стратегије која се односи на могућности подстицања рађања и спровођења мера и активности у оквиру популационе политике.

„Smanjenje rađanja dovodi do povećanja troškova proizvodnje zbog smanjenja obima proizvodnje, do teškoća u finansiranju sistema socijalne zaštite, do slabljenja neformalnih mreža solidarnosti... U tom slučaju treba da se promeni priroda javne intervencije i da ona poprimi mnogo delotvorniji karakter: kroz uspostavljanje ili obnavljanje politike porodice, politike u oblasti starenja stanovništva, politike zapošljavanja, migracione politike, socijalne politike, politike uređenja prostora... A da sve to ne garantuje potpuni, a još manje trajni uspeh” (Parant, 2008: 7).

С обзиром на дугогодишњи тренд опадања фертилитета у Србији, а у циљу решавања овог кључног друштвеног и демографског проблема, Влада Републике Србије је по први пут 31. јануара 2008. године усвојила документ под називом Стратегија подстицања рађања.

„Питање одговора на проблем недовољног рађања је, међутим, изузетно сложено услед недостатка сазнања у погледу достизања нивоа рађања потребног за обнављање генерација. Искуства развијених земаља указују да, без обзира на значајне разлике у економским, друштвено-политичким и вредносним системима, као и институционалној основи популационе политике, постоји значајан степен униформности у погледу циљева, праваца мера, као и дефинитивног израза примењених мера. Но, максимални утврђен ефекат је пораст завршеног фертилитета до 10%. Разматрање недовољне ефикасности мера које се спроводе указује да политички одговор мора бити интензиван, целовит, истраживачки, директан, дугорочан, стратешког типа” (ВРС, 2008: 4).

У Стратегији за подстицање рађања акценат је стављен на позитивне подстицаје који су конципирани у виду посебних циљева: *ублажавање економ-*

ске цене подизања детета; усклађивање рада и родитељства; снижавање психолошке цене родитељства; промоција репродуктивног здравља адолесцената; борба против неплодности; ка здравом материнству; популациона едукација и активирање локалне самоуправе. У оквиру сваког посебног циља, наглашени су појединачни циљеви, образложене су потребе, а затим су наведене конкретне мере, активности и механизми за подстицање рађања (ВРС, 2008: 4–29).

1. У оквиру посебног циља – ублажавање економске цене подизања детета, представљен је појединачни циљ – директна финансијска подршка породици, и наглашене су конкретне мере за подстицање рађања: увећати износ родитељског додатка; једнократна исплата родитељског додатка при рођењу другог, трећег и четвртог детета, уз исплату родитељског додатка за треће и четврто дете у висини двоструког износа који се обезбеђује за друго дете; накнада зараде до пуног износа из средстава буџета у складу са законом, у случајевима привремене спречености за рад због болести или компликација у вези са одржавањем трудноће; бесплатни уџбеници за предшколско, основно и средње образовање за свако треће и четврто дете; обезбеђивање повољних стамбених кредита за парове до 35 година, уз смањивање висине износа кредитног задужења са повећањем броја деце у породици.

2. *Усклађивање рада и родитељства*, као посебан циљ, садржи два појединачна циља. У оквиру појединачног циља – усклађивање рада и родитељства у сфери рада, предвиђене су следеће мере: на тржишту рада подстицати запошљавање младих незапослених родитеља; појачана контрола од стране инспекцијских служби да би се онемогућило послодавцима да спроводе прикривену дискриминацију жена које желе да рађају децу у непосредној будућности и мајки са малом децом, и оштро санкционисање прекршиоца законских норми; промовисање међу послодавцима постојећих законских решења и могућности које закон пружа, а тичу се бољег усклађивања рада и родитељства, подвлачењем њиховог значаја за ублажавање феномена недовољног рађања; промовисање, међу потенцијалним и актуелним родитељима, постојећих законских решења која се тичу бољег усклађивања рада и родитељства. Појединачни циљ – усклађивање рада и родитељства путем збрињавања деце запослених родитеља, садржи следеће мере: даље развијање мреже установа за предшколско васпитање, отварање предшколских установа у новим насељима, при привредним субјектима и друго, односно, обезбеђивање капацитета и доступности услуга у складу са локалним потребама; развијање различитих модела пружања услуга и унутрашње организације предшколских установа, у складу са потребама запослених родитеља и њихове деце; образовање васпитачког и медицинског кадра у складу са Националним оквиром квалификација који се усклађује са Европским оквиром квалификација; обезбеђивање услова и акредитованих програма у школи за реализацију целодневног боравка за ученике од првог до осмог разреда, уз спровођење различитих програма и током школских распуста у школама у којима родитељи искажу ту врсту потребе; наставити са

предузимањем мера на обезбеђивању инклузије деце и младих са сметњама и тешкоћама у развоју, као и оних из маргинализованих група, у систем редовних образовно-васпитних установа; развијање мреже услуга на локалном нивоу за помоћ родитељима деце и младих са сметњама и тешкоћама у развоју (персонални асистенти, дневни боравци са могућношћу краткотрајног смештаја, превоз до предшколских установа, односно школе).

3. Посебан циљ – *снижавање психолошке цене родитељства*, садржи четири појединачна циља: *појединачни циљ* – снижавање психолошке цене материнства мерама које регулишу усклађивање рада и родитељства; *појединачни циљ* – снижавање психолошке цене родитељства олакшавањем вођења домаћинства (*мере*: развијање и економско подстицање мреже лако доступних пружалаца услуга родитељима у вођењу домаћинства и бриге око деце – сервиси за пеглање, прање, за припрему полуготових оброка, за одвођење и довођење деце из школе и слично); *појединачни циљ* – истицање значаја улоге оца у подизању детета (*мере*: обogaћивање обавезних, изборних и факултативних програма основних и средњих школа садржајима везаним за значај оца у развоју детета и његовим врло специфичним доприносима формирању личности детета; истицање значаја улоге оца у развоју детета и у формирању дететове личности кроз едукативне програме, медије, приручнике за одрасле); *појединачни циљ* – јачање компетенције за испуњавање родитељске улоге (*мере*: развој мреже саветовалишта за родитеље у циљу једноставног информисања у вези са дилемама око неге и подизања деце; обезбеђивање услова за подизање родитељске компетенције путем програма школе родитељства; оснивање клубова за родитеље у циљу остваривања контаката и размена идеја, добијања подршке, савета; обезбеђење једноставне, кратке, лако читљиве литературе за младе родитеље у виду приручника и брошура о нези и васпитању деце).

4. У оквиру посебног циља – *промоција репродуктивног здравља адолесцената*, наглашена су два појединачна циља. *Појединачни циљ* – едукација адолесцената за очување репродуктивног здравља у школама – садржи *мере*: обogaћивање планова и програма основних и средњих школа садржајима везаним за очување репродуктивног здравља младих; израда приручника за наставнике основних и средњих школа за рад у сфери очувања репродуктивног здравља младих; израда едукативног материјала намењеног ученицима основних и средњих школа у циљу очувања њиховог репродуктивног здравља; акредитовање програма за обавезно стручно усавршавање наставника, васпитача, стручних сарадника и директора предшколских установа, основних и средњих школа, у циљу њиховог професионалног оснаживања за реализацију програма и садржаја из области очувања репродуктивног здравља. *Појединачни циљ* – развој мреже саветовалишта за репродуктивно здравље младих – садржи следеће *мере*: оснивање саветовалишта за репродуктивно здравље младих у јединицама локалне самоуправе; унапређивање квалитета рада у саветовалиштима за репродуктивно здравље младих; стварање мреже вршњачких едукатора за рад у области заштите репродуктивног здравља младих.

5. Посебни циљ – *борба против неплодности*, садржи три појединачна циља. *Појединачни циљ* – промоција савремене контрацепције, садржи *мере*: активирање здравственог система да делује на стварање и задовољавање индивидуалних потреба у овој сфери, популаризација и промоција коришћења средстава контрацепције и савременог модела контроле рађања; оснаживање здравственог система за ублажавање абортусног проблема повећањем обима коришћења модерне и ефикасне контрацепције и кроз континуирану едукацију лекара о садржајима релевантним за квалитетно саветовање жена и мушкараца о контрацепцији; израда и примена клиничких смерница у области контрацепције; интензивирање саветодавног рада везаног за контролу рађања, посебно пре и после индукованог абортуса у примарној здравственој заштити; израда информативно-едукативног материјала о различитим видовима превенције зачећа. *Појединачни циљ* – остваривање боље контроле полно преносивих инфекција, обухвата *мере*: активирање здравственог система да делује на стварање и задовољење индивидуалних потреба у овој сфери, општа популаризација и промоција безбедног сексуалног понашања, а у циљу превенције полно преносивих болести (како посредством масовних медија, тако и кроз шире комуникацијске процесе у односима са јавношћу); оснаживање кадровских и материјалних претпоставки за пружање услуга превенције, дијагностике и лечења полно преносивих инфекција; израда и примена клиничких смерница о полно преносивим инфекцијама које ће бити ефикасне, рационалне и економски прихватљиве; израда информативно-едукативног материјала о различитим врстама полно преносивих инфекција и начинима њихове превенције; континуирана едукација лекара о полно преносивим инфекцијама. У оквиру *појединачног циља* – пружање стручне помоћи паровима са проблемом неплодности, садржане су *мере*: израда и примена клиничких смерница за испитивање и лечење неплодности; континуирана едукација лекара одговарајућих специјалности везана за решавање неплодности; јачање капацитета одговарајућих здравствених установа секундарног и терцијалног нивоа за испитивање и лечење неплодности; поступно повећање броја покушаја вештачке оплодње у складу са садржајем и обимом права из обавезног здравственог осигурања; континуирана контрола квалитета рада здравствених установа које пружају услуге испитивања и лечења неплодности; увођење законске регулативе у вези са применом поступака биомедицински потпомогнуте оплодње.

6. У оквиру посебног циља – *ка здравом материнству*, наглашена су три појединачна циља. *Појединачни циљ* – очување и унапређење здравља жене у периоду пре трудноће, садржи *мере*: промоција здравих стилова живота, како посредством медија, тако и кроз комуникацијске процесе у односима са јавношћу; јачање капацитета примарне здравствене заштите за рад у области очувања здравља жена у репродуктивном периоду живота. *Појединачни циљ* – побољшање квалитета здравствене заштите током трудноће и порођаја, обухвата следеће *мере*: оснаживање примарне здравствене заштите за остваривање оптималног тока и исхода трудноће, укључујући и услове за задовољавање

потреба особа са инвалидитетом; организовање и стварање услова у породици према концепту „болница пријатељ родитеља и деце”; јачање капацитета одговарајућих здравствених установа секундарног и терцијалног нивоа за контролу тока и исхода патолошких трудноћа и збрињавања ургентних стања; повезивање здравствених установа различитих нивоа здравствене заштите у циљу ефикасног и територијално уравнотеженог обезбеђивања здравственог надзора током трудноће, порођаја и периода бабиња. У *појединачном циљу* – подршка безбедном материнству, здравом расту и развоју новорођенчета и малог детета, наглашене су *мере*: јачање капацитета здравственог система за очување здравља жене у периоду бабиња, као и заштите здравља новорођенчади, дојенчади и мале деце.

7. Посебан циљ – *популациона едукација*, садржи *појединачни циљ* – активирање система образовања и васпитања као кључног носиоца и реализатора програма популационе едукације. Овде је акценат стављен на следеће *мере*: обогаћивање планова и програма предшколских установа, основних и средњих школа садржајима везаним за популациону едукацију – породично стабло, породични албум, улога брата/сестре, хумани односи међу људима, здраво родитељство, репродуктивно здравље, национална и културолошка свест; акредитовање програма за стручно усавршавање наставника и васпитача у циљу њиховог професионалног оснаживања за реализацију програма и садржаја из области популационе едукације у раду са децом, младима и њиховим родитељима; израда приручника за васпитаче, наставнике и стручне сараднике вртића, основних и средњих школа, за рад у сфери популационе едукације; имплементација програма који активно укључују родитеље у рад вртића/школе са темама које промовишу здраво родитељство, значај вишечлане породице за здраво одрастање, развијање хуманих односа и толеранцију; издавање информативно-едукативног материјала са садржајима који покривају теме из популационе едукације; ангажовање медија, посебно електронских, са програмом који укључује теме и садржаје из популационе едукације, као шира подршка образовно-васпитним установама у раду са децом, младима, родитељима; у домену електронских медија, укључивање тема из популационе едукације у дејчи и образовни програм, рекламе, тематске дискусије, округле столове.

8. Посебан циљ – *активирање локалне самоуправе*, садржи *појединачни циљ* – успостављање популационе политике у локалној самоуправи, при чему је акценат стављен на следеће *мере*: формирање Савета за популациону политику локалне самоуправе као стручног саветодавног тела скупштине општине са задатком праћења развитка становништва, као и предлагања и евалуације спровођења мера популационе политике у локалној самоуправи; сагледавање индивидуалних потреба везаних за остваривање родитељства у локалној заједници; идентификовање институционалних и кадровских ресурса за спровођење популационе политике у локалној заједници; идентификовање институционалних и кадровских ресурса за спровођење популационе политике у локалној

заједници; годишње утврђивање и спровођење система мера нематеријалне, материјалне и организационе природе у циљу подстицања рађања деце; годишње утврђивање висине средстава у буџету локалне самоуправе за спровођење локалних мера популационе политике; оснивање фонда за популациону политику у циљу активирања ванбуџетских извора средстава за спровођење локалних мера популационе политике; годишње праћење одговарајућих индикатора развитака становништва локалне самоуправе и друштвено-економског положаја породица са децом; активирање установа здравствене и социјалне заштите, образовно-васпитних установа, привредних субјеката, црква и верских заједница и удружења, у циљу стварања позитивне популационе климе и ефикаснијег спровођења утврђене популационе политике у локалној заједници.

Стратегија за подстицање рађања, с обзиром на постављене циљеве, обим и карактер предложених мера и активности (66) има елементе акционог плана. Предвиђено је и формирање Савета за популациону политику, а Министарство рада и социјалне политике изабрано је за главног носиоца и координатора за остваривање Стратегије и евалуатора постигнутих резултата. Евалуација ће се спроводити с циљем откривања стратешки спорних питања и идентификовања могуће потребе да се стратешки документ прилагоди новонасталим околностима (ВРС, 2008: 30).

У основи Стратегије је пронатализам, а прихваћено је и експлицитно дефинисање популационе политике. Присутно је уверење да економска детерминаната репродуктивног понашања није одлучујућа за одлуку о рађању. Међу предложеним мерама за решавање проблема недовољног рађања нема рестриктивних, јер мере које су везане за ограничавање контроле рађања не дају жељене резултате или имају само краткотрајне демографске ефекте.

„Jedan od baznih postulata Strategije je i stav da se najsloženiji problem koji populaciona politika prema fertilitetu stanovništva treba da razreši nalazi u sferi svesti – političkoj, društvenoj i individualnoj. Otuda se insistira na sticanju znanja, osnovnom elementu svesti, koje može uticati na filozofiju življenja, a samim tim i na stavove, poglede, uverenja, volju. Pre svega na usvajanju znanja o populacionom faktoru, reproduktivnom zdravlju, roditeljstvu” (Rašević, 2009: 54–55).

М. Рашевић (2009) истиче да су у Србији биле заступљене две мере популационе политике: родитељски додатак и пуна накнада зараде запосленој мајци за време породилског одсуства у трајању од годину дана.

„Roditeljski dodatak se isplaćuje za prvo, drugo, treće i četvrto dete u porodici. Njegov iznos raste sa redom rođenja, usklađuje se sa rastom troškova života i isplaćuje se, osim za rađanje prvog deteta, u 24 mesečne rate. Iznosi definisani za oktobar mesec 2009. godine su 27.136 dinara za rođenje prvog deteta, odnosno 106.112, 190.992 i 254.654 dinara za rođenje drugog, trećeg i četvrtog deteta u porodici respektivno. Od mera materijalne prirode Strategijom je predviđeno da se počev od 2009. godine isplaćuje puna naknada trudnici usled privremene sprečenosti za rad i vrati populacioni smisao roditeljskom dodatku, tako što će se isplaćivati uvećan, jednokratno, pri

rođenju drugog, trećeg i četvrtog deteta u porodici, a iznos za treće i četvrto dete treba da bude u visini dvostrukog iznosa koji se obezbeđuje za drugo dete (Rašević, 2009: 55–56).

Изузев ових мера, не спроводе се предвиђене мере које су везане за усклађивање рада и родитељства, снижавање психолошке цене родитељства, промоцију репродуктивног здравља младих, популациону едукацију и оних које воде ка здравом материнству, иако реализација ових мера не захтева велика материјална улагања. Мали помаци у очекиваном правцу би могли одржавати створену популациону атмосферу. Неколико година након 2009. године, услед друштвено-економске кризе, појачава се осећај несигурности, јављају се тешкоће приликом задовољавања основних егзистенцијалних потреба становништва. Услед друштвених и економских превирања, гледано из демографског угла, долази до одлагања склапања брака и рађања деце, примене ефикасних метода контрацепције или прибегавања намерном прекиду трудноће, при чему се смањује ниво фертилитета становништва и повећава интергенерацијска ирегуларност у старосној структури становништва. Ако се овим негативним тенденцијама додају и емиграциони токови, који не односе само младо репродуктивно способно становништво већ и њихово потомство, може се очекивати даље и интензивније погоршавање демографске слике Србије.

„Otuda je bilo nužno naćiniti napor da Strategija podsticanja raćanja poćne da se sprovodi ne samo uprkos svetskoj finansijskoj krizi, već i zbog njenih pretpostavljenih posledica na demografski razvoj Srbije. Štaviše, treba posebno podvući da je vremenski ćinilac u populacionoj politici izuzetno bitan jer, s jedne strane, postizanje pozitivnih efekata i ublaćavanje fenomena nedovoljnog raćanja izuskuje vreme, a s druge strane, svako odlaganje promena pogoršava demografsku osnovu i povećava snagu njene inercije” (Rašević, 2009: 57).

С обзиром на то да су негативни демографски трендови доживели кумулацију 2016. године (рођено је најмање беба, најнижи фертилитет)⁷, био је нужан и адекватан политички одговор у овој сфери друштвеног живота, односно, јавила се потреба за критичким преиспитивањем Стратегије за подстицање рађања и њено усклађивање са новим друштвено-економским и демографским контекстом Републике Србије (јер није дала очекиване резултате). Политички одговор на негативне демографске трендове је дала Влада Републике Србије 2016. године, која је основала Кабинет министра за демографију и популациону политику, који се бави и пронаталитетном политиком. Министарка без портфеља задужена за демографију и популациону политику, Славица Ђукић Дејановић, постављена је 11. августа 2016. године. Најављена је ревизија Стратегије, а мапиране су и кључне промене у сфери снижавања

⁷ У 2016. години се на 1000 становника родило 9 беба, а умрло 14 људи (РЗС, 2017: 29), а у Црној Трави 2013. године није рођена ниједна беба.

економске цене родитељства, усклађивања рада и родитељства, активног старења и миграција.

Бесповратна средства за програме пронаталитетне политике у износу од 130 милиона динара добило је 15 општина у Републици Србији, које ће ове програме спроводити годину дана. Када је реч о критеријумима за добијање средстава, ради се о демографским индикаторима, нивоу развијености општине, као и о могућности реализовања пројекта. Критеријуми за добијање средстава били су да општина има програм „боље демографске будућности”, и свака од њих морала је да издвоји најмање 15 одсто средстава из свог буџета за популациону политику.

Средства је добило пет општина из Војводине, три из Централне и Западне Србије и седам општина из Јужне и Југоисточне Србије: Бачка Топола, Блаце, Власотинце, Гацин Хан, Голубац, Димитровград, Житиште, Ириг, Кнић, Нова Варош, Прокупље, Сечањ, Трстеник, Црна Трава и Шид. Предвиђено је да пројекти трају годину дана, а након тога, када се сумирају постигнути резултати, оне мере које покажу тенденцију позитивних исхода биће уграђене у будућа законска решења.

Закључак

Социодемографска анализа кретања становништва Србије указује на то да су неповољни демографски трендови, који су се јавили током XX века, настављени у још израженијем облику у XXI веку. Интензивирани су процеси депопулације и старења становништва Србије, а постоје и значајне разлике у њиховом испољавању у појединим регионима и насељима, које се поклапају са географским, економским, културним и етничким карактеристикама.

Старење становништва је присутно у свим регионима, али је најизраженије у Региону Јужне и Источне Србије. Уочене су разлике на нивоу насеља – сеоска (*остала*) насеља више су од градских захваћена процесима депопулације и старења. Гашење сеоских насеља је у директној вези са биолошким изумирањем, неразвијеношћу пољопривреде, сиромаштвом и емиграцијом становништва. Велики број таквих села ће у догледно време остати без становника и потпуно нестати (опустети), уколико се то не предупреди одговарајућим решењима.

Процеси карактеристични за демографску транзицију и друштвену модернизацију (прихватање савременог модела репродукције), с једне стране, остављају драматичне последице на старосне и социоекономске структуре становништва, као и на даљи демографски и економски развој Републике Србије. С друге стране, непостојање адекватне популационе политике, односно одсуство јасне поруке друштва о потреби и значају биолошке репродукције становништва, као и непознавање катастрофалних последица постојећих трендова рађања, доприносе даљем настављању тенденције опадања стано-

вништва, нарочито у појединим регионима Републике Србије. С обзиром на то да демографске пројекције указују на алармантне последице постојећих негативних трендова у кретању становништва Републике Србије, неопходна је свеобухватна друштвена реакција у виду критичког преиспитивања и, у складу са тим, ревизија постојеће Стратегије о подстицању рађања. Други корак у решавању демографских проблема је конципирање нове стратегије деловања и спровођење адекватних мера и активности пронаталитетне популационе политике у склопу економске, културне и социјалне политике, при чему би приоритетни правци деловања били: економски развој, образовање, квалитет односа између мушкарца и жене и промоција постматеријалистичког система вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- BPC (2008). Стратегија подстицања рађања. Београд: Министарство рада и социјалне политике (https://www.minrzs.gov.rs/.../strategije/strategija_podsticanje_radjanja). Преузето: јануар 2017).
- Вукмировић и други (2008). *Два века развоја Србије – статистички преглед*. Two centuries of Serbian development – Statistical review. Београд: Републички завод за статистику Србије.
- Марковић Крстић, С. (2011). „Демографска кретања у пограничним општинама и насељима југоисточне Србије”. У: Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика, пр. Љ. Митровић. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Марковић Крстић, С. (2013). „Демографски и социокултурни чиниоци опадања наталитета у југоисточној Србији”. У: Становништво југоисточне Србије: култура, наталитетска политика и демографска репродукција у југоисточној Србији, књига 3, пр. Љ. Митровић. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Центар за социолошка истраживања и Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу.
- Марковић Крстић, С. (2014). „Социодемографска перспектива старења становништва Србије”. У: Зборник радова са Деветог међународног геронтолошког конгреса, Култура старења и старости између традиционалног и савременог модела, ур. М. Немањић, 16–30. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Марковић Крстић, С. (2016). „Социодемографска перспектива промена старосне структуре, просечне старости и очекиваног (средњег) трајања живота становништва југоисточне Србије – с посебним освртом на положај остарелих”. У: Становништво југоисточне Србије: социјални и здравствени проблеми становништва југоисточне Србије, пр. Љ. Митровић. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Митровић, М. (2015). Села у Србији. Промене структуре и проблеми одрживог развоја. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2004). *Становништво*. Упоредни преглед броја становника 1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991., 2002. Књ. 9, Београд.
- РЗС (2011). *Демографска статистика у Републици Србији*. Београд.
- РЗС (2012). *Становништво. Старост и пол*. Подаци по насељима. Књ. 2, Београд.
- РЗС (2012а). *Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. Подаци по општинама*. Београд.
- РЗС (2013). *Становништво. Фертилитет женског становништва. Подаци по општинама и градовима*. Књ. 6, Београд.
- РЗС (2017). *Жене и мушкарци у Републици Србији*. Београд: Игам.

- Bobić, M. (2013). Postmoderne populacione studije. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
<http://www.stat.gov.rs>.
- Mihailović, S. (2004). „Oduzimanje budućnosti. Omladina Srbije u vodama tranzicije”. U: Nikolić, M. i S. Mihailović (pr.) Mladi zagubljeni u tranziciji. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mijatović, B. (2000). „O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta”, Stanovništvo. XXXVIII, br. 1–4.
- Parant, A. (2008). „Stanovništvi i populaciona politika: Francuski model”. Stanovništvo. 1/2008. Str. 7–39.
- Penev, G., Vojković, G. i M. Devedžić (2006a). „Srbija među demografski najstarijim zemljama”, Naše teme, br. 1, Beograd: Službeni glasnik.
- Penev, G. i drugi (2006b). Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine. Beograd: RZSS, IDN, CDI i DDS.
- Rašević, M. (2009). „Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja”, Stanovništvo 2/2009. Str. 53–65.
- Tomanović, S. (2012). „Tranzicije u porodičnom domenu”, Mladi naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Ule, M. (1989). „Omladina na prelomu stoleća”, Sociologija. Br. 2–3.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate.

Suzana V. Marković Krstić

University of Niš

Faculty of Philosophy, Niš

AGING OF THE POPULATION OF SERBIA AND THE POTENTIAL OF PRONATALIST POPULATION POLICY

Summary

The tendency of decline in birthrate during the second half of the 20th century, which continued and intensified in the first decades of the 21st century, is the main trigger for depopulation and the pronounced aging of Serbia's population. Due to the acceptance of modern reproductive norms and insufficient birth rate (below the level required for generation renewal/replacement), there is a change in the age structure (increase in the share of the elderly population) and an increase in the average age of the population. Therefore, numerous scientific discussions on demographic problems have been initiated, especially on the processes of depopulation and aging of the population and their social, economic, political, health and other consequences.

The paper examines the changes in the natural movement and the structure of the Serbian population over the past five decades from the socio-demographic perspective. Based on the results of the research and the observed negative population trends, the author points out that solving key demographic problems is possible if there is an adequate social reaction in the form of drafting a national strategy for encouraging birth and implementation of measures and activities in the framework of the pronatalist population policy.

Key words: birth rate, depopulation, aging of the population, aging, pronatalist population policy.

УСКЛАЂИВАЊЕ РАДА И РОДИТЕЉСТВА КАО СЕГМЕНТ ПОЛИТИКЕ ПОДСТИЦАЊА РАЂАЊА*

Апстракт. Усклађеност рада и родитељства представља релевантан сегмент политика подстицања рађања, а адекватна решења као резултат имају највише вредности фертилитета у европским оквирима. Особености модалитета у ублажавању конфликта улога запослених родитеља односе се на неколико аспеката о којима је потребно водити рачуна при дефинисању политичких одговора. То су социо-професионалне карактеристике женског становништва, обрасци родитељских улога унутар породице и карактеристике тржишта рада. Новији приступи подразумевају уједначенију укљученост оба родитеља, уважавање њихових социо-професионалних аспирација и прилагођеност потребама с обзиром на узраст деце. Позитивно искуство усклађивања рада и родитељства битно је не само са становишта одлучивања о даљем рађању. Спознаја овог проблема може бити снажна препрека и у погледу одлуке о уласку у родитељство, што појачава важност његовог регулисања.

Кључне речи: низак фертилитет, запосленост, родитељство, родне улоге.

Достизање врло ниских стопа рађања и свест о неповољности ефеката не само на демографски, већ и на друштвени развој, резултирали су значајним ширењем политика у циљу покушаја регулисања овог питања током прве две деценије 21. века. Поједине европске земље одликују се дужом традицијом дефинисања мера као одговора на деловање појединих фактора, а неке од њих предњаче када је реч о прилагођености савременим тенденцијама које се одвијају у свим релевантним аспектима. Оно што је важно са становишта ефеката јесте да се у тим земљама бележе и више стопе фертилитета. Управо њихова искуства у погледу дефинисања политика подстицања рађања и утицаји на висину стопа фертилитета требало би да имају респектабилну улогу када је реч о унапређивању мера у прилог рађања у Србији. Осим тога, политике оних држава у којима је проблем недовољног рађања интензивнији упућују на оно шта није добро, и дају смернице у којим сегментима треба променити приступе и другачије дефинисати мере.

Фокус овог рада је на једном специфичном аспектима који има важно место у политикама усмереним на подстицање рађања. Усклађеност рада и ро-

ankica.sobot@gmail.com

* Текст је резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика” (бр. 47006), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

дитељства представља један од најважнијих изазова у дефинисању мера у циљу стварања што оптималнијих услова и повољнијих околности које би резултирале рађањем више од једног детета. На темељу релевантне демографске литературе могуће је продискутовати о неколико питања која имају општу важност за објашњење и разумевање политика усклађивања рада и родитељства. Прво је оно којим се жели подвући одакле потиче важност овог сегмента пронаталитетних политика, имајући у виду детерминистичку основу ниског фертилитета у савременим развијеним друштвима. Следи указивање на могуће дилеме и „замке”, издвајање главних тачака око којих се дефинишу конкретне мере, и истицање новијих приступа ради ефикасније прилагођености савременим тенденцијама. У тим оквирима се трага за решењима унапређивања политике подстицања рађања у Србији.

Одакле потиче важност овог сегмента политика у прилог рађања?

Централно место у објашњењу узрочности ниског фертилитета заузима одлагање рађања, као рационалан одговор појединца, условљен економским и социјалним променама током друге половине 20. века, појава која је путем друштвене интеракције и институционалних фактора постала широко распрострањена (Kohler, Billari, Ortega, 2006). У основи продужавања транзиције ка родитељству и каснијег започињања реализације ове улоге налазе се образовање и запосленост, као индивидуални капитал и као важне окоснице успостављања социо-економског статуса појединца и његове будуће породице. У земљама Источне и Централне Европе стицање високог образовања види се као начин извеснијег суочавања са незапосленошћу, економским несигурностима и стварања повољнијих социо-економских услова (Kohler, Billari, Ortega, 2006: 18–19). Социјална димензија образовања и запослености појачава њихову важност као битних сегмената живота појединца. Дакле, није само реч о каријерним професијама и реализацији личних интересовања у том погледу, већ о битним детерминантама социјалне сигурности и животног стандарда породице. Економска неизвесност, несигурност запослености и слабе економске перспективе виде се као релевантан фактор пролонгирања формирања породица и ниског фертилитета у бившим социјалистичким земљама.

У вишедимензионалној детерминистичкој основи репродуктивног понашања стоје бројни фактори, и многи од њих потврђују да је родитељство у савременим друштвима само једна од животних опција, да оно није једина улога, ни за један ни за други пол (Balbo, Billari, Mills, 2013). Обрасци родних улога и подела рада унутар домаћинства, свеукупни индивидуални потенцијал одређен образовањем, улагањем у себе и доходовним могућностима, као и економске несигурности и нестабилност посла, подстичу на рационалнији приступ при одлучивању на родитељство и на број деце. Управо у овом спектру утицаја

налази се важност успостављања баланса између родитељства и рада, као битног оквира одлучивања о рађању.

Осим тога, заокрет у вези између запослености и висине фертилитета говори о позитивним утицајима економске активности и запослености жена на стопе рађања (Kohler, Billari, Ortega, 2006; Thévenon, 2008; Engelhardt, 2011). У државама где постоји адекватна подршка у погледу баланса између рада и родитељства, запосленост жене, осим што има позитивне ефекте са становишта економског развоја, представља повољну и подстицајну околност из угла одлучивања о рађању. Из тог разлога указано је на то да при унапређивању политике подстицања рађања у Србији посебну пажњу треба посветити могућностима усклађивања рада и родитељства, како би се елиминисали или бар ублажили негативни утицаји чије деловање за последицу може имати још ниже стопе рађања (Шобот, 2014).

Приступи и најважнија питања

Политике усклађивања рада и родитељства усмерене су на подршку запосленим родитељима, како би они у што мањој мери били суочени са проблемом конфликта улога током периода када је неопходна њихова непосредна укљученост у активности бриге и подизања деце. С обзиром на то да узраст деце условљава интензитет и време проведено у тим активностима, начини реализације родитељства и запослености зависе од фаза одрастања. Током првих година дана, или нешто дуже, преовладавајућу важност има дефинисање права на коришћење родитељског одсуства ради бриге о деци, а у предшколском и основношколском узрасту модалитети збрињавања деце за време које родитељи проводе бавећи се послом и обавезама везаним за професију.

Успостављање што је могуће избалансиранијег односа између родитељства и рада значи смањење тзв. опортуних трошкова, који су најнаглашенији у првим годинама и млађем узрасту деце. Позитивно искуство у погледу бриге и укључености у подизање деце, на једној, и обавеза и одговорности које се тичу посла родитеља, на другој страни, омогућава стварање повољног оквира за одлучивање о рађању. Конфликт улога, који проистиче из тешкоћа неусклађености породице и посла, има негативне ефекте на репродуктивно понашање. То је проблем који је препознат у емпиријским истраживањима у Србији (Благојевић, 1997; Шобот, 2006), као и у развијенијим европским државама (Mills et al., 2008). Најтипичнији пример тога како отежане околности усклађивања рада и родитељства утичу негативно на репродуктивно понашање јесте Италија, држава која није пронашла адекватна решења у том смислу и која је суочена са врло ниским стопама рађања. Увођење модалитета запошљавања са скраћеним радним временом резултирало је порастом економске активности жена, али није пропраћено довољно развијеном институ-

ционалном подршком у погледу збрињавања деце запослених родитеља (Del Boca, Pasqua, Pronzato, 2005).

Европске државе се међусобно разликују с обзиром на приступе најбитнијим аспектима, на усвојене модалитете и дефинисане мере, а у њиховој основи су карактеристике тржишта рада, социо-професионалне карактеристике родитеља и образац поделе родних улога (Шобот, 2017). Тенденције које се одвијају у овим сегментима јесу релевантни показатељи за дефинисање адекватних одговора у циљу регулисања проблема конфликта улога, како би се створио што повољнији оквир одлучивања о рађању.

Могуће је издвојити неколико питања која одређују приступ и опције усклађивања рада и родитељства. То су:

- Баланс између дужине плаћеног одсуствовања с посла ради бриге о подизању мале деце и положаја запослених родитеља;
- Положај запослених мајки које имају малу децу у односу на друге жене;
- Приступачност и прилагођеност формалне бриге о деци запосленим родитељима;
- Равноправније ангажовање мајки и очева у подизању мале деце.

Централно место у политикама усклађивања рада и родитељства има питање најоптималније избалансираности ове две улоге, водећи рачуна о томе да посвећеност подизању деце и активности бриге о њиховом одрастању не угрожавају статус запослених родитеља и социо-економски положај породице. Државе се опредељују за различите комбинације дужине плаћеног родитељског одсуствовања и опција збрињавања мале деце запослених родитеља. Разноврсност и компатибилност модалитета усклађивања рада и родитељства, уз бригу о економској стабилности породице, највећим степеном су постигнути у скандинавским државама (Thévenon, 2008; Abrahamson, 2010).

Када је реч о родитељском одсуствовању, битна су два момента. Један је да постоји финансијска надокнада запосленим родитељима у време коришћења одсуствовања с посла ради бриге о детету, а други његова дужина. Када преовладава образац коришћења материнског одсуствовања, могуће неповољности се пре свега рефлектују на жене. Долази до повећања несигурности њиховог социјалног и професионалног положаја, не само у односу на мушкарце, већ и у односу на жене које немају малу децу (Mandel, Semyonov, 2005). У условима савремених кретања на тржишту рада посебна пажња посвећена је ефектима коришћења родитељског одсуствовања на позиције у погледу запослености (Adema, 2014). Они се се сагледавају за време, као и након коришћења одсуства, а један од сегмената јесте и висина зараде родитеља који остварују ово право.

Будући да омогућава родитељима да се посвете бризи о деци током њиховог најранијег периода, плаћено родитељско одсуствовање представља важан бенефит. Распрострањеност ове мере ишла је у корак са тенденцијама у образовању и економској активности жена, а дужина одсуствовања постаје

питање које се дефинише с обзиром на социо-професионалне карактеристике запослених родитеља и социо-економски статус породице. Продужавање плаћеног родитељског одсуства је само у одређеним границама позитивно и не значи да ће дуже одсуствовање за последицу имати и веће стопе рађања. Утврђено је да материнско одсуствовање до две године може имати позитивне ефекте, јер омогућава да се на одговарајући начин регулише збрињавање детета запослених жена, али уколико је дуже од тога, носи негативне утицаје по њихов положај у погледу запослености и висине зараде (Thévenon & Solaz, 2013).

Дужина плаћеног родитељског одсуствовања одређена је и факторима који се тичу запослености родитеља. У том смислу битни су радно време и услови повратка на посао (Thévenon, 2014), као оквири за могућност усклађивања рада и родитељства. Битну ставку представљају модалитети обављања посла и реализације професионалне каријере. Једно од истраживања је показало да су samozaposlene жене и мушкарци склонији краћем одсуствовању с посла услед тога што дужи изостанак може утицати негативно на радну продуктивност и зараде (Axho & Ericson, 2015).

Могућности збрињавања мале деце за време док родитељи обављају своје послове такође јесте један од фактора успешно изbalансираног односа родитељства и запослености. Развијеност формалне бриге о деци позитивно је утицала на економску активност жена (Adema, 2014), а искуства европских држава говоре да су ефекти на стопе рађања повољнији уколико је овај сегмент добро развијен и приступачан широком кругу корисника. У таквим условима дуже родитељско одсуствовање није неопходно како би се усклади-ле брига о деци и обавезе које се тичу посла. На пример, добро развијен и приступачан систем формалне бриге о деци у Данској, и поред релативно кратког родитељског одсуствовања, за последицу има више стопе фертилитета него што је то случај у Шпанији, држави у којој је овај сегмент слабије развијен (Thévenon, 2008). Упркос дужем плаћеном родитељском одсуствовању, ова држава припада групи оних код којих је феномен ниских стопа рађања најизразитији.

Имајући у виду диференцираност међу европским државама у погледу развијености институционалне подршке запосленим родитељима да збрину децу за време док су на послу, на једној, и изражености проблема недовољног рађања, на другој страни, може се рећи да давање важности овом сегменту политике усклађивања рада и родитељства има врло битну улогу за успостављање фертилитетни модел. Стварање окружења које би из угла одлучивања о рађању било подстицајније подразумева приступ који значи подизање капацитета и услуга формалне бриге о деци. Проблеми у овом сегменту и негативно искуство могу бити ограничавајући фактор репродуктивног понашања када је реч о одлуци да се има дете, а не само о одлуци о броју деце (Oláh, 2009).

Усклађивање рада и родитељства подразумева неколико битних питања, која имају универзалну важност у сваком савременом друштву, а разли-

чити приступи и модалитети могу резултирати позитивним ефектима са становишта репродуктивног понашања, уколико су они прилагођени релевантним факторима конкретног друштвеног контекста. Не само да се не сме запоставити проблем конфликта улога запослених родитеља, већ није добро ни игнорисати промене које обухватају социо-професионалне карактеристике жена, поделу улога унутар породице и дешавања на тржишту рада. Отуда је битно да ове политике буду отворене за прилагођавање тенденцијама које се одвијају у свим овим областима.

Новије политике подршке запосленим родитељима

Остваривање намераваних ефеката политике усмерене ка усклађивању рада и родитељства подразумева уважавање савремених токова који се одвијају у сфери запошљавања, радног времена родитеља, професионалних захтева каријерно оријентисаних занимања и поделе родних улога унутар породице. Уважавајући актуелне тенденције и стања у релевантним областима, новија решења у погледу родитељског одсуствовања и формалне бриге о деци значе прилагођавање потребама запослених родитеља с обзиром на њихов социо-професионални статус и организацију просечног дана.

Проширивање материнског на родитељско одсуствовање је означило и право очева да користе одсуство с посла ради бриге о деци, па су политике подршке у циљу ублажавања конфликта улога и стварања што повољнијег оквира реализације родитељства усмерене ка оба родитеља (Adema, 2015). На тај начин отворен је простор да се растерети позиција запослених жена када је реч о усклађености обавеза које се тичу подизања мале деце и оних које се односе на њихову запосленост. Државе у којима је у већој мери прихваћен принцип равноправније поделе непосредних родитељских активности и бриге о малој деци, увеле су коришћење одсуства од стране очева као обавезан део права на родитељско одсуствовање, чиме су уједначеније позиције жена и мушкараца у погледу успостављања баланса између рада и родитељства.

Када је реч о новијим решењима, примери добре праксе говоре о уважавању потреба родитеља, а могућност флексибилнијег коришћења родитељског одсуства подупрта је укључивањем очева, као и добро развијеном и приступачном формалном бригом о деци (Thévenon, 2014). У таквим околностима, дуже родитељско одсуствовање није приоритетно као најподеснија опција усклађивања рада и родитељства. Отуда се релативно краће одсуствовање с посла ради бриге о малом детету не доживљава као ограничавајућа околност за одлуку о даљем рађању.

Проблем успостављања баланса између рада и родитељства није завршен након периода у којем је могуће коришћење права на родитељско одсуство. Тада на важности добија квалитет формалне бриге о деци, који се препознаје кроз могућности збрињавања, доступност сервиса и прилагођеност

потребама. Истраживање је потврдило постојање негативне везе између ниског удела деце до три године старости уписаних у вртиће и висине стопа фертилитета (Oláh, 2009). Неадекватна организација сервиса за бригу о деци предшколског узраста и деце нижих разреда основне школе, као и препознавање тог проблема од стране младих жена које још увек нису ушле у родитељство, имају неповољан утицај на одлуке о рађању. Оцењено је да политика усклађивања родитељства и рада која није прилагођена потребама запослених родитеља у погледу бриге о деци повећава ризик од пораста удела породица које не желе децу или желе да имају само једно дете. Обухват деце представља битан показатељ развијености формалне бриге о деци, али позитивни ефекти на висину фертилитета условљени су и висином издвајања за овај сегмент (Adema, 2015).

Искуства европских држава и емпиријска истраживања потврђују важност институционалне подршке родитељима ради успостављања баланса између посла и породице као двају паралелних аспеката свакодневног живота, током дужег периода одрастања детета. Потреба усклађивања родитељства и запослености обухвата и ниже разреде основне школе. Адекватна решења у овим аспектима јесу кључ успешности регулисања ниског фертилитета. Конкретне мере и њихова реализација подразумевају уважавање специфичности социо-економског развоја и културолошких норми, релеватних за успостављање одређеног фертилитетног обрасца.

Шта је битно за усклађивање рада и родитељства у Србији?

Познавање новијих приступа у погледу усклађивања рада и родитељства свакако јесте битно, али постоје ограничења у погледу могућности успостављања баланса на начин који је забележен у државама развијенијим од Србије. Она се налазе у степену економског развоја и висини финансијских средстава за улагање у дефинисане мере, али и у друштвеним нормама.

Истраживање ставова из 2010. године показало је да је међу женама прилично распрострањено традиционално мишљење о односу између родитељства и запослености, али и да је евидентна заступљеност модернијих схватања (Игњатовић и др., 2011: 47–48). Половина анкетираних жена исказала је слагање са ставом да ће „мало дете (предшколско) вероватно патити ако му је мајка запослена ван куће”, и близу половине је сматрало да је „за добробит деце најоптималније да мушкарац зарађује а жена да се посвети породици”. Међутим, забележено је преовладавање и једног савременијег погледа. Више од половине испитаница није се сложило са ставом да „успешне пословне жене неминовно морају да занемаре своју породицу”.

Имајући ово у виду, може се рећи да међу женама у Србији на крају прве деценије 21. века постоји амбивалентност када је реч о перцепцији родитељства у односу на њихову запосленост. Не само због тога што је половина

испитаница имала негативан став о утицају запослености жене на бригу о детету, давајући приоритет родитељству, већ и због тога што истовремено постоји преовладавајућа заступљеност неслагања о томе да посвећеност послу носи негативне импликације на одговорност према породици. Традиционалнији став могао би се објаснити већим уделима жена које су имале средње и ниже образовање. Међутим, распрострањеност афирмативног става према професионалној каријери, као аспекту који не угрожава и родитељску одговорност, није само обележје високообразованих жена.¹ Овакав исказ је присутан и међу женама које нису у тој позицији, представљајући њихово мишљење о томе да је могуће једнако одговорно обављати обе улоге. То свакако јесте један од показатеља односа жена према усклађивању рада и родитељства, без обзира што став није формиран на основу конкретног искуства.

Преовладавање позитивног става о усклађености професије и породице једним делом би се могло објаснити схватањем високог образовања као својеврсног капитала који квалификује за бављење професијом, па отуда и очекивање да поред улоге родитеља постоји и посвећеност послу. Занимања стечена нижим нивоима образовања не перципирају се на тај начин јер не носе каријерну димензију и нема очекивања у погледу неопходности веће посвећености послу. Осим тога, могуће је да негативно искуство запослених жена са средњим и нижим образовањем у погледу усклађивања улога, услед велике оптерећености обавезама унутар породице, једним делом утиче на заступљеност традиционалнијег става. Такође, један део утицаја можда потиче и од проблема запошљавања, несигурности посла и неповољне позиције жена на тржишту рада, па се у таквим околностима приоритет даје родитељству. У Србији је током 1990-их регистрован модел „жртвеног микро матријархата” (Благојевић, 1997). Мада истраживања током прве деценије 21. века показују његово слабљење (Благојевић Хјусон, 2013), ипак у тим оквирима стоји и објашњење заступљености слагања и неслагања са наведеним ставовима о родитељству и запослености жене.

Тенденције образовних карактеристика женског становништва упућују на размишљање у другачијем смеру. Континуирани пораст заступљености оних које су стекле више или високо образовање за последицу има чињеницу да су удели већи него у мушкој популацији. Овај заокрет забележен је у генерацијама рођеним почетком 1960-их, а настављен и интензивиран у млађим генерацијама (Шобот, 2014а). Према Попису становништва 2011. године, око 29,8% жена старости 30–34 године и 24,6% оних које су имале 35–39 година имало је више или високо образовање. То су били већи удели него међу мушким становништвом ових старосних група (16,7% и 15,6%), а пораст броја уписаних на мастер и докторске студије је још један показатељ посвећености образовању, и то кроз стицање највиших академских титула.

¹ У узорку је 16% испитаница имало више или високо образовање, што је у потпуности репрезентативно за Србију у целини. Према Попису становништва 2011., више или високо образовање имало је 16.3% женске популације у Србији.

Упркос позитивним тенденцијама у образовању и социо-професионалним карактеристикама жена, на тржишту рада уочљиве су негативне импликације. Истраживања указују на угроженост њихових позиција у погледу запошљавања (Крстић, 2010), а неповољности економске активности у одређеној мери су и последица реализације родитељске улоге (Šobot, 2014b). И образовање и економска активност жена упућују на важност усклађености рада и родитељства, као релевантног сегмента политике подстицања рађања.

У складу са савременим кретањима, и у Србији је дефинисањем родитељског одсуствовања омогућено да очеви одсутствују с посла ради бриге о рођеном детету, на исти начин као и женама. Међутим, врло је мали број корисника овог права, што се повезује са преовладавајућим нормама у погледу поделе родних улога унутар породице и родним разликама у социо-професионалној структури и зарадама (Шобот, 2017). Отуда је конфликт родитељства и рада пре свега повезан са ангажовањем мајки, а то упућује на потребу промоције равноправније укључености родитеља у подизање мале деце. Поред тога, потребно је и унапређивање формалне бриге о деци, повећање капацитета, подизање квалитета, као и ширење доступности сервиса који су организовани у складу са радним временом и потребама запослених родитеља. Када је реч о иновацијама политике усклађивања рада и родитељства у Србији, потребно је имати у виду могућности које се тичу организације радног дана родитеља, дужине радног времена и коришћења опција флексибилнијег радног времена.

Запосленост жене није препрека, већ представља позитиван оквир регулisaња ниског фертилитета, када постоје адекватна решења усклађивања рада и родитељства (Шобот, 2012). У савременим друштвима запосленост жене има и социо-економску и каријерно-професионалну димензију, па је неопходно успоставити баланс између породичних обавеза и запослености. Модерна решења подразумевају равноправнију поделу родитељских активности у подизању мале деце, уједначеније коришћење родитељског одсуствовања с посла, као и квалитетну и приступачну формалну бригу о деци предшколског и нижег основношколског узраста за време док су родитељи на послу.

ЛИТЕРАТУРА

- Abrahamson Peter (2010), „Continuity and consensus: governing families in Denmark”, *Journal of European Social Policy*, No. 5/2010, стр. 399–409.
- Adema, Willem et al. (2015), „Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence?”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 157, OECD Publishing, 2014, стр. 62–66. Доступно на: <<http://dx.doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>>, приступљено 15.3.2015.
- Del Boca Daniela, Silvia Pasqua and Chiara Pronzato (2005), „Fertility and Employment in Italy, France and UK”, *Labor* 19 (Special Issue), стр. 51–77.
- Dominique Anxo, Thomas Ericson, „Self-employment and parental leave”, *Small Business Economics*, No. 2/2015, Autor's personal copy.

- Engelhardt Henriette (2011), „On the changing correlation between fertility and female employment over space and time: A pooled time-series analysis on the impact of social indicators”, Discussion papers, No. 9.
- Hadas Mandel, Moshe Semyonov (2005), „Family Policies, Wage Structures, and Gender Gaps: Sources of Earnings Inequality in 20 Countries”, *American Sociological Review*, No. 6, стр. 949–967.
- Kohler Hans-Peter, Francesco C. Billari and José A. Ortega (2006), „Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options”, у: *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?*, (прир. Fred R. Harris), Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, стр. 48–109.
- Nicoletta Balb, Francesco C. Billari and Melinda Mills (2013). „Fertility in Advanced Societies: A Review of Research”, *European Journal Population*, 29: 1–38.
- Oláh Sz Livia (2009), „Time policies and fertility: Fertility rates, female work and the time structure of early childhood education in post-war Europe”, у: *Zeitschrift für Pädagogik* 54, (прир. Ludwig Stecher et al.), Ganztägige Bildung und Betreuung, Beiheft.
- Thévenon Olivier (2008), „Family policies in Europe: available databases and initial comparisons”, *Vienna Year book of Population Research*, DOI: 10.1553/populationyearbook2008s165, стр. 165–177.
- Thévenon Olivier (2014), “The political economy of child-related leave policies in OECD member states: key trends and the impact of the crisis”, Documents De Travail, march, INED.
- Thévenon Olivier, Anne Solaz (2013), “Parental Leave and Labour Market Outcomes: Lessons from 40 Years of Policies in OECD countries”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 141, Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Благојевић Марина (1991), *Жене изван круга*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд.
- Благојевић Марина (1997), *Родитељство и фертилитет: Србија деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд.
- Благојевић Хјусон Марина (2013), *Родни барометар у Србији: Развој и свакодневни живот*, Програм Уједињених нација за развој, Београд.
- Игњатовић Сузана и др. (2011), *Грађани и грађанке Србије о родној равноправности*, Управа за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике, Београд.
- Кубуровић Анкица (2006), “Особености родитељства у Србији на крају XX века, релевантне за репродуктивно понашање”, *Социолошки преглед*, год. 40., бр. 4, 573–588.
- Крстић Горана, ур. (2010), *Положај рањивих група на тржишту рада Србије*, Београд: Програм Уједињених нација за развој, Сектор за инклузивни развој.
- Шобот Анкица (2012), „О ниском фертилитету из угла економске активности женског становништва: могућности и ограничења у подстицању рађања”, *Становништво*, год. 52, бр. 2, стр. 43–66.
- Шобот Анкица (2014а), *Родна неравноправност у Србији – демографско гледиште*, Институт друштвених наука, Београд.
- Šobot Ankica (2014б), “The Economic Activity of Middle-aged Women in Serbia as one of the Relevant Issues Regarding Gender Equality”, *Зборник Матисе српске за друштвене науке* 148 (3/2014), стр. 499–510.
- Шобот Анкица (2017), „Политике усклађивања родитељства и рада као део одговора на низак феритлитет”, *Политичка ревија*, год. 52, бр. 2, стр. 121–136.

Ankica S. Šobot

Institute of Social Sciences, Belgrade

COORDINATING WORK AND PARENTING AS A PART OF PRONATALIST POLICY

Summary

Coordinating work and parenting constitutes an important part of pronatalist policies in European countries, with good and adequate solutions created within such policies resulting in relatively high fertility rates. There are several issues that the models of mitigating the conflict between work and parenthood must address. Those are socio-professional characteristics of the female population, the patterns of parental roles in a family and the features of the labour market. Latest approaches advocate both parents being equally involved in the parenting process, paying attention to their social and professional aspirations, and coordinating their needs with those of their children at a certain age. Positive experience regarding coordinating work and parenting is important not only because it affects deciding on having additional children, but also because it helps people who have not become parents yet to actually become ones, all of which further underlines the need for the regulation of the given issue.

Key words: low fertility, employment, parenting, gender roles.

НОВИ ПРИСТУП ПОЛИТИЦИ ПРЕМА РАЂАЊУ*

Апстракт. Рађање испод нивоа замене генерација феномен је са којим се суочава највећи број европских земаља, а у Србији је присутан више од 60 година. Једна од главних карактеристика недовољног рађања у Србији јесте и одлагање рађања у старију животну доб. Политика подстицања рађања би, поред стимулативног карактера у односу на ред рођења деце, требало да буде усмерена и на то да омогући појединцима да имају децу у ранијим годинама старости, или макар да не одлажу одлуку о родитељству. Овакав приступ формулисању политика према фертилитету у иностраној литератури познат је под називом темпо политике. Постоје различите препоруке у оквиру темпо политика, од скраћивања образовног процеса, преко ранијег поласка у школу, до препорука које се односе на промену редоследа кључних животних догађаја појединца (школовање, запослење, брак, рађање), а све у циљу заустављања даљег одлагања рађања. Како је за државу важно колико деце се рађа, тако је важно и у којој старости жена рађа. Постоји низ начина на који би старост жене могла бити укључена у систем подстицања рађања којима ће у овом раду бити посвећена посебна пажња.

Кључне речи: одлагање рађања, родитељски додатак, породилско одсуство, недовољно рађање, темпо ефекат, старост мајке.

Основни циљ популационе политике усмерене на рађање у Србији јесте постизање просте репродукције становништва. У складу са овим циљем сматрало се да је важно постићи што шири обухват становништва двома основним финансијским мерама подстицања рађања, а то су родитељски додатак и пуна надокнада зараде за време породилског одсуства. Прва наведена мера, родитељски додатак, остварује се као право на основу рођења детета, док се надокнада зараде за време трајања породилског одсуства остварује као право на основу рођења детета и запослења. У том смислу родитељски додатак карактерише далеко шири обухват, који је ограничен једино редом рођења детета, и то до четвртог детета жене. Са друге стране, пуна надокнада зараде за време трајања породилског одсуства у условима високе незапослености младих, а поготову високе незапослености младих жена, бележи готово двостру-

vasic.dem@gmail.com

* Текст је резултат рада на пројекту *Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији* (број 47006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ко мањи обухват у односу на родитељски додатак јер се остварује као право на основу запослења. Индиректно, сама природа породилског одсуства као финансијске мере додатно доприноси пролонгирању одлуке о рађању у период стицања стабилног запослења, односно, сталног радног односа. У условима високе незапослености младих жена чини се да ова мера подстицања рађања заправо продубљује проблем јер, чекајући стално запослење на основу кога би могле остварити право на породилско одсуство, младе жене често одлажу рађање дуги низ година, објективно смањујући шансе за родитељством. Овакво одлагање рађања има значајне медицинске последице за мајку и дете уколико се рађање одлаже након 35. године старости жене, али и јасне демографске последице, које се огледају у успоравању темпа фертилитета и депресијацији квантума фертилитета. Већина жена које одлажу рађање ће се у једном тренутку одлучити за родитељство, међутим, може се очекивати да један број њих из различитих разлога (физиолошког смањења плодности, секундарног стерилитета, најчешће услед прибегавања намерном прекиду трудноће или обољевања од сексуално преносивих инфекција, веће психолошке цене брака и рађања деце у старијим годинама живота, неступања у брак услед болести, и друго) неће моћи да оствари ставове о жељеном броју деце (Рашевић, 2008: 198). Одлагање рађања у старију доб жене је једна од најважнијих карактеристика феномена недовољног рађања. Жене и парови из различитих разлога одлажу одлуку о рађању у старију животну доб. Између осталих, продужено школовање, постојање објективних и субјективних препрека везаних за транзицију у одраслост, висока незапосленост младих, непостојање стамбене политике усмерене ка младим паровима и неизвесност оличена у хроничној друштвено-економској кризи, доприносе пролонгирању одлуке о рађању. Са друге стране, многе студије истичу медицинске и демографске бенефите рађања у оптималној животној доби између 20 и 35 година старости жене (Khalil et al., 2013; Kozuki, 2013; Lee, 2010; Stein et al., 2000; USAID et al., 2007; Vohr et al., 2009; WHO, 2006). Тако постоје чувена четири „НЕ” Светске здравствене организације (СЗО) везана за препоруке у сфери рађања. Овим препорукама СЗО дефинише оптималну доб за рађање као период између 18. и 35. године старости жене, али и наглашава да не треба рађати у размацама мањим од две године, као и да не би требало рађати више од четворо деце, наводећи најпре медицинске импликације рађања изван поменутих оквира. У овом тренутку једино је препорука у вези са бројем деце уважена и имплементирана у Закон о финансијској подршци породици са децом (у даљем тексту Закон), док су преостале три препоруке тренутно изостављене. Значај заустављања одлагања рађања се огледа не само у бројним здравственим бенефитима за мајку и дете, већ и у очигледним демографским бенефитима. У том смислу би подстицање рађања требало бити усмерено и на заустављање или макар успоравање одлагања рађања. На овом месту долазимо до кључног питања које је у фокусу овог чланка, а то је: на који начин редефинисати две поменуте мере подстицања рађања како би на

најбољи могући начин одговорице задатку заустављања одлагања рађања чиме би потенцијално могао бити постигнут већи број рађања?

Породиљско одсуство

Као мери на коју се остварује право по основу рађања и запослења, за коришћење породилског одсуства одређени су специфични услови и ограничења. Наиме, право на накнаду за време породилског одсуства остварују жене које су непосредно до тренутка остваривања овог права биле запослене или остваривале зараду кроз самосталну делатност. Висина накнаде за време породилског одсуства одређена је као пуна надокнада зараде коју би жена (корисник породилског одсуства може бити и отац чак и када је мајка незапослена) остваривала у месецу за који се накнада исплаћује. Међутим, постоје одређена ограничења у вези са трајањем запослења, те претходна тврдња важи само уколико је жена непосредно и непрекидно пре остваривања права на накнаду била запослена код истог послодавца најмање 12 месеци. У случају када је жена била запослена непрекидно и непосредно до остваривања овог права у трајању од шест до непуних 12 месеци, у обрачун накнаде до 12 месеци узима се износ од 50% просечне републичке зараде за недостајуће месеце. Даље, у случају када је жена непосредно и непрекидно до остваривања права на накнаду била запослена у трајању од 3 до непуних 6 месеци, као накнада следује 60% износа обрачунатог на претходно наведени начин. На крају, у случају када је жена непосредно и непрекидно до остваривања права на накнаду била запослена у трајању краћем од 3 месеца, као накнада следује 30% износа обрачунатог на претходно наведени начин. Дакле, искључиво и једино у случају када је жена непосредно пре стицања права на накнаду непрекидно била запослена код истог послодавца у трајању од најмање годину дана, она може остварити право на пуну надокнаду зараде коју би остваривала у месецу за који се накнада исплаћује, и једино у том случају накнада не сме бити мања од минималне зараде утврђене за месец у којем се врши исплата. Тако је у 2013. као накнада за време породилског одсуства исплаћено укупно 24,5 милијарди динара за 36700 корисница, што представља 56% укупних живорођења (Матковић, Мијатовић, Станић, 2014). Међутим, 44% или 29000 живорођења није било покривено овом мером. Можда би редефинисање услова остваривања овог права потенцијално повећало обухват овом мером. Наиме, инсистирање на непрекинутом запослењу/радном односу у одређеном трајању свакако представља препреку ширем обухвату овом мером. Са друге стране, умањење накнаде на 60% за кориснице које су биле запослене мање од 6 месеци непрекидно, и умањење накнаде на 30% за кориснице које су биле запослене мање од 3 месеца непрекидно, такође може бити контрапродуктивно. Без обзира што је удео накнада које се исплаћују са поменутиим процентом умањења релативно мали (5,9% и 1,1%), број младих

жена које одлажу рађање до тренутка када стекну услов за пуну надокнаду зараде је свакако велики. У условима високе незапослености младих и опште-прихваћене праксе запошљавања младих под уговором на одређено време, и то најчешће у трајању од три до шест месеци, када се сваки продужетак уговора сматра прекидом радног односа, овако формулисан услов за стицање права на накнаду за време породилског одсуства на најмање два начина није демографски подстицајан. Прво, готово половина мајки није обухваћена овом мером и друго, начин стицања права на накнаду током породилског одсуства снажно утиче на одлагање рађања. Потребно је изнаћи модел на основу којег би се значајно повећао обухват мајки/очева овом мером и реформулисати начин остваривања права на накнаду.

Родитељски додатак

Родитељски додатак је универзална финансијска мера подстицања рађања чији је обухват ограничен једино редом рођења деце на прва четири живорођења жене. Износ родитељског додатка расте са редом рођења деце како би представљао стимуланс за рађање деце виших редова рођења. Обе помену-те мере подстицања рађања уведене су ступањем Закона на снагу 1.6.2002. године. Међутим, Закон је претрпео одређене измене. Од 1. јануара 2006. године прво дете бива укључено у обухват родитељским додатком, а додатак за рођење другог, трећег и четвртог детета се више не исплаћује једнократно и у целости након рођења детета, већ у 24 једнаке месечне рате. На овај начин су обесмишљене две важне претпоставке првобитне верзије Закона. Наиме, прво дете није обухваћено овом мером јер се претпостављало да није потребно стимулирати прворођење из разлога што је родитељство још увек високо вредновано у нашем друштву. Међутим, емоционалне потребе за родитељством се могу задовољити и рођењем једног детета, те је законодавац сматрао да је потребно стимулирати рођење деце вишег реда рођења и усмерити средства на друго, треће и четврто дете у породици. Обухват првог детета овом мером не само да нема демографског оправдања, већ су и износи родитељског додатка и сувише мали да би могли представљати било какав подстицај за будуће родитеље. Са друге стране, око половине све живорођене деце у Србији се оствари као прворођење, тако да без обзира на скроман износ издвајања по детету, укупан износ родитељског додатка за прворођења је у 2015. години износио око 10 милиона евра, или нешто преко 17% укупних буџетских издвајања за родитељски додатак. Друго, промена начина исплате родитељског додатка за друго, треће и четврто дете са једнократног на исплату додатка у 24 једнаке месечне рате, обесмислила је концепт снажног финансијског подстицаја одмах по рођењу детета. У евалуацијама ефеката популационе политике нарочито се истиче да једнократна исплата значајних финансијских средстава снажно утиче на одлуку о рађању, а поготову на „тајминг” рађања

(Lutz et Skirbekk, 2005; Sobotka 2010). Не само да је променом начина исплате родитељског додатка појачан негативан темпо ефекат на квантум фертилитета, већ су и симболични износи месечних примања далеко мање препознати као стимуланс на индивидуално нивоу. Са друге стране, континуирана исплата, па чак и скромних износа, на дужи рок може дестимулисати економску активност одређених социјалних категорија становништва.

Родитељски додатак, као и накнада за време породилског одсуства, у овом тренутку има два недостатка која се тичу неделовања или чак негативног деловања на темпо фертилитета и недостатак у вези са обухватом. Са једне стране, родитељски додатак од 2006. године има демографски неоправдано велики обухват, док са друге стране накнада за време породилског одсуства има неоправдано мали обухват. Управо ће ова два недостатка, проблем обухвата и неуважавање негативног темпо ефекта на укупан број рођења, и могући начини њиховог превазилажења, бити тема разматрања у овом чланку.

Обухват

Проблем обухвата накнадом за породилско одсуство заслужује посебну пажњу. Наиме, иако се удео жена које користе породилско одсуство у укупном броју жена које су рађале у одређеној години повећавао, и у 2015. је достигао 59%, у истој години стопа запослености за цео фертилни контингент је износила 49%. Ови подаци нас наводе на неколико закључака. Пре свега, постоји значајан диспарат између запослености жена и запослености жена које су рађале у 2015. години. Друго, чини се да је фертилитет запослених жена значајно виши у односу на незапослене жене, и то 50,5% у односу на 33,7% код незапослених жена. То свакако и јесте случај; међутим, од 2002. године, од како се спроводи Закон, удео запослених жена које су рађале се из године у годину повећавао. Тако је 2002. овај удео износио 36,5%, 2010. године 50%, а 2015. чак 59%, док је истовремено запосленост жена фертилног узраста порасла са 46,6% у 2002. на свега 48,9% у 2015. години. Ово индиректно указује на неопходност женине зараде у породици са децом, али и на повећање материјалне цене родитељства. Очигледна је тенденција „темпирања” родитељства за период запослености и повећања удела запослених мајки у укупном броју рођења, а не повећања запослености жена фертилног узраста. У том смислу ће се обухват накнадом за породилско одсуство свакако повећавати, али би основна цена такве тенденције била одлагање рађања и даље смањење фертилитета незапослених жена, а поготову младих. Смањење удела незапослених у контингенту жена које рађају неће значити смањивање њиховог броја, већ једино њихово све веће одустајање од рађања у периоду незапослености. Тако је фертилитет запослених жена порастао са 33,8% у 2002. на чак 50,5% у 2015. години, док се фертилитет незапослених жена истовремено смањивао са 51,3% у 2002. на свега 33,7% у 2015. години. Дакле,

потпуно обрнуто, док је истовремено запосленост жена фертилног узраста остала готово непромењена. Фертилитет незапослених жена фертилног узраста је опао за трећину, те индиректно можемо доћи до закључка да највероватније трећина незапослених жена (које би потенцијално родиле) одлаже рађање за период запослености. Међутим, овај удео је свакако мањи од трећине, из разлога повећаног учешћа младих жена у образовном процесу и продужења самог образовног процеса, али број незапослених жена које одлажу рађање за период запослености свакако није мали. Тешко је претпоставити да је код ових жена незапосленост ствар њиховог слободног избора, већ, што је далеко вероватније, последица економске кризе и неразвијености и недовољне диверзификације тржишта рада. Незапослене жене су свакако у неповољнијем материјалном положају у односу на оне које су запослене, те је и њихова потреба за финансијском потпором од стране државе током раног родитељства већа. Међутим, природа саме мере, накнаде зараде за време породилског одсуства, јесте таква да се може остварити једино као право по основу запослености, те није могуће постићи пун обухват жена које рађају, али је свакако могуће овај обухват повећати. Обухват је могуће повећати уколико би се специфични услови стицања овог права редефинисали. Наиме, услов непрекинутог радног односа је веома упитан, као и разлози увођења оваквог услова, те се може сумњати у беневољентност законодавца у овом случају. Уколико би се овај услов укинуо и редефинисао на начин да породиља непосредно пре стицања права на накнаду мора бити запослена и остваривати законом прописану дужину трајања запослености, али без обзира на прекиде, а у случају када је незапослена да мора имати најмање 12 месеци радног стажа укупно, обухват жена овом мером би несумњиво био значајно повећан. Са друге стране, начин обрачуна висине накнаде може, и не мора, бити промењен. Што се тиче незапослених породиља које остварују претходно поменути услов, ради једноставности висина накнаде може бити везана за минималну прописану зараду за месец у коме се остварује право. Редифинисањем услова на основу којих се остварује право на накнаду током породилског одсуства не само да би се повећао број жена које користи ово право, већ би се повећао и број жена које би у нижој старости остваривале право на накнаду, што би на индивидуалном нивоу потенцијално зауставило одлагање рађања. Број жена које би позитивно одреаговале на овакав начин дефинисану меру је свакако велики, вероватно не као број незапослених жена које су рађале на почетку периода (у 2002. око 50000), али се сигурно ради о неколико хиљада жена годишње, с обзиром да се запосленост фертилних жена повећала свега за 2,3 процентна поена. Повећање броја живорођења на годишњем нивоу од стране незапослених жена и заустављање одлагања рађања, а можда чак и смањење просечних година старости мајке на прворођењу, потенцијално би представљали основни резултат редифинисања услова за стицање права на накнаду за време породилског одсуства.

Са друге стране, родитељски додатак као директна финансијска мера пронаталитетног карактера има потпуно другачији недостатак, а то је преширок обухват. Као што је већ речено, од 1. јануара 2006. године прво дете је укључено у систем давања. Од тада, закључно са 2015. годином, исплаћено је укупно око 100 милиона евра родитељског додатка за прворођења. Овај износ није мали, а с обзиром на то да индивидуална исплата за прворођење износи око 300 евра, несумњиво је да демографски ефекат на индивидуалном нивоу, па чак ни у смислу „тајминга” рађања, не постоји. Далеко је демографски оправданије усмерити ова средства на другорођење и поново омогућити једнократну исплату родитељског додатка у целости одмах по рођењу детета за друго, треће и четврто дете.

Темпо ефекат

Имајући у виду степен одлагања рађања и његово интензивирање, јасно је да су ефекти темпа фертилитета на квантум рађања у Србији значајни. Бонгартс и Фини (Bongaarts et Feeney, 1998) су представили методолошки веома једноставан показатељ фертилитета који представља модификацију СУФ у хипотетичким условима заустављања одлагања рађања (*tempo adjusted TFR – adjTFR*). У том смислу би заустављање одлагања рађања довело до пораста СУФ-а у проценту у коме је било присутно одлагање рађања у току једне календарске године. На основу једноставног метода израчунавања темпо ефекта на вредност СУФ може се рећи да је током периода 2002–2015. у Србији негативан темпо ефекат износио између 10 и 30%, односно за 0,35 деце мање по жени у просеку на годишњем нивоу. У повећању просечних година старости мајке на рођењу издвајају се два потпериода. Први потпериод, од 2002. до 2006., током којег је родитељски додатак исплаћиван једнократно у целости на рођењу детета, а прво дете није било обухваћено овим давањем, и други потпериод, након 2006., од када је родитељски додатак исплаћиван у 24 једнаке месечне рате, а прво дете је обухваћено овим давањем у симболичном износу. Наиме, током другог дела потпериода просечне године старости мајке на прворођењу су се повећавале 40% брже у односу на први део периода, а просечне године старости мајке на рођењу све деце су се повећавале чак 50% брже у односу на први део периода. Као што је већ поменуто, утицај директних финансијских давања далеко је већи на „тајминг” рађања него на квантитет, а једнократни финансијски подстицаји виших износа имају јачи утицај у односу на виšekратна давања симболичних износа. У том смислу, без обзира на непостојање истраживања усмерених на евалуацију мера популационе политике у сфери рађања у Србији, може се претпоставити да је укидање исплаћивања родитељског додатка у целости одмах након рођења детета имало извештан утицај на интензивирање процеса одлагања рађања. У том смислу би поновно искључивање првог детета из обухвата родитељским до-

датком, у истом укупном износу издвајања, омогућило повећање давања усмерених на друго, треће и четврто дете од чак 21%, што би, имајући у виду резултате релевантних истраживања у овој сфери могло резултовати повећањем стопе укупног фертилитета (СУФ) за између 2 и 4%.

Другим речима, значај заустављања одлагања рађања се огледа не само у бројним здравственим бенефитима за мајку и дете, већ и у очигледним демографским бенефитима. У том смислу би подстицање рађања требало бити усмерено и на заустављање или макар успоравање одлагања рађања. Чувена четири „НЕ” Светске здравствене организације (СЗО), везана за препоруке у сфери „тајминга” и броја рађања, би на неки начин могла бити имплементирана у систем мера за подстицај рађања. Чини се да је линеарна дистрибуција финансијских давања, без обзира на старост жене на рођењу детета, заправо подстицање здравствено неодговорног понашања појединаца од стране државе. Без обзира на јасне негативне здравствене импликације по мајку и дете, ван оптималних старосних оквира је у Србији током 2015. рођено око 12000 деце, односно чак 18,5%. Искључивање рођења од стране мајки ван поменутог старосног оквира омогућило би повећање давања усмерених на рођења остварена унутар овог старосног оптимума за 23%. Међутим, како се контингент прворођења преклапа са контингентом рођења ван поменутог старосног оквира, долазимо до укупног броја од око 40000 рођења. Износ давања усмерен на ове контингенте износи приближно 28% укупних давања у оквиру родитељског додатка, а искључивање поменутих контингената из обухвата би омогућило повећање давања усмерених на друго, треће и четврто дете од стране мајки старих између 18 и 35 година старости за чак 40%, што би могло резултовати повећањем стопе укупног фертилитета за између 0,06 и 0,11 деце по жени, и то у оквиру подједнаког укупног износа давања. Редистрибуција родитељског додатка на овакав начин би, у оквиру истог укупног износа издвајања из буџета, омогућила једнократно исплаћивање преко 200000 динара на рођењу другог, преко 400000 динара на рођењу трећег и преко 500000 динара на рођењу четвртог детета, што би засигурно имало утицаја како на квантум, тако и на темпо фертилитета.

Највише просечне године рађања у Европи бележе Шпанија, Италија и Грчка, што се може узети као максимум изнад кога ће се тешко даље померати просечне године рађања. Међутим, одлагање рађања до тог нивоа може трајати деценијама, чиме би се негативан утицај на квантум фертилитета додатно продубио, резултујући огромним бројем „изгубљених” живорођења. Луц и Скирбек (Lutz et Skirbekk, 2005) наводе да популације које задрже ниво СУФ испод 1,5 дуже од десетак година, ризикују да упадну у замку недовољног рађања. У том смислу је веома важно усмерити мере подстицања рађања ка уважавању темпа фертилитета и радикално променити популациону политику у условима дуготрајног ниског фертилитета (Demeny, 2003).

Препоруке

Променом обухвата, односно, циљне групе којој се усмеравају средства директне финансијске подршке кроз родитељски додаток, и накнаде за време породилског одсуства, потенцијално би могао бити постигнут снажнији ефекат на рађање у Србији. Што се тиче родитељског додатка, у овом случају циљна група би могла бити друго, треће и четврто дете мајки старих између 18 и 35 година. На овај начин конципиран систем родитељског додатка не само што би стимулисао здравствено одговорније репродуктивно понашање, већ би и утицао да се значајно већи број рођења остварује пре 35. године старости жене, чиме би се смањило и број „потенцијално изгубљених живорођења” узрокованих немогућношћу зачећа услед високе старости жене. Такође, значајно већи износи родитељског додатка за друго, треће и четврто дете, уколико би се исплаћивали у целости одмах по рођењу детета (око 200, 400 и 500 хиљада динара респективно), не само да би потенцијално повећали удео виших редова рођења, већ и несумњиво утицали на успоравање даљег одлагања рађања.

Са друге стране, када је у питању накнада за време породилског одсуства, предложено је повећање обухвата и на део незапослених мајки које, без обзира што не одсуствују са радног места, свакако одсуствују са тржишта рада током прве године старости детета, и по том основу би могле остварити право на накнаду уз поменуте услове. Редефинисан систем накнаде за време породилског одсуства потенцијално би имао двоструки ефекат. На првом месту, јачи подстицај на рађање кроз повећану покривеност жена овом мером, и, на другом месту, утицај на темпо фертилитета, односно старост жена у којој се рађа, кроз олакшане услове за стицање овог права у нижој старости жене.

На крају, не постоји држава која је спремна да подстакне родитељство по пуној цени коштања детета, али би Србија могла да уложи нешто већи напор да се мере које се већ 15 година спроводе, и то без јасног ефекта, преиспитају и унапреде у циљу постизања снажнијег демографског ефекта, а препознавање значаја негативног темпо ефекта на укупан број живорођења је свакако један од начина.

ЛИТЕРАТУРА

- Bongaarts, J. and G. Feeney. (1998), *On the quantum and tempo of fertility*, Population and Development Review 24 (2): 271–291.
- Demeny, P. (2003) *Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century*, Population and Development Review, 29 (1):1–28.
- Khalil, A., Syngelaki, A., Maiz, N., Zinevich, Y. and Nicolaides, K.H., (2013), *Maternal Age and Adverse Pregnancy Outcome: A Cohort Study*, Ultrasound Obstetrics and Gynecology, vol. 42, no. 6, pp. 634–643.
- Kozuki, N. et al. (2013), *The Associations of Parity and Maternal Age with Small-for-Gestational-Age, Preterm, and Neonatal and Infant Mortality: A Meta-Analysis*, BMC Public Health, vol. 13, no. 3, doi:10.1186/1471-2458-13-S3-S2.

- Lee, D. (2010), *The Early Socioeconomic Effects of Teenage Childbearing: A Propensity Score Matching Approach*, Demographic Research, vol. 23, art. 25, pp. 697–736.
- Lutz, W. and Skirbekk, V. (2005), *Policies Addressing the Tempo Effect in Low-Fertility Countries*, Population and Development Review, vol. 31, no. 4, pp. 699–720.
- Matković, G., Mijatović, B. & K. Stanić (2014), *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji: Analiza i preporuke*, Beograd: UNICEF.
- Sobotka, T. (2010), *Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences*, in J.C. Tremmel (ed.), *A Young Generation Under Pressure?*, pp. 129–154.
- Stein, Z. and Susser, M. (2000), *The Risks of Having Children Later in Life. Social Advantage May Make Up for Biological Disadvantage*, British Medical Journal, vol. 320, no. 7251, pp. 1681–1682.
- USAID and ESD (2007), *Everything You Want to Know about Healthy Timing and Spacing of Pregnancy*, USAID, Washington DC, [Online] available at <<http://www.who.int/pmnch/topics/maternal>>.
- Vohr, B.R., Tyson, J.E., Wright, L.L., Perritt, R.L., Li, L., and Poole, K. (2009), *Maternal Age, Multiple Birth, and Extremely Low Birth Weight Infants*, Journal of Pediatrics, vol. 154, no. 4, pp. 498–503.
- WHO, (2006), *Report of a WHO Technical Consultation on Birth Spacing*, Geneva: WHO, [Online] available at <http://www.who.int/maternal_child_adolescent/documents/birth_spacing>.
- Рашевић, М. (2008), *Феномен недовољног рађања и образовни систем*, Зборник Института за педагошка истраживања, број 1, јун 2008., стр. 192–206, Београд.

Petar D. Vasić

University of Belgrade

Faculty of Geography, Belgrade

A NEW APPROACH TO FERTILITY POLICY

Summary

The main goal of the population policy in Serbia is to achieve simple reproduction of the population. In line with this goal, it was considered important to achieve the widest possible coverage of the population with two basic financial measures to encourage birth, which are parental allowance and full payback during maternity leave. The first mentioned measure, parental allowance, is guaranteed as a right on the basis of the birth of the child, while the compensation of salaries during the maternity leave is guaranteed as a right based on the birth of the child and the employment. Parental allowance, as well as maternity leave benefits, currently have two disadvantages in terms of no impact, or even negative impact on the tempo of fertility and lack of coverage. On the one hand, the parental allowance since 2006 has a demographically unjustified large coverage, while, on the other hand, maternity leave benefits have an unjustifiably small coverage.

The share of women using maternity leave in the total number of women who gave birth to a child per year increased and reached 59% in 2015, in the same year the employment rate for the entire fertile part of the population amounted to 49%, which presents a significant disparity between the employment of women and the employment of women who gave birth in 2015. The tendency of "timing" of parenthood during employment and the increase in the proportion of employed mothers in the total number of births, rather than an increase in the employment of women of fertile age, is obvious. In this sense, coverage for maternity leave will

definitely increase, but the basic price of such a tendency would be to postpone birth and further reduce the fertility of unemployed women, especially young ones. Coverage can be increased if specific conditions for acquiring this right get redefined. Namely, the condition of continuous employment is very questionable, as well as the reasons for the introduction of such a condition, and one can doubt the benevolence of the legislator in this case. This condition should be redefined in such a way that the woman must be employed and fulfill the legally prescribed length of employment regardless of maternity leaves, and in the case when she is unemployed, she must have at least 12 months of service in total. The coverage of women by this measure would undoubtedly be significantly increased. Redefining the conditions on the basis of which the right to compensation during maternity leave is guaranteed would not only increase the number of women using this right, but also the number of women who would achieve the right to compensation at a lower age, which would potentially stop birth delay at the individual level.

As for the parent allowance as a direct financial measure, it has a different disadvantage – it is too wide in scope. Since January 1st, 2006, the first child is included in the financial support system. Since then, ending 2015, a total of about 100 million euros of parental allowance for first-born was paid. This amount is not small, and considering that the individual payment for firstborn is about 300 euros, it is undoubted that the demographic effect at the individual level, even in terms of "timing" of birth, does not exist. It is far more more appropriate demographically to channel these funds to higher parity births and re-enable one-time lump sum payment of the parental allowance immediately after the birth of the child for the second, third and fourth child.

The importance of stopping childbirth postponement is reflected not only in the number of health benefits for the mother and child, but also in obvious demographic benefits. Regardless of the clear negative health implications for the mother and the child, around 12,000 children were born in Serbia in 2015 outside of the optimal age scope of their mothers, which is as much as 18.5%. Cutting back on financial benefits for mothers beyond the above-mentioned age frame would allow for increasing such benefits for mothers within this age frame by 23%. However, as the contingent of the first-born overlaps with the contingent of birth outside the mentioned age frame, we arrive at a total of about 40,000 births. Exclusion of the aforementioned contingents from the coverage would allow for the increase in benefits directed at the second, third and fourth child by mothers aged between 18 and 35 by as much as 40%, which could result in an increase in the TFR for between 0.06 and 0.11 children per woman within the same total amount of funds. The redistribution of the parental allowance in this manner would enable, within the same total amount of budgetary allocation, one-time payments of over 200,000 dinars for the birth of the second, over 400,000 dinars for the birth of the third and over 500,000 dinars for the birth of the fourth child, which would certainly have an impact on the quantity, as well on tempo of giving birth.

By changing the target group of the direct financial support via parental allowance and maternity leave, a potentially stronger effect on the birth rate in Serbia could be achieved. When it comes to parental allowance, the target group in this case could be the second, third and fourth child of mothers aged between 18 and 35 years. In this way, a system of parental allowance not only stimulates healthier reproductive behavior, but also results in a significantly higher number of births before the age of 35, which would reduce the number of "potentially lost births" caused by the

inability to conceive due to the age of women. Also, significantly higher amounts of parental allowance for the second, third and fourth child if paid in full immediately after the birth of the child should not only potentially increase the birth rate, but also undoubtedly influence deceleration of further birth postponement. The proposed increase in coverage for unemployed mothers who will practically withdraw from the labor market during the first year of the child's age, and redefined requirement for achieving maternity leave, would potentially have a double effect. Firstly, that would be the incentive to give birth through increased coverage of women by this measure and, secondly, that is the impact on the tempo of fertility, i.e. the age of women in which they gave birth.

Key words: birth postponement, parental allowance, maternity leave, sub-replacement fertility, tempo effect, mother's age.

СРПСКА ПОРОДИЦА И ГЛОБАЛНИ НЕОЛИБЕРАЛНИ ПОРЕДАК

Апстракт. Савремено друштво и светска привреда налазе се у дубоким противречностима постојећих процеса и односа, у великим друштвеним неједнакостима, са неравноправним и неједнаким шансама за друштвено-економски развој, у израженим сукобима различитих конфликтних група и интереса. Неједнаким распоредом природног богатства, економске и политичке моћи, радикализован је проблем привредног раста и развоја, пре свега мањих земаља и земаља у развоју. Криза је данас у Србији видљива безмало у сваком сегменту друштвеног живота. Незапосленост расте, баш као и криминал, корупција и разни видови друштвене патологије. Насиље је све израженије и опасније, а ширењем осећаја бесперспективности многобројни видови болести зависности су све учесталији. Образовање је све скупље и недоступније, а шансе за запослење и друштвени успех обрнуто пропорционалне стеченом знању. Из године у годину наталитет опада. Код младих све више расте незадовољство, које се испољава од резигнације, друштвене апатије и изостанка идентификовања са сопственом земљом. Број оних који напуштају Србију је све већи. Корени изразито лоше економске ситуације у Србији не налазе се само у наслеђеним системским проблемима, распаду СФРЈ и њеног тржишта, санкцијама, агресији и разарању привредних и инфраструктурних објеката од стране НАТО пакта, већ понајвише и превасходно у прихватању и безпоговорном спровођењу по Србију погубне економске доктрине, уобличене у концепту неолибералног модела економске политике. С циљем минимизирања потенцијалних развојних ризика и ризика биолошког опстанка становништва Србије у будућности, аутор у раду износи став да неолиберална глобализација почиње с рушењем породице, а завршава са рушењем националних држава. Ту трдњу поткрепљују актуелна демографска и развојна кретања у Србији.

Кључне речи: економска криза, неједнакости, неолиберална глобализација, држава, породица, Србија.

1. Увод

Економска активност сваког друштва чини основу његовог постајања и развоја. Од квантитета и квалитета те активности зависи материјални положај појединаца, породице, друштвених група и друштва у целини.

Корени актуелне економске кризе, као и оне 1929–1933. године, налазе се у матрици (нео)либералног капитализма. Индивидуализам, слободно тржиште, приватна својина, као и потпуно повлачење државе из економске сфе-

ре, уз игнорисање националних особености, социјалне одговорности, моралних и етичких принципа, резултирало је дубоким противречностима постојећих процеса и односа, великим друштвеним неједнакостима и израженим субкобима различитих конфликтних група и интереса. Неолибералном глобализацијом смањује се суверенитет националних држава, повећава моћ мултинационалних корпорација и наднационалних међународних организација, и свесно усмеравају активности на потпуно сламање малих држава, њихових привреда и становништва тих земаља. Богатство мањег броја јаких и моћних расте на рачун повећања сиромаштва већине становништва света.

Уништавање привреда малих земаља, повећање незапослености у њима, подизање социјалних тензија, деградација моралних вредности, маргинализација цркве и институција државе, лажна илузија слободе и демократије, униформно образовање и информисање те примитивна забава, промовисање вредности хомосексуализма, деструктивно деловање наркоманије и верских секти, разарајуће утичу на традиционалну породицу, њену улогу и вредности, што се у целости одражава на стабилност, снагу и перспективу развоја и опстанка националних држава.

2. Неолиберализам у основи економске кризе

С развојем савременог глобалног друштва умножавају се проблеми, опасности и ризици за човека и његове заједнице и институције. Присуствујемо великом модерном парадоксу: човек је развојем технике, технологије, економије створио инструменте и предуслове за слободан, хуман и достојанствен живот, али живи у сталном страху, понижен и беспомоћан – тероризам, насиље, ратови, економске кризе, еколошке катастрофе. Како каже Улрих Бек (2001), наша несигурност у савременом друштву „не опада него расте упоредо са више знања, више истраживања и више експертске рационалности”. Који су узроци и где су корени таквог стања?

„Човечанство је данас у канцама манипулативне глобалне масовне културе засноване на тржишним принципима и индивидуалним слободама, која промовише одређени стил живота, формира стереотипе и ствара илузију неког идиличног и безбрижног света у коме је све на дохват руке. У виртуелној псеудореалности у човеку се буде и подстичу потрошачка осећања која детерминишу однос према животу и стандарде понашања. Примарни идеал људи постаје тежња за богаћењем и профитом, а систем вредности се своди само на новац. Преокупиран задовољавањем својих хедонистичких прохтева човек, равнодушан према патњама других и свега што се не тиче његовог материјалног интереса и животног стандарда, живи у само своме виртуелном свету у коме одсуствује вера у било какав другачији вредносни систем осим новца и где преовладава осећање да изнад индивидуе и њеног уживања у материјалним добрима нема ни-

чег смисленог. У таквом свету човек више нема ни слободног времена, ни места за породицу и пријатеље. Нема социјалне кохезије у друштву и појединац више не размишља у оквиру заједничке добробити и није спреман да се жртвује за друге, чак ни за сопствено потомство (*додао П.М.*).” (Душанић, 2013: 19).

Неравномерности у савременом свету леже у конфликтном и противречном развоју глобалног, светског друштва, чија „перспектива и даљи развој” искључиво зависе од доступности и могућности контроле и валоризације ограничених ресурса: сировина, нафте, воде, високообразованих кадрова, медијског простора...

Савремено друштво карактерише изражена неравномерност. Светско богатство расте. Као и светска популација, оно је неједнако распоређено по планети. Светски БДП је почетком 2000. године износио 30 билиона долара, или око 5.000 долара по глави становника планете Земље. Ипак, у односу на Етиопију, где је БДП по глави становника једва 100 долара, Швајцарска, земља са највећим БДП, имала је у исто време 38.000 долара по глави становника. Земље које имају високи друштвени производ (са 9.500 долара по становнику и више) тешко су достижне земљама са ниским друштвеним производом (испод 750 долара по становнику), али чак и оним са средњим (између \$750 и \$9.500) (Martin et al., 2006: 15).

Штавише, овај јаз се у последњих пола века константно повећава, стварајући планету без средње класе. Поређења ради, средином седамдесетих БДП земаља са високим приходима био је 8 пута већи од оних са средњим приходима и 40 пута већи од оних са ниским (1:8:40). До 2000. те пропорције су се промениле у 1:15:60, тј. земље са високим приходима имају и до 60 пута већи БДП од земаља са ниским приходима. По Миловановићу (2006), тренутно само 14% популације се може сматрати средњом класом, једва 4% богатим, а 78% људи на планети припадају нижој класи и изложени су ударима сиромаштва. Без потребе да се додатно објашњава неједнакост на економском нивоу, сама чињеница да постоји макар *метафизичка* шанса живети 60 пута боље довољна је да се објасни зашто земље ниског и средњег стандарда производе мигранте који крећу пут земаља са високим стандардом.

Упоредо са развојем глобалног друштва развија се и „глобално варварство” (криминал, тероризам, трговина недозвољеним средствима, опасним материјама и „белим робљем”, ратне претње и рат, експлоатација жена и деце, еколошки проблеми, јавни морал). Једна од значајних последица развоја глобалног друштва и глобализације јесте и „нестрпљење” које та појава изазива код неких политичких и економских центара моћи. Они хоће да „убрзају” тај процес, да се наметну као лидери глобалног друштва, да искористе све почетне позиције и предности, да остваре „монопол” на глобализацију. То изазива сасвим реалне и очекиване реакције оних који највише трпе и који су

у „аутсајдерској” позицији у односу на садашње главне токове глобализације (Душанић, 2013: 19).

Националне државе, у намери да се одупру „глобалним трендовима”, бивају санкционисане. Економски, па чак и војно. Изолованим политичким одлукама нарушава се Међународно право, слаби утицај и ауторитет Уједињених нација. Демократија и људска права се злоупотребљавају. Малим државама се од стране великих и финансијски моћних намећу политичка решења, чак и постављају режими који заводе диктатуру и неминовно воде друштво у тоталитаризам.

Стручњаци предвиђају да ће се у временима која долазе непрестано заостравати конкуренција и антипатија међу великим светским силама, национална, расна и верска нетрпељивост, све с циљем остваривања доминације у коришћењу и контроли најважнијих светских ресурса, што ће свакако изнова подстицати несигурност, стрепње појединаца, друштвених група и институција широм света.

3. Социо-економски геноцид над сопственим народом

Криза у Србији, настала 90-тих година прошлог века, довела је до слома пре свега производног сектора српске привреде, који је тако „рањив” додатно погођен негативним ефектима реформских процеса током транзиције.

Системски проблеми, распад СФРЈ и њеног тржишта, санкције, агресија и разарање привредних и инфраструктурних објеката од стране НАТО пакта, али понајвише некритичка примена и беспоговорно спровођење економске доктрине, уобличене у концепту неолибералног модела економске политике и негирање улоге државе у дефинисању стратегије и кључних циљева развоја, као и изградњи механизма за њихово спровођење и контролу, у комену су многих неравномерности и вишеслојне поларизације у Србији данас.

Пут Србије у економски суноврат започео је убрзо после октобарских промена 2000. године. То је пут који је ММФ систематски инспирисао и охрабривао, исто онако како је радио свуда где је имао приступ и где је могао да утиче на економску политику држава. Циљ ММФ-а је увек исти – битно је очувати стабилност финансијског система и његов капацитет да враћа иностране дугове. ММФ је, суштински, представник клуба поверилаца и њихових интереса, и ту је почетак и крај његове улоге. Охрабривање распродаје државне имовине и повлачење државе из економске сфере јесте мера којом се тај циљ најсигурније остварује, али се њиме намеће и неолиберални економски образац.

Уместо да се носиоци привредног развоја посвете изградњи адекватне институционалне инфраструктуре за тржишну привреду, успостављању владавина права и стварању оптималних услова за раст конкурентности привреде, као и дугорочно одрживог динамичаног привредног раста, неолиберални

„економски стручњаци” у Србији, чак већ и са спознајом позитивних и негативних искустава транзиционих земаља у окружењу, стављају акценат на стабилизацију, либерализацију и приватизацију – који чине основне елементе изворног Вашингтонског консензуса.

На крилима револуционарног заноса, доласком „демократске власти” (не желим да кажем упадом), започела је примена неолибералне економске доктрине.

Стабилизација је ревидирана на „стабилан курс динара”, који нереално одсликава снагу српске привреде и, као прецењен, поскупљује домаћу робу на иностраном тржишту, дестимулише извоз домаћих производа а подстиче увоз страних роба. Додатни удар на домаћу привреду био је смањење царинских стопа на увоз робе из иностранства, а касније и готово укидање свих ванцаринских ограничења.

Капитал са стране, без провере порекла, чак и из разних сумњивих фондова и извора, одмах након октобарских промена 2000. године насрнуо је на простор „ослобођене” Србије, јер су могућности прања новца, његове оплодње и приноси по јединици били фантастично високи, без обавезе према држави и без имало одговорности према запосленим радницима.

Угашене су, између осталих, и четири велике домаће банке, чиме је дат тржишни простор страним банкама за офанзивну кредитну политику према становништву и привреди. Испоснела привреда и свега жељан народ су похрили у загрљај дуговима.

Великим приливом девиза, повлачењем бројних кредитних линија из иностранства, продајом државне имовине, предузећа, банака, мобилних оператера, ресурса воде, понуда девиза, расла је из дана у дан, а динар је вештачки јачао. Извозно оријентисана домаћа предузећа и велики државни системи, који су запошљавали по неколико хиљада радника, бележе велике финансијске губитакe, смањују обим производње, губе тржишта, отпуштају запослене, улазе у финансијске проблеме, колапс и затварају се. Властодршци, у намери да се спасу револта незадовољних радника, а уједно и бирача, из буџета упумпавају бесконачна новчана средства, која без контроле и без ефеката завршавају у „врећи без дна”.

Стабилизација и либерализација, онакве какве су спровођене у Србији, довеле су до гушења домаће производње, енормног повећања незапослености и дуга државе, предузећа и становништва, а масовна и неконтролисана приватизација довела је до распродаје друштвене имовине и ресурса државе. Још већи проблем настао је због тога што се остварени приходи углавном нису искористили за подстицај привредног развоја и решавање проблема незапослености, него за текућу буџетску потрошњу. Привредни развој се не може подстаћи већом потрошњом, поготово не потрошњом роба из увоза, као што је то случај био у Србији.

Транзициони процеси који су од 2001. године у фазама спровођени: приватизација и реструктурирање привреде, макроекономска стабилизација,

ценовна и спољноекономска дерегулација и либерализација, консолидација и приватизација банкарског сектора, почетак придруживања ЕУ, бројна законска прилагођавања у свим областима привреде и друштва, подстицајни амбијент за домаће и иностране инвеститоре, бројни покушаји реформи пореског система и јавног сектора, усклађивање фискалне и монетарне политике, јачање ефикасности банкарског система и развој финансијских тржишта, развој односа приватног и јавног партнерства, посебно у инфраструктурним делатностима, регулисање тржишта рада и уређивање односа између запослених и послодаваца, покушаји у смањењу сиве економије и корупције – генерално, реформе које би све заједно требало да повећају кредибилитет Србије, повећају њену конкурентност, смање ризик за улагање – спровођене су парцијално, несистематски, изостанком свеобухватне контроле и ревизије ефеката и под јаким утицајем политичких фактора, што је додатно мултипликовало негативне развојне ефекте.

Глобална економска криза из 2008. године је, између осталог, као резултат структурних слабости и неравнотежа у светској економији имала додатно велики утицај на српску привреду и њена друштвено-економска кретања. Најпре је негирано постојање кризе, а онда се оптимистички процењивало да ће нас криза заобићи, па чак и да криза представља развојну шансу Србије. Нажалост, ефекти кризе испојили су се различитим интензитетом на финансијски и реални сектор и различито, углавном негативно, одразили на главне економске и развојне индикаторе.

Рецесионим таласом 2012. године опоравак српске привреде је изнова заустављен, уз драстично смањење инвестиционе активности, прилив капитала, успоравање раста извоза, повећање платнобилансне и фискалне неравнотеже, пораст инфлације, пад запослености односно повећање незапослености, спољну и унутрашњу задуженост, инфлацију, слабљење вредности динара, повећање рестриктивности монетарне политике, успоравање кредитне активности банака и перманентне потребе за повећањем фискалних захватања државе.

Детаљном анализом података Агенције за привредне регистре, публикованих у јуну 2013. године, у „Саопштењу о пословању привреде у Републици Србији у 2012. години – упоредни подаци из финансијских извештаја за 2011. и 2012. годину”, указује се на хроничну неефикасност српске привреде и намеће се као закључак да у Србији не постоји пословни амбијент за профитно оријентисану привреду.

На најупечатљивији начин у прилог ове тврдње сведочи и велики проблем са којим српска привреда годинама не успева да се избори – континуираним нагомилавањем губитака привредних друштава из ранијих периода – а чији индикатори указују на узроке презадужености државе, привреде и грађана, а имплицитно и на висок ризик накнадних негативних ефеката по развој и будућност Србије.

Наиме, под теретом сталног увећања кумулираних губитака, капитал српских предузећа се топи па, последично, привредна друштва прибегавају

кредитима, тј. већем коришћењу позајмљених извора финансирања. Предузећа *de facto* немају своју имовину, немају капитал који представља разлику имовине и обавеза. Комплетно финансирање се врши из позајмљених извора, било каматоносних или пак од добављача или повезаних правних лица у иностранству. Даља карактеристика пословања таквих предузећа је да су трошкови константно већи од прихода, чиме долази до даље кумулације губитака и, на крају, по највероватнијем сценарију, до банкротства истих.

Општи тренд раста кумулираних губитака и несклад у распрострањености финансијских перформанси привреде прилично је испољен. Укупно је у 2012. години 25.338 привредних друштава у Србији пословало са губицима изнад висине капитала, што је готово 27,5% од укупног броја привредних друштава у Србији. Укупан број запослених у овим предузећима је био 154.293, и није тешко закључити да ће у блиској будућности значајан број тренутно запослених остати без посла.

Многа предузећа у Србији су уништена, а огроман број грађана остао је без запослења. Индустријска производња у 2010. години је мања (за 11,4 одсто) него у 1998. години (време економских санкција), а да не говоримо о предатном периоду (она 2010. године чини мање од половине – 46,7% производње из 1990. године).

Одсуство било какве државне визије у конципирању економске политике и некритичка примена модела који су преписани од међународних финансијских институција, чија се политика наслања на принципе Вашингтонског консензуса, довела је Србију до руба пропасти, а за протагонисте се може слободно рећи да су извршили економски геноцид над српском привредом, српском државом и сопственим народом.

У делу „Неолиберализам, транзиција и криза” проф. др Јован Душанић наводи да је економска доктрина заснована на принципима Вашингтонског консензуса искључиво вођена у интересу светске олигархије и крупног капитала који располаже огромном финансијском моћи, те и могућношћу да у сиромашним земљама обликује политички и медијски простор и усмерава економску политику земаља према својим сопственим интересима, уз истовремено онемогућавање било какве озбиљне јавне критике.

„У циљу реализације сопствених интереса светска олигархија настоји да ослаби националне системе безбедности и институције државне власти и националног суверенитета (замењујући их међународним правом и институцијама), те уништи националне економске структуре (потчињавајући их интересима транснационалног капитала). То се остварује на различите начине: увлачењем земље у велику дужничку зависност, подстицањем хаотичног стања у друштву, подривањем ауторитета државе и њених темељних институција, корумпирањем и деморалисањем њене националне елите, формирањем великог броја невладиних организација (од којих се највећи број, добрим делом, обучава, финансира и подржава из иностранства и има анационалну усмереност), релативизацијом устаљеног система вредности и

оспоровањем кључних националних институција (цркве, академије наука и сл.) као и позитивног наслеђа националне историје, обликовањем јавног мњења кроз средства масовног информисања која се (директно или индиректно) стављају под контролу фактора ван земље. Унапред се проналазе и припремају компрадори који би у погодном тренутку заузели кључна места у држави, разним средствима покушавају да се доведу на одговорне државне функције и по сваку цену се настоји обезбедити њихов што дужи опстанак на власти, нуде се готова решења за вођење економске политике, предлажу се 'независни' економски саветници из иностранства и слично. Идеолошку основу такве политике, по правилу, представља радикални (нео)либерализам.” (Душанић 2013: 19).

4. Социо-економске импликације урушавања традиционалне породице у Србији

Породица, схваћена као социјална група или субсистем једног ширег социјалног система (државе, заједнице, нације), свакако је тачка преко које се на различите начине преламају глобални економски токови и трендови, стављајући пред породицу низ изазова.

Савремено друштво и либералне тенденције доносе потребу за индивидуалном афирмацијом и потврђивањем способности, амбиција и жеља сваког појединца. Тежња за слободом и индивидуализмом у породици и породичним односима представља један од значајних изазова у савременом друштву. Питање личне слободе, избора и одлуке поставља се и у породици. Где су границе слободе, аутономности и самосталности сваког члана, како остварити личну слободу а да то не буде на уштрб слободе других чланова? Патријархалне и традиционалне породице су стога посебно на „удару” захтева за индивидуализмом, самосталношћу, поштовањем потреба и личности сваког члана.

Породице у Србији се у данашње време суочавају са бројним тешкоћама и проблемима како би одржале и испуниле претпостављене функције и очекивану улогу. Нажалост, последице неиспуњавања истих су разорени брачни односи, раст социјалне патологије са порастом насиља, дехуманизација породичних односа, отуђење, усамљени и несигурни појединци.

У контексту општих економских кретања сваке земље свакако значајно место заузима тржиште рада – стање, опште карактеристике и тенденције. Тржиште рада у Републици Србији данас карактеришу висока незапосленост, велика прикривена незапосленост и недовољна мобилност радне снаге.

Незапосленост је у Србији један од највећих економских и социјалних проблема, узрок сиромаштва и социјалне искључености. Породица трпи двоструки притисак од сиромаштва: прво, породице се распадају због сиромаштва, и друго, не могу на време да заснују нове и обављају очекиване функције – брак, рађање, васпитање, образовање...

Посматрајући последице савремених либералних тенденција, намеће нам се закључак који указује на корелацију нарушених односа у породици и односа у друштву – губитак ауторитета оца, учитеља, професора, стручњака и губитка ауторитета државе и њених институција.

Са аспекта анализе породичних односа, како запажа социолог политике, проф. др Љубиша Деспотовић, традиционални ауторитет и углед оца у породици све више слаби, осипа се, и настаје вакум у породичној организацији и складним односима унутар породице. Отац је увек имао задатак да пружи атмосферу сигурности у средини у којој дете расте. Као носилац друштвених норми он „уводи” дете у систем у коме постоје одређена правила, чиме подстиче његов правилан емоционални и интелектуални развој. Детету је потребан отац чија реч има тежину, који има став, али се и сâм понаша у складу са њим, дајући добар модел. Деца данас, међутим, добијају „права” и заузимају позиције које им не припадају, а родитељи се осећају несигурно јер им спољна средина или држава законским прописима те досадашње, традиционално утемељене, позиције ускраћује. Ауторитет оца данас је поприлично уздрман или чак срушен, јер је разорена институција саме породице, чији је он донедавно био стуб (Деспотовић, 2014)¹. Велики удео у томе имају економски разлози. Са губитком економске функције, са губитком посла, са немогућношћу да брзо или уопште пронађе нов посао, отац губи и улогу заштитника, супруга, васпитача. У помереном систему вредности очеви постају обесхрабрани и престају да буду узор својим потомцима и члановима породице. Многи упадају у депресију, а немали број њих је извршио и самоубиство. Други су отишли у алкохол, дрогу, па и агресивност. Та иста породица постала им је крива што не могу о њој да брину.

Један од већих и значајнијих проблема, сваким даном све присутнији, јесте проблем насиља. Породице су угрожене насиљем како унутар самих породица, тако и насиљем у непосредном окружењу. Насилничко понашање се испољава од стране супружника међусобно, од стране родитеља према деци, као и од стране деце према родитељима.

Висок степен насиља у породици има своје корене у бесперспективности, фрустрацијама, страху, неизвесности и тешкоћама, које поједини чланови доживљавају у друштву и то преносе на породицу. Све су чешћи сукоби између родитеља и деце на основу права на индивидуалност и слободу, обавеза и улога које родитељи намећу и очекују од деце. Незадовољни стањем у породици и осећајем физичке и духовне тескобе, млади често покушавају да нађу уточиште у другим групама које су негација породице. Деца и жена били су огледало њиховог неуспеха које је требало разбити. Проблем породичне толеранције, егоизма и границе у захтеву за слободом и самосталношћу, као

¹ Деспотовић, Љ. *Без ауторитета руши се породица*. Доступно на: <www.novosti.rs/.../друштво.395.html:508089-Bez-autoriteta-rusi-se-porodica>.

постулатима либерализма, најчешћи су узрок повећаног степена развода бракова у савременим друштвима, па тако и српском.

У 2013. години, примера ради, статистика бракова у Србији бележи пораст броја укупно закључених бракова за 5% у односу на 2012. годину, док број разведених бракова показује пораст од 11% у односу на претходну. Највећи број разведених бракова чине бракови с децом – 55%, при чему су након развода издржавана деца у 78% случајева додељена жени.²

Веома су интересантни подаци истраживања удружења „Fatherhood factor” из САД-а, који управо указују да дечаци и девочице који одрастају у разведеним породицама, без оца, имају двоструко више шанси да одустану од школовања, двоструко више шанси да заврше у затвору, четири пута је вероватније да ће им бити потребна помоћ због емотивних проблема и проблема у понашању.

У САД без ауторитета оца или у породицама у којима је улога оца маргинализована одраста чак 43% деце; 90% одбегле деце су из породица без оца; 80% силоватеља и људи са проблемима у контроли беса долазе из породица без оца; 71% тинејџерки које затрудне су из породица без оца; 75% адолесцената у центрима за одвикавање су без оца; 70% малолетника у поправним домовима су одрасли без оца; 85% младих у затворима су одрасли без оца.³

Према подацима пописа становништва из 2011. године Србија је имала укупно 7.258.753 становника и забрињавајући тренд смањења укупног броја становништва, уз изражену негативну стопу природног прираштаја, миграције, пре свега млађе и образоване популације, и изразито лоше здравствено и емотивно стање нације. За само десет последњих година, у периоду од 2002. до 2011. године, број становника Србије је смањен за 241.273 становника или 3,21% укупног броја становника. Према подацима виталне статистике у 2011. години, стопа природног прираштаја је -5,2‰, стопа наталитета је 9,0‰, а стопа морталитета 14,2‰. Подаци о природном прираштају говоре да је у 2011. години у Србији рођено 37.337 беба мање него што је потребно за просту репродуктивну замену становништва.

Млади се све теже одлучују за брак и рађање. Ако се и одлуче, обично се задовољавају једним дететом. Пад фертилитета, тј. броја новорођене деце у односу на број жена способних да рађа, јесте евидентан. Имајући у виду бројност фактора који утичу на фертилитет, истичемо социо-економске, културне факторе и повезане социо-психолошке факторе у којима се становништво развија, што опет не негира чињеницу да је фертилитет биолошки феномен.

Стопа укупног фертилитета је испод прага просте репродукције и за последњих десет година је смањена са 1,6 на 1,4 детета по жени, што показује

² Република Србија, Републички завод за статистику. Саопштење за јавност, 30.06.2014. године. *Закључени и разведени бракови у Републици Србији 2013. године.*

³ U.S. Fatherless Statistics. Доступно на: <<http://fatherhoodfactor.com/us-fatherless-statistics/>>.

да просечно домаћинство у Србији има 2,86 чланова и да Србија по једном брачном пару нема ни једно цело дете.

Својеврстан парадокс у Србији огледа се и у чињеници да се годишње уради (само у званичним државним институцијама) више од 100.000 абортуса. Подаци из приватних ординација су нам недоступни, али се претпоставља да је укупан број абортуса годишње у Србији око 200.000. С друге стране, све већи број брачних парова у Србији тражи помоћ лекара како би постали родитељи.

У периоду од 2002. до 2011. године удео становништва млађег од 15 година и старијег од 65 година у укупном становништву кретао се на следећи начин: проценат младих (0–14) пао је са 16,1% у 2002. на 15% у 2011. години, док је проценат старих (65 и више година) порастао са 16,6% (2002) на 16,8% (2011). Контингент становништва 15–64 незнатно се увећао, од 67,3% (2002) на 68,2% (2011). У истом периоду, стопа наталитета је смањена са 10,4‰ на 9,0‰, док је удео жена у фертилном периоду у укупном становништву опао са 24,1% на 22,9%. Стопа смртности је порасла са 13,7 на 14,2 умрлих на 1000 становника. Водећи узроци смрти и даље су болести крвотока и неоплазме и код мушкараца и код жена. Морталитет одојчади је значајно смањен, са 10,1 на 6,3 умрла одојчета на 1000 живорођених.

Многи млади парови у Србији једноставно и не желе потомство. Мисле да је потребно пре свега решити стамбене и све друге проблеме, трче за каријером, теже економској самосталности. Младе жене све више карактерише потпуни егоизам, а о новом животу који треба да створе све ређе размишљају.

Просечна старост становништва у периоду од 1953. до 2011. године повећана је за 12,2 године. Просечан животни век мушког и женског становништва у Републици Србији продужен је у последњих десет година за близу две године (са 69,7 на 71,6 година код мушкараца, а са 75,0 на 76,8 година код жена).

У периоду 2002–2011. учешће становништва млађег од 20 година опало је са 22,3% на 20,7%, док је учешће старијих од 60 порасло са 22,7% на 23,7%. У истом периоду просечна старост становништва порасла је са 40,2 на 41,6 годину. Просечна старост жена у Србији је 42,9 година. Значи да је просечна жена ушла у пету деценију живота.

Од укупно 145 посматраних општина, у чак 80 општина Србије становништво се налази у стадијуму дубоке демографске старости, а у 58 је забележен последњи стадијум – најдубља демографска старост. То значи да је становништво у више од 93% општина демографски врло старо.

Старење и миграције становништва посебно угрожавају рурална подручја Србије, где се упоредо са смањењем радно способног становништва губи и способност за одрживо управљање природним добрима. Повећање обима старачког, углавном економски неактивног, становништва неминовно проузрокује повећање јавне потрошње у Србији, пре свега у домену издвајања средстава за здравствено, социјално и пензијско осигурање старих лица. По-

мерања у старосној структури изразито се одражавају на социјалну структуру становништва, јер се сваке године повећава број пензионера. У контексту основних економско-демографских карактеристика Србије је и податак да је за пола века осам пута више пензионера, као и да издржавано становништво чини чак трећину укупног.

Настави ли се овакав тренд, по проценама Републичког завода за статистику у периоду до 2041. године Србија ће имати око 5,5 милиона становника, то јест, изражено релативним показатељима, близу 1,7 милиона становника, или близу 23,6% становника мање од укупног броја становника на Попису 2011. године, али са много неповољнијом старосном структуром становништва.

5. Закључак

Глобална економска криза јасно је показала да је неопходно извршити и озбиљно преиспитивање стања у економској науци.

Савремени неолиберализам је преко доктрине постао идеологија, заснована на вредностима класичног либералног капитализма, која игнорише било какву националну особеност, социјалну одговорност, те морал и етичке принципе. Такав систем организације друштва у којем профит, капитал и тржиште постају циљеви сами за себе, човека, са свим његовим дотадашњим функцијама и тачно одређеним местом у друштву, своди на рад као робу, и немилосрдно и брутално га измешта из дотадашњег положаја који му је пружао самопоштовање, сигурност и социјални статус. Осећај неправде, сиромаштва, социјалне искључености као и личне одбачености, понижености и бесперспективности, где се људи третирају као и било који други производни инпути, те одсуство сигурности, односно, хронични страх од неизвесности, утицали су на психичку нестабилност људи и рушење вредности традиционалне породице.

Неолиберална глобализација почиње рушењем породице, а завршава са рушењем националних држава, уз стварање могућности светској олигархији и транснационалним компанијама да контролишу и користе ограничене ресурсе суверених држава: сировине, нафту, воду, обрадиво земљиште, високообразоване кадрове, медијски простор...

Негативни резултати досадашње примене стратегије „транзиције”, оличене у примени неолибералног економског модела, јесу законити производ противречности свих варијанти капиталистичког начина производње искључиво усмереног на приватни профит и акумулацију вишка неплаћеног рада, што је један од главних разлога садашњег драматичног економског, па и демографског стања Србије. Отуда, с циљем минимизирања потенцијалних развојних ризика и ризика биолошког опстанка становништва Србије, сугеришемо на неопходност увођења новог економског модела у Србији.

Савремено српско друштво „неодговорних” неминовно се мора, опстанка ради, вратити човеку и његовом благостању као централној фигури

економске делатности, промовисању живота, рађања и родољубља, несеквичној љубави према ближњима, инстинској слободи, стваралачким вредностима личности, светој саборној православној цркви, моралним вредностима – традиционалним вредностима српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Bek, U., *Ризично друштво*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Caldwell, J C, P. Caldwell, P. McDonald, „Policy responses to low fertility and its consequences: a global survey”. *Journal of Population Research*, 19 (1): 1–24., 2002.
- U.S. Fatherless Statistics. Доступно на: <<http://fatherhoodfactor.com/us-fatherless-statistics/>>.
- UNDP, *The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World Serbia HDI values and rank changes in the 2013. Human Development Report*, 2013.
- Деспотовић, Љ., *Без ауторитета руши се породица*. Доступно на: <<http://www.novosti.rs/.../D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE.395.html:508089-Bez-autoriteta-rusi-se-%20porodica>>.
- Душанић, Ј., *Неолиберализам, транзиција и криза*, Београдска пословна школа, Планета принт, Београд, 2013.
- Катић, Н., *Дивилизовани утеривач дугова*, Wordpress, 6. март 2011.
- Република Србија, РЗС, *Саопштење за јавност 30.06.2014. године. Закључени и разведени бракови у Републици Србији 2013. године*.
- Република Србија, РЗС, *Саопштење за јавност РЗС, Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији*, Књига 6: Фертилитет женског становништва, 29.03.2013.
- Центар за научно истраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, *Становништво југоисточне Србије: Утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*, Београд – Ниш, 2012. године.

Predrag Mitrović

„Family Protection Center”, Belgrade

SERBIAN FAMILIES AND THE GLOBAL NEOLIBERAL ORDER

Summary

Modern society and the world economy have found themselves in deep contradictions of existing processes and relationships, in large social inequalities, with unfair and unequal opportunities for socio-economic development, in severe conflicts of different conflicting groups and interests. Unequal distribution of natural resources, and of economic and political power, has radicalized the problem of economic growth and development especially of the smaller and developing countries. The crisis is now in Serbia and can be seen almost in every sector of society. Unemployment, crime, corruption and various forms of social pathology are on the rise. Violence is all the more pronounced and dangerous, and the wide spread sense of hopelessness has made many forms of substance abuse more common. Education is more expensive with the availability and opportunities for employment and social success being actually inversely proportional to the acquired knowledge. From year to year, birth rates decline. The young are characterized by growing discontent, manifested in

resignation, social apathy and lack of identification with their own country. The number of those who leave Serbia is increasing. The roots of very bad economic situation in Serbia are to be found not only in the inherited systemic problems, the breakup of Yugoslavia and its markets, sanctions, aggression and the destruction of economic and infrastructural facilities by the NATO, but mostly and primarily in the acceptance and implementation of the prevalent economic doctrine, namely the neoliberal model of economic policy, which is arguably detrimental to Serbia. In order to minimize potential future developmental risks and the biological survival of the Serbian population, the paper argues that neoliberal globalization begins with the destruction of the family and ends with the destruction of nation states. This hypothesis is confirmed by the current demographic and development trends in Serbia.

Key words: economic crisis, inequality, neoliberal globalization, the state, the family, Serbia.

БЕЛА КУГА КАО СОЦИО-КУЛТУРНИ ФЕНОМЕН У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Апстракт. У раду се чини покушај да се на основу анализе етнографске грађе и резултата досадашњих истраживања феномена беле куге у Источној Србији укаже на сложеност ове појаве, узроке њеног настајања и социо-културну функцију у демографској репродукцији и социјалном животу народа. У прилогу се разматра метаморфоза ове појаве у распону од реакције на разбијање породичних задруга и индивидуализацију породичних група под утицајем настанка капитализма и продора робноовчаних односа на простор традиционалних патријархалних заједница на селу, до формирања културног обрасца у наталитетској пракси. Наша анализа показује да се овде не ради о исконски формираној етничкој појави, већ историјски детерминисаном социо-културном феномену, који, када се претвори у културни образац у наталитетској пракси, има реперкусије на демографску репродукцију.

Кључне речи: Бела куга, источна Србија, културни образац, наталитетска политика, демографска репродукција.

1. Уводне напомене: феноменолошки сусрет са демографски опустелим селима и модерно изграђеним кућама – чардацима у Источној Србији

Кренемо ли из било ког разлога, туристичког или другог, на пут у Неготинску Крајину, суочићемо се са једним парадоксом: низови модерно изграђених чардака са лепо уређеним двориштима, али и демографска пустош, тишина и мук, у већини сеоских насеља. Изузетак је само преко лета, када ова насеља закратко оживе са доласком гастабајтера на годишњи одмор.

Запитате ли покојег заосталог „последњег Мохиканца” у овом крају да вам објасни шта се то збило са селима и становништвом, наићи ћете на кратак одговор : „Прогута нас бела куга, која већ један век хара нашим завичајем!”

Питате ли додатно шта је са наследницима, новом генерацијом из ових насеља, одговор је: „Они одоше у свет, али и тамо настављају да следе

¹ Студент докторских студија.

² Студент мастер студија.

стереотипну традицију да је једно дете богат дом, а много деце – велика сиротиња.”

На овим просторима као да ништа не помажу патриотски ламенти: да нас је све мање и да ово кретање прираштаја – наталитета, испод просте репродукције, доводи до постепеног одумирања једног народа или етничке групе. Чак ни ироничне поруке- ругалице из народних пословица: „Једно дете – велика брига”.

Феномен беле куге као облика денаталитета као да не зна за границе. На својим петама носе га Крајишници као традицијски пртљаг, аманет и заветну поруку, широм света уплашени од сиротиње и забринуте за богатство својих наследника.

У раду смо настојали да методом интервјуа и анализом садржаја појединих студија о овом проблему потражимо одговор на један комплексан феномен, феномен беле куге, која је најизразитија у овом региону Србије.

У овом раду излажемо само неке хипотезе и скицу прелиминарних резултата истраживања.

2. Историја настанка феномена беле куге као денаталитетског обрасца

Историјска и етносоциолошка истраживања демографских процеса у XIX и XX веку у Источној Србији указују на специфичне структурне промене и динамику популације у овом региону.

У овом региону сусрећу се и прожимају различите миграционе струје као део ширих процеса метастажијских процеса кретања у Србији и на Балкану, која ткају специфичну демографску структуру и њену динамику.

Појаву беле куге у региону Источне Србије у прошлости су изучавали Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Петар Влаховић. Такође, о овом проблему писали су наши социолози и демографи, академик Радомир Лукић, проф. Марко Младеновић, Радмила Његић, Мирјана Рашевић, Биљана Спасић, Драгана Динић, Рада Дрезгић, Горан Пенев.

Такође, у последњих тридесетак година урађено је више магистарских и докторских дисертација на ову тему. Овде указујемо на неке од њих: „Породица и репродукција у селима неготинске крајине” Милице Марковић; „Историјскодемографске и етнодемографске основе развитка становништва источне Србије” Александра Кнежевића; „Транзиција фертилитета и контрола рађања становништва Тимочке крајине” Олгице Радовановић.

Табела 1. Опште стопе природног прираштаја у источној Србији од 1881–1910. године.

Период	Крајина	Млава	Нишки крај	Поморавље	Тимок	Источна Србија	Србија
1881–1885.	21,1	21,6	22,3	23,6	20,2	21,8	21,5
1886–1890.	15,8	18,8	18,7	21,9	16,7	18,4	17,5
1891–1895.	9,2	15,1	13,9	17,8	11,5	13,5	14,0
1896–1900.	12,0	13,2	13,3	13,3	11,2	12,6	14,9
1901–1905.	15,2	15,2	14,9	18,0	12,4	15,2	16,0
1906–1910.	12,2	11,7	12,6	17,5	8,6	12,5	13,2
1881–1910.	14,2	15,9	15,9	18,7	13,43	15,7	16,2

Истраживања Александра Кнежевића, у оквиру његове дисертације, показују да се феномен беле куге као облика денаталитета испод просечне или негативне демографске репродукције на простору Источне Србије јавио у другој половини XIX века, и највише је био присутан у регионима Тимока и Крајине, међу влашким етничким групама. Ова појава је дошла до изражаја после Првог светског рата, као израз распадања патријархалних задруга на селу, а онда се ширила на друге просторе и етничке групе, освајајући овај део Србије и намећући се као наталитетски образац другом становништву и њиховим потомцима.

Постоје различита објашњења ове појаве наталитетске депресије и регресије у друштвеном животу Источне Србије. Најпре су истицани здравствени разлози као узрочни фактор. Наиме, сматрало се да је бела куга одраз „ригидне одбрамбене реакције становништва” пред експанзијом болести сифилиса и његовог хроничног трајања у овом крају, а посебно међу припадницима влашке етничке групе. Потом су истраживачи увели у игру анализе и објашњења, друштвеноекономске и етнокултуролошке разлоге и факторе за разумевање модела негативне демографске репродукције.

Наиме, капитализам, са својим продором на овим просторима, почео је све више да разара патријархалну структуру и угрожава економску одрживост газдинстава на селу. Капитализам је утицао на процес деобе великих задруга, њихово дробљење под утицајем продора робноновчаног духа на село, а сељаци су почели да рационализују своје понашање у репродуктивној сфери. Спас се није више тражио у великој многочланој породици, што је био традиционални модел живота и рада до тада, већ у заснивању нове праксе – рађања по једног детета и увећања имовине путем мираза, који се добија или односи удадбом, тј. женидбом. Тако су сељаци и други грађани штитили опстанак свог газдинства пред налетом капитализма, робноновчаног индивидуализма, модернизације и рационализације производње и друштвене репродукције у новонастајућим условима. У овом контексту настала је и демографска транзиција традиционалног модела демографске репродукције и појава феномена беле куге.

Истраживања показују да се овакав дух репродуктивног модела почео ширити Источном Србијом у другој половини XIX века и наставио са својим трајањем у XX веку, па све до данашњих дана.

Новообјављена књига „Сврљиг, 1863., попис становништва” (2017) проф. Недељка Богдановића, даје детаљан попис становништва по насељима и фамилијама, са бројем њихових чланова, и показује да су у то време, 1863., сврљишке породице бројале у просеку по 8 чланова, што говори да дух „беле куге” још није био продор.

Све већи продор капитализма после Првог светског рата довешће до раслојавања села, разбијања патријархалних породица и пада стопе наталитета. У подељеним, индивидуализираним, атомизираним домаћинствима на селу је настала борба за опстанак и преживљавање. Управо тај егзистенцијални страх утицао је, као жаришни синдром, на рационализацију наталитета у овим крајевима. У том контексту изграђује се постепено нов наталитетски образац, који се све више заснива на регресивном моделу, испод просте репродукције – по принципу један брак, једно дете. Тај ће се модел све више ширити Источном Србијом.

Ова тенденција посебно ће бити видљива после Другог светског рата, у ери социјализма, када су процеси индустријализације додатно убрзали разбијање села и породице.

Радмила Његић 1955. године пише о феномену денаталитета у Источној Србији, који се експлозивно шири у овој регији. О овом феномену писаће и други истраживачи у нас, демографи, антрополози, етнологи, економисти, социолози. Између осталих, Петар Влаховић, Цветко Костић, Мирјана Рашевић, Милован Митровић, Марко Младеновић, Горан Пенев, Марина Благојевић, Драгољуб Стојиљковић, Рада Дрезгић.

Истраживања о феномену беле куге, ових и других аутора, као својеврсног денаталитетског обрасца, показују да је ово појава дугог таласа. Наиме, историјска пракса показује да се наталитетски обрасци споро формирају, али када једном очврсну као облик социјалног понашања они имају директивну улогу у животу појединаца и друштвених група. До њихове промене посебно долази у периодима транзиције као радикалног облика друштвених промена, када се мењају основе друштва али и социјални ставови друштвених група.

Занимљиво је овде истаћи и то да одласком у иностранство гастабајтери и њихови потомци из ових крајева још дуго следе овај негативан, денаталитетски образац: један брак – једно дете. Наравно, ова опсервација тражи додатна емпиријска истраживања ради верификације. Но, то је посебан задатак који стоји пред новим истраживачима.

Најзад, резимирајући да закључимо: бела куга као денаталитетски образац формирала се у Источној Србији крајем XIX века и у овој регији траје више од једног века. Њене реперкусије ослабиле су демографски потенцијал овог региона, али и Србије. Сва су предвиђања демографа и социолога да у условима текуће кризе у привредном развоју Србије није могуће заустављање овог негативног тренда у демографској репродукцији у скорој будућности.

ЛИТЕРАТУРА

- Весна Трифуновић, „Студија о Крајини”, библиотека „Породица”, 2010.
- Бојан Јовановић, „Антрополошко-етнолошке студије”.
- Александар Кнежевић, „Опште стопе природног прираштаја у периоду 1881–1910.”, докторска дисертација, Географски факултет, Београд, 2013.
- Марина Благојевић, „Демографска слика Србије деведесетих, дихотомија и стагнација”, Београд, 1995.
- Тихомир Ђорђевић, „Наш народни живот”, Просвета, Београд, 1989.
- Цветко Костић, „Социологија села”, ИЦС, Београд, 1957.
- Милица Марковић, „Породица и репродукција у селима Неготинске крајине”, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд, 1993.
- Милован Митровић, „Наше село између прошлости и будућности”, Научна књига, Београд, 1989.
- Радмила Негић, „Денаталитет у источној Србији”, Економски анали бр.2, Београд, 1955.
- Мирјана Рашевић, „Улога абортуса у контроли рађања”, Социјална мисао бр.3/4, Београд, 2000.
- Рада Дрезгић, „Бела куга међу Србима”, Институт за филозофију и друштвени теорију, Београд, 2010..

Dragana Mitrović

Center for the Balkan Studies, Niš

Dunja Veličković

University of Niš

Faculty of Philosophy, Niš

THE *WHITE PLAGUE* AS A SOCIAL-CULTURAL PHENOMENON IN THE EASTERN SERBIA

Summary

On the basis of analysis of ethnographic sources and of the research carried out so far into the phenomenon of the *white plague* in Eastern Serbia, the paper aims to point to its complexity, its origins and its social-cultural function in the demographic reproduction and social life.

The paper analyses the metamorphosis of the given phenomenon ranging from destruction of family cooperatives and individualization of family groups under the influence of the appearance of capitalism and penetration of money-based relations into traditional patriarchal rural communities, to forming a cultural pattern within the practice related to birth giving. Our analysis shows that this is a historically determinated socio-cultural phenomenon which has repercussions on demographic reproduction when it becomes a cultural model in the domain of birth giving. It is not originally an ethnic custom which was formed through historical development.

Key words: *white plague*, Eastern Serbia, cultural model, policy of natality, demographic reproduction.

ДЕМОГРАФСКИ ПАРАМЕТРИ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

Активности кабинета МДПП

	Република Србија	Регион Јужне и Источне Србије	Лесковац	Нови Пазар
Живорођени на 1000 становника	9,2	8,1	8,8	13,7
Умрли на 1000 становника	14,3	16,0	14,6	7,8
Природни прираштај на 1000 становника	-5,1	-7,8	-5,9	6,0
Просечна старост	42,9	43,7	43,0	34,5
Индекс старења	139,5	150,8	140,0	48,1
Просечна старост мајке при рођењу детета	29,6	28,4	27,5	28,3
Просечна старост умрлог лица	74,8	75,3	74,9	71,2

- Едукације – *Центар за демографска истраживања Института друштвених наука*
- Споразуми и меморандуми о сарадњи – ИДН, РЗС, СКГО, ПКС и РАС
- Повезивање са научном заједницом - конференција у Српској академији наука и уметности – *За бољу демографску будућност Србије*
- Јавни позив за доделу бесповратних средстава за суфинансирање мера популационе политике у јединицама локалне самоуправе
- Истраживање о усклађивању рада и родитељства
- Прва седница Савета за популациону политику Владе Републике Србије – 21. август 2017. године
- Измене и допуне Стратегије подстицања рађања из 2008. године
- Нормативна активност.

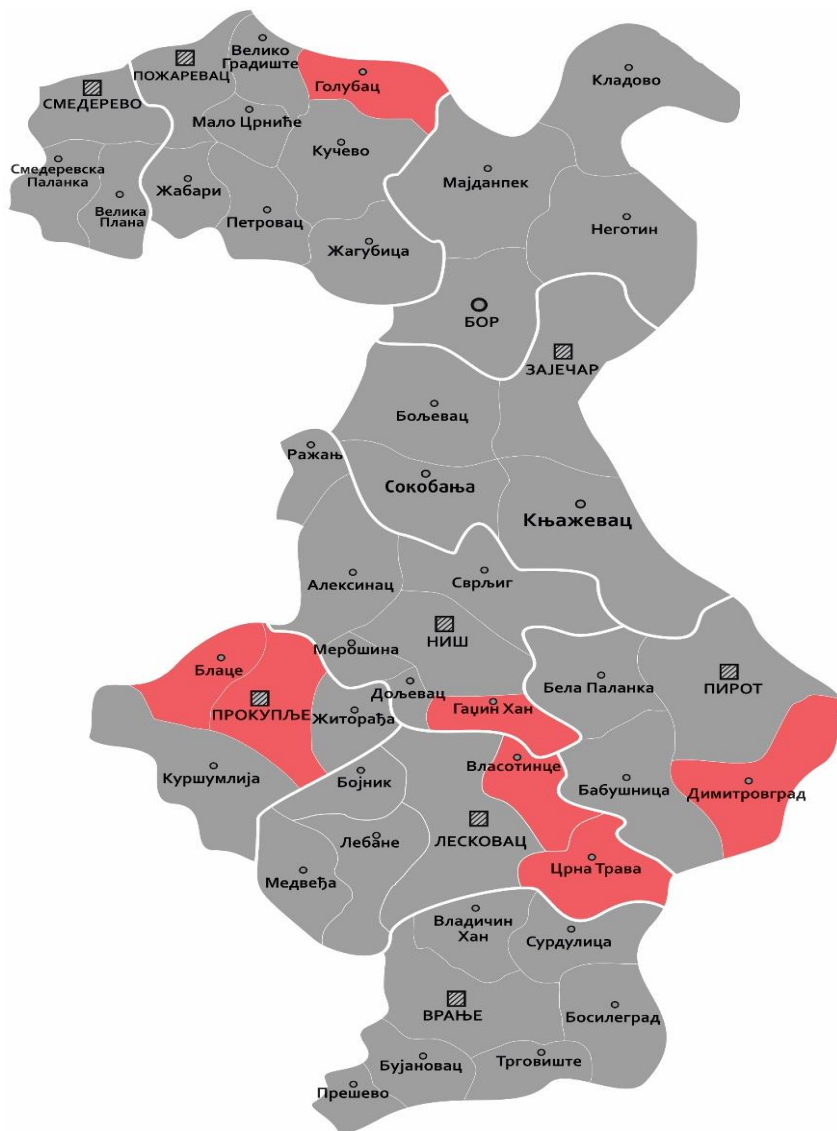
Популациона политика и мере у ЈИ Србији

- Изражена депопулација, висок просек година живота и миграције
- 36 општина из јужне и источне Србије одговорило на јавни позив

kabinet@mdpp.gov.rs

* Овде се, у модификованој форми, објављује текст *Power Point* презентације саопштења изложеног на научном скупу.

- 7 пилот општина (Гаџин Хан, Блаце, Голубац, Прокупље, Власотинце, Црна Трава, Димитровград) - 54,6 милиона динара
- Подстицаји за отпочињање сопственог посла младих пољопривредника, едукације из области репродуктивног здравља и здравих стилова живота, реконструкција предшколске установе, лечење стерилитета и БМПО, формирање сервиса за родитеље, промоција јачање улоге оца...

Општина	Број рођених беба	
	2010	2016
Бела Паланка	73	90
Блаце	63	82
Велико Градиште	114	137
Димитровград	49	66
Куршумлија	106	151
Трговиште	27	51

Усклађивање рада и родитељства

- 330 послодаваца и 126.244 запослених
- Јавни сектор (јединице локалне самоуправе), привредни субјекти и финансијски сектор
- Више од 2/3 послодаваца у организацији радног времена не користи могућности за клизно или флексибилно радно време или рад од куће
- Свега 17 одсто очева користи родитељско одсуство по рођењу детета
- Децу најчешће чувају баке и деке (44%), вртић (27%), родитељ који не ради (21,5%), особа која се посебно плаћа (9%)
- Проблем чувања деце млађег школског узраста
- Послодавци би уз подршку државе – пореске олакшице, економско - подстицајне мере или заједнички ангажман у пласирању производа усмерили више пажње на подршку породици.

Циљеви одрживог развоја

- АГЕНДА 2030 – 17 циљева и 169 подциљева
- Формирана међуресорна радне групе Владе Републике Србије за спровођење Агенде 2030 Уједињених нација о одрживом развоју
- Мапирање и приоритизација циљева
- Институционално повезивање и умрежавање
- Успешнији пут ка и унутар ЕУ поглавља.

ЗАКЉУЧЦИ СА НАУЧНОГ СКУПА

Дана 20. октобра 2017, у организацији Огранка САНУ у Нишу и Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, одржан је научни скуп на тему *Демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике*.

Након уводних излагања и представљања ауторских саопштења, научни скуп усвојио је следеће закључке:

1. Учесници скупа су указали не само на актуелност, већ и на комплексност демографских проблема са којима је суочена Србија, на многобројност фактора који су их генерисали, као и на дугорочност њихових последица по развој, безбедност и национални опстанак српског друштва.

2. Резултати научних истраживања указују да је демографско питање у Србији кључно егзистенцијално, развојно и национално питање, а демографска обнова најприоритетније питање, питање свих питања.

3. Иако Србија има усвојену Националну стратегију подстицања рађања, учесници скупа сматрају да је неопходно радити на њеној доградњи, а посебно на разради програма и усвајању инструмената пронаталитетске политике и њиховој апликацији у друштвеној пракси.

4. Редефинисана национална стратегија демографске обнове Србије мора постати интегрални и суштински део стратегије привредног и општедржавног развоја и јачања безбедности земље.

5. Демографска репродукција и пронаталитетска политика не смеју се секторски третирати као искључиво здравствени проблем и одговорност једног министарства, већ као интегрални део глобалне стратегије развоја Србије и као одговорност различитих друштвених актера (државних и друштвених) – породице, локалих заједница, државе, Српске академије наука и уметности, школа, здравствених институција, верских заједница и институција, медија.

6. Дефинисање и остваривање политике равномерног регионалног развоја Србије битна је претпоставка не само њене демократске интеграције, већ и смиривања процеса миграција, остваривања компаративних предности у развоју сваке регионалне средине, општине и насеља у Србији, претпоставка задржавања локалног становништва и под-

стицања његове демографске обнове, уместо садашњег бега/пражњења бројних насеља и регија.

7. Посебно је неопходно сагледати право место и улогу села и пољопривреде у економском развоју земље, али и у демографској обнови становништва. У том контексту неопходно је радити на обнови задрugarства, али и на изграђивању адекватне аграрне и економске политике у области пољопривреде, као и на модерном просторном и социо-културном уређењу села: од инфраструктуре, преко школских, здравствених и културних институција, што би подигло квалитет живота на селу и привлачну моћ за задржавање и репродукцију нових генерација на селу.

8. Бројним мерама (економским, правним и социјалним) треба јачати улогу институција брака и породице у друштву, као основних друштвених јединица и најодговорнијих за демографску репродукцију. У том смислу, посебно треба афирмисати материнство и очинство као вредности, финансијски оснажити дечју заштиту и подстаћи наталитетску политику, уз истицање етичке и друштвене одговорности појединца, брака и породице.

9. Неопходно је, кроз бржи развој привреде, са ослоном на сопствене ресурсе, ширити простор за запошљавање младе генерације, што је предуслов за осамостаљивање младих, заснивање брачних заједница и остајање у земљи.

10. Подизање квалитета живота и здравствене културе становништва треба да буде један од приоритетних циљева у стратегији националне демографске обнове. Као саставни део овог програма, сексуално образовање и унапређење здравствене културе младих морају бити инструменти заустављања неконтролисаног броја абортуса, који су штетни по репродуктивно здравље жена.

11. Посебну одговорност у афирмисању циљева и вредности пронаталитетске политике имају образовне институције и медији. Они својим деловањем треба да утичу на социјализацију и развој здраве личности, која је свесна значаја демографске репродукције за опстанак и напредак друштва.

12. Неопходно је, такође, потенцирати улогу Српске православне цркве, као и других цркава и верских заједница, цивилног друштва, невладиних организација, и њихову одговорност за афирмацију етичких и других вредности у области подстицања пронаталитетске политике и демографске обнове Србије.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

314(497.11)(082)
314.113(497.11)(082)
314.117-053.9(497.11)(082)
314.116-022.252(497.11)(082)

СТАНОВНИШТВО југоисточне Србије. [Књ. 8], Демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике / приредио и предговор написао Љубиша Митровић. - Ниш : Српска академија наука и уметности, Огранак : Филозофски факултет Универзитета, 2018 (Београд : Scero print). - граф. прикази, табеле. - 252 стр.

Према предговору зборник је скуп радова са истоименог научног скупа. - На спор. насл. стр.: The Population of South-eastern Serbia. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7025-789-4 (САНУ)

1. Stv. nasl. na upor. nasl. str.

а) Демографски развој - Србија - Зборници б) Становништво - Старење - Србија - Зборници в) Србија - Популациона политика - Зборници д) Србија - Становништво - Опадање - Зборници
COBISS.SR-ID 273159436

